

การศึกษาพุทธวิธีเพื่อละมานะในพระพุทธรศาสนาเถรวาท
A STUDY OF THE BUDDHIST WAY TO ELIMINATE MANA
IN THERAVADA BUDDHISM

พระสายชล กตปุญโญ/ทองคงอ่วม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธรศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาพุทธวิธีเพื่อละมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระสายชล กตปุณฺโณ/ทองคงอ่วม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Buddhist Way to Eliminate Māna
in Theravada Buddhism**

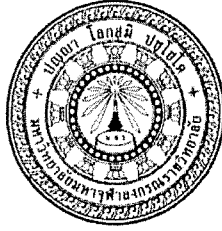
Phra Saichon kataboonyo / Thongkhongouam

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “การศึกษาพุทธวิธีเพื่อละมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาท” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระครูพิพิธจารุธรรม,ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ)

กรรมการ

(รศ.ดร.สุทธิชัย ยิ่งสุข)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

พระครูพิพิธจารุธรรม,ดร

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระสายชล กตปุณโญ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาพุทธวิธีเพื่อละมานะในพระพุทธานุสสาเถรวาท

ผู้วิจัย : พระสายชล กตปุญโญ /ทองคงอ่วม

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธานุสสา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธจรรจรธรรม,ดร., น.ธ.เอก, พธ.บ.(ปริญญา), กศ.ม.(จิตวิทยาการ
แนะแนว), ศน.ด.(พุทธศาสนศึกษา)

: ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ ป.ธ.๙, พธ.บ. (พุทธจิตวิทยา) กศ.ม.
(การบริหารการศึกษา), Ph.D.(Buddhist studies)

วันที่สำเร็จการศึกษา : ๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร มุ่งเน้นการศึกษาการปฏิบัติเพื่อละมานะ ในพระพุทธานุสสาเถรวาท ตามวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ (๑). เพื่อศึกษามานะในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท (๒). เพื่อศึกษาพุทธวิธีการละมานะในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท (๓). เพื่อศึกษาวิเคราะห์เสนอแนวทางการละมานะ ในชีวิตประจำวัน โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธานุสสา คือพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์อื่น โดยจากเอกสารงานวิทยานิพนธ์ ปกรณพิเศษ ตำราวิชาการ และหนังสือบทความต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า มานะในพระพุทธานุสสา มีความหมาย คือความถือตัว มานะนี้เป็นกิเลส โดยองค์ธรรม ได้แก่ มานเจตสิก ที่ประกอบกับโลภมูลจิต มานะนี้ที่นี้ แปลว่าความถือตัว ความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา มานะเกิดขึ้นได้เพราะ การยึดถือขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อาศัยวัตถุต่างๆ ที่มากระทบกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก คือ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ใจตรึกคิดนึกธรรมารมณ์ เป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้นๆจนกลายเป็นประเภทของมานะหลายประเภท มานะมีแต่ผลเสีย มีโทษคือมีโทษต่อตนเอง ทำให้ขาดโอกาสได้รับความรู้จากผู้เป็นพหูสูตร ทำให้ติดวนอยู่ในทุกข์ ในวัฏฏสงสาร และมีโทษต่อสังคม คือ มีมานะแล้วจะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะ

มาคบก็ลำบากเหมือนกัน เพราะมีมานะคือดีดิ่ง กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ ทำลายมนุษยสัมพันธ์ไม่มีใครคบหาสมาคมเป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจเพราะความเย่อหยิ่งถือตัว คนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก เช่น การแตกแยกของวรรณะทั้งสี่

พระพุทธศาสนาสอนให้เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ มีศีล สมาธิปัญญา สอนให้เป็นผู้มีขันติอดทนอ่อนน้อม ถ่อมตน ว่าง่ายสอนง่าย เพื่อละอัตตาตัวตน ลดละทิฐิมานะลง และเพื่อให้ประพฤติปฏิบัติอยู่ร่วมกับสังคมหมู่คณะ อย่างสงบ

และในการทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันตามปกติ มีสิ่งสำคัญอยู่ที่การมีสติกำหนดรู้จิตด้วยวิธีคิดแบบรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันขณะมีหลักการคือ การใช้สติรู้เท่าทันอารมณ์คอยกำกับความคิดรวมไปถึงการคอยสังเกตจิตที่อาจมีความโลภ ความโกรธ ความหลง มีตัณหา มานะทิฐิที่ทำให้จิตนั้นเปลี่ยนไปต่างๆ ทุกขณะจิตในปัจจุบันอารมณ์ การใช้สติรู้เท่าทัน รับรู้ถึงความคิดเหล่านั้น ด้วยการเห็นความคิดว่าเป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับตน ไม่มีตนอยู่ในความคิด สังเกตความรู้สึกของกายใจที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทุกขณะจิต จนเกิดความบริสุทธิ์แห่ง ศีล สมาธิ ปัญญา (วิสุทธิ) เกิดเป็นวิปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้กิเลสมานะทั้งหลายทั้งปวง ที่เรียกว่าปริญญา ด้วยการเจริญวิปัสสนาสติปัฏฐาน เจริญ อริยมรรค เจริญโพธิปักขิยธรรม เห็นกิเลสคือมานะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ตามกฎของไตรลักษณ์ เป็นไปตามกฎแห่งปฏิจจสมุปบาทประหารกิเลส คือมานะทั้งหลายทั้งปวง ด้วยอหัตตมรรค อหัตตผล อยู่จบพรหมจรรย์ชาติสิ้นแล้ว ภพสิ้นแล้ว กิจที่ต้องทำได้ทำแล้ว กิจอื่นที่ยิ่งกว่าไม่มีอีกแล้ว ถึงซึ่งบรมสุขตลอดกาลนิรันดร์

Thesis Title : A Study of the Buddhist Way to Eliminate Māna in Theravada Buddhism

Researcher : PhraSaichon kataboonyo/ Thongkhongouam

Degree : Master of Arts (Buddhist Educational Administration)

Thesis Supervisory Committee

: PhrakruPhipitjarutham, Dr., B.A. (Philosophy), M.Ed.(Guidance Psychology), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. PrapatSrikulkich, Pali IX, B.A. (Buddhist Psychology), M.Ed.(Educational Administration), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : October 11, 2018

ABSTRACT

This is the qualitative research using the method of documentary research. It aims to study of the way of practice to eliminate Māna in Theravada Buddhism following the three objectives as, 1) to study of Māna (conceit) in Theravada Buddhist scriptures, 2) to study of the Buddhist way to eliminate Māna (conceit) in Theravada Buddhist scriptures, and 3) to analytically study of the way of elimination of Māna in the daily life. It had studied from the data of Buddhist texts such Tipitaka, sub-commentaries, and other texts with the theses, the Pakaranavisesa text, the academic works, and other related books.

The result of research found that the term *Māna* in Buddhism means a self-arrogant, conceitedly, it is the defilement by the dharmic factor, e.g., conceit mental factor which consists of the consciousness rooted in greed. Mana in this is a self-arrogant, conceitedly compared to others to be better than them, equal to them, lower than them. It is deponed on the five aggregates, form, feeling, preception, mental formation, and consciousness. It is deponed on the objects to contact with the internal and external sense-fields that is eye-contact, ear-contact, nose-contact, tounge-contact, body-contact, and mind-contact. It is the matter and

no matter happened. When having happened, it will show aspects of many different causes until becoming many aspects of conceits. The disadvantage of *Māna* is self-inflicted, it is lack of opportunity to gain knowledge from the wise men. It has been in the suffering and cycle of life. Then, penalty to society is, the conceited person is difficult to associate with others and other person also associate with him. Because he is a self-arrogant until become a small mind in the society and wasting destruction of human relations, no one associated him as a friend. People are disgusted to him for causing of conceit. The conceited person is difficult to considerate such as the difference of the four castes.

Buddhism taught us to be mindful and awareness, to have the precepts, to be concentrated and wisdom. It taught us to be patient, respected one, easy to support, to eliminate self and to decrease their thought and conceit, and to practice for living together in the society peacefully.

The regularly activities in daily life, the important thing is to be mindfulness which knowing by the thought in the present period. It is always to be mindfulness control the thought, including to notice the mind with in greed, anger, delusion, craving, conceit view to change the mind in every moments. To use mindfulness recognizes all time and know those ideas with the thought that this is not concerned with me, no have any idea, to observe the feeling of body and mind arisen and fallen in quickly thought-moment until arisen of the purification of morality, concentration, and wisdom (purity) to be insight knowledge, the knowledge observed the defilements which is called *Pariññā*: comprehension causing the cultivation of the foundation of mindfulness, the Eightfold Noble Paths, the qualities contributing of enlightenment to see the defilement that is conceit which arisen, existed, and fallen. According to the law of the Three Characteristics is followed the Dependent Origination has abandoned the defilements that is conceit by Arahatta-magga and Arahatta-phala until the end of holy life, the end of birth, and the end of becoming. The duty what had done, other duty is nothing, to live in the goal happiness forever.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะได้รับความช่วยเหลือจากอาจารย์ที่ปรึกษา ได้แก่ พระครูพิพิธจารุธรรม,ดร. และ ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ และคณาจารย์ทุกท่าน ที่ได้กรุณาสละเวลาให้คำแนะนำตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์มาโดยตลอด ซึ่งทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้จบลงอย่างสมบูรณ์ผู้วิจัยขอขอบคุณไว้ในโอกาสนี้

นอกจากนี้ ขอขอบคุณบรรณารักษ์ห้องสมุดวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ที่ได้ให้ความกรุณาอำนวยความสะดวกในการค้นคว้าหนังสือและให้ยืมหนังสือพระไตรปิฎกและอรรถกถาและหนังสืออ้างอิงที่เกี่ยวข้องกับการทำวิจัยในครั้งนี้

และขอขอบคุณเพื่อนนิสิตปริญญาโทพุทธศาสตรมหาบัณฑิตรุ่น ๔ ที่ช่วยให้กำลังใจและให้ความช่วยเหลือในเรื่องการประสานงาน ในการจัดให้อาจารย์ที่ปรึกษาได้พบกับนิสิตอย่างต่อเนื่อง ความดีและคณานุประโยชน์ของวิทยานิพนธ์ผู้วิจัยขออุทิศเป็นเครื่องบูชาแด่พระรัตนตรัย แต่บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และผู้มีอุปการคุณต่อผู้วิจัยทุกๆ ท่าน

พระสายชล กตปญโญ /ทองคงอ่วม

วันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
สารบัญ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๒
๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยมีดังนี้	๒
๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๘
บทที่ ๒ มานะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของมานะ	๙
๒.๒ ลักษณะของมานะ	๑๒
๒.๒.๑ หน้าที่ของมานะ (รส)	๑๒
๒.๒.๒ อาการปรากฏของมานะ (ผล)	๑๒
๒.๒.๓ มีเหตุใกลึ้มให้เกิดมานะ (ปทัฏฐาน)	๑๓
๒.๓ ประเภทของมานะ	๑๓
๒.๓.๑ มานะประเภทที่ ๑	๑๔
๒.๓.๒ มานะประเภทที่ ๒	๑๔
๒.๓.๓ มานะประเภทที่ ๓	๑๕
๒.๓.๔ มานะประเภทที่ ๔	๑๕

๒.๓.๕	มานะประเภทที่ ๕	๑๖
๒.๓.๖	มานะประเภทที่ ๖	๑๗
๒.๓.๗	มานะประเภทที่ ๗	๑๗
๒.๓.๘	มานะประเภทที่ ๘	๒๑
๒.๓.๙	มานะประเภทที่ ๙	๒๑
๒.๓.๑๐	มานะ ๑๒ ประเภท	๒๓
๒.๓.๑๑	มานะโดยพิสดาร	๒๔
๒.๔	มานะในฐานะที่เป็นกิเลส	๓๓
๒.๕	โทษของมานะ	๔๕

บทที่ ๓ พุทธวิธีหลักธรรมการละมานะในพระพุทธานุสยิกเถรวาท

๓.๑	พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นปัญจธรรม	๔๘
๓.๑.๑	สติปัฏฐาน ๔ ละมานะในปัญจธรรม	๕๓
๓.๒	พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอุปาทาน	๕๔
๓.๒.๑	อริยมรรคมีองค์ ๘ ละอุปาทาน	๕๘
๓.๒.๒	สติปัฏฐาน ๔ ละอุปาทาน	๖๒
๓.๓	พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอุปกิเลส	๖๖
๓.๓.๑	อุบายเครื่องบันเทิงใจอภิชฌาวิสมโยคะในอุปกิเลส	๖๙
๓.๓.๒	โทสะ โกรธ อุปนาหะ ในอุปกิเลส	๗๑
๓.๓.๓	อุบายเครื่องบันเทิงใจโทสะ โกรธ อุปนาหะ ในอุปกิเลส	๗๒
๓.๓.๔	ปลาสะ สาถะยยะ ถัมภะ สारัมภะ อติมานะ มานะ ในอุปกิเลส	๗๓
๓.๓.๕	อุบายเครื่องบันเทิงใจมัคคะ ปลาสะ สาถะยยะ ถัมภะ สारัมภะ อติมานะ มานะ ในอุปกิเลส	๗๕
๓.๓.๖	อิสสา มัจฉริยะ มทะ ปมาทะ ในอุปกิเลส	๗๗
๓.๓.๗	อุบายเครื่องบันเทิงใจอิสสา มัจฉริยะ มทะ ปมาทะ ในอุปกิเลส	๗๘
๓.๓.๘	วิปัสสนาละอุปกิเลส ๑๖	๗๘
๓.๔	พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอนุสยิกกิเลส	๘๑
๓.๔.๑	กำหนดตามหลักปริญา ๓	๘๓
๓.๔.๒	กำหนดตามหลักวิปัสสนาญาณ ๙	๘๓
๓.๕	พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นสังโยชน์	๘๕
๓.๕.๑	อริยมรรคมีองค์ ๘	๘๖

๓.๕.๒ มรรคมี ๔ ละสังโยชน์	๘๘
๓.๖ กรณีศึกษาบุคคลตัวอย่างในการละมานะ	๙๒
๓.๖.๑ ประวัติอุรุเวลกัสสป	๙๒
๓.๖.๒ ประวัติพระฉันทะ	๙๗
๓.๖.๓ ประวัติพระโมฆราช	๙๙

บทที่ ๔ พุทธวิธีการละมานะในชีวิตประจำวัน

๔.๑ กรณีศึกษาบุคคลผู้มีมานะในพระพุทธศาสนา	๑๐๑
๔.๑.๑ เรื่องประกอบพระตีสสะผู้หัวดี	๑๐๑
๔.๑.๒ เรื่องของสญชัยปีพาทก	๑๐๓
๔.๒ กรณีศึกษาการละมานะเบื้องต้นในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๐๔
๔.๒.๑ เรื่องการปลงอาบัติของพระภิกษุสงฆ์	๑๐๔
๔.๒.๒ เรื่องการเคารพ ภันเต อาวุโส	๑๐๕
๔.๒.๓ การปวารณา	๑๐๕
๔.๒.๔. การประพตุวุฒฐานวิธีของพระภิกษุสงฆ์	๑๐๗
๔.๒.๕. ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย	๑๐๗
๔.๒.๖. ธรรมที่ทำให้เป็นคนว่าง่าย	๑๐๙
๔.๒.๗. การอนุমানตนเอง	๑๑๐
๔.๒.๘. การพิจารณาตนเอง	๑๑๒
๔.๓. การทำความเห็นให้ถูกต้องต่อมานะ	๑๑๕
๔.๔. วิปัสสนาในการกำหนดรู้มานะ	๑๑๗
๔.๕. วิปัสสนาในการกำจัดมานะ	๑๒๒
๔.๖. ลำดับการประหารกิเลสของพระอริยเจ้า	๑๒๔

บทที่ ๕ สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๓๒
บรรณานุกรม	๑๓๓
ประวัติผู้วิจัย	๑๓๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยฎีกาและอรรถกถาภาษาไทยใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิงโดยระบุเล่ม / ข้อ / หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่นที.สี. (บาลี) ๙/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎกที่ขนิภายสีลกชนวรรคพระไตรปิฎกภาษาบาลีเล่มที่ ๙ ข้อที่ ๓ หน้าที ๓๖ ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎกที่ขนิภายสีลกชนวรรคพระไตรปิฎกภาษาไทยข้อที่๑๗๐ หน้า ๕๖

พระวินัยปิฎก

วิ.จ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	จูฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.มหา. (ไทย) =	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ขุ.จ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิภาย	จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิภาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิภาย	ปฎิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิภาย	มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิภาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีขนิภาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิภาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิภาย	มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิภาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิภาย	อุปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	สหายนตวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	ชั้นธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	ทานวรรคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย) =	พระสุตตันตปิฎก	สังยุตตนิภาย	ชั้นธวารวรรค	(ภาษาไทย)

อง.นวก.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	นวกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	ปัญจกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	ติกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตค.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	สตุตคนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	ทสกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.อ.ภุฎฐก.(ไทย) =	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	อภุฎฐกนินบาต	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	วิมังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)=	อภิธรรมปิฎก	วิมังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.สง.อ.(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสงคณีอภุฎฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (ไทย) =	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
-------------------	-------------------	-----------

ข. คาย่เกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิงฎีกา โดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้าหลังค้าย่อชื่อคัมภีร์เช่นที่.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ที่มณิกายสมุญจลวิลาสินีมหาวคคอกุกถาอรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อ ที่ ๔๑๔ หน้า ที่ ๓๐๘

อภิ.อ. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก	อภุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณี	อภุฎฐสาลินีอภุฎฐกถา (ภาษาบาลี)

ค. คาย่เกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยในการอ้างอิงโดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้าหลังค้าย่อชื่อคัมภีร์เช่นวิมตี.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมตีวินทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ที่ ๑๑๐

วินย.ฎีกา (บาลี) =	วินยาลงการฎีกา (ภาษาบาลี)
--------------------	---------------------------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชาวพุทธเราส่วนมากคุ้นกับกิเลส ๓ ตัว คือ โภคะ โทสะ และโมหะ เพราะได้ยินกันบ่อยๆ ที่จริงแล้วยังมีกิเลสอีก ๓ ตัวเหมือนกัน คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ แต่กิเลสชุดนี้คนพุทธรู้จักกันน้อยกว่า โดยเฉพาะคำว่า มานะจิตที่ประกอบด้วย มานะ นั้นเป็นอกุศล และคำว่า มานะในทางพระพุทธศาสนานั้นหมายถึง ธรรมชาติที่มีความเย่อหยิ่งอวดดีทะนงตัว เอาตนเองไปเปรียบเทียบกับผู้อื่นจึงต่างจากความหมายทางโลกๆ ที่มักใช้คำว่ามานะในความหมายที่เกี่ยวกับความเพียรพยายาม เรามักจะได้ยินคนพูดบ่อยๆ ว่า คนนั้นมีมานะดี หมายความว่ามีความพยายามดี หรือผู้ใหญ่สอนเด็กว่า ให้มีมานะ อย่าท้อถอย ก็หมายความว่าให้ขยัน ให้พากเพียรพยายาม ให้ตั้งใจ อย่าถ้อยถอยแต่ความหมายของคำว่ามานะที่จะกล่าวถึงคือ ความหมายในทางธรรม มานะเป็นกิเลส เป็นนามธรรม เป็นอกุศลธรรม เป็นอกุศลเจตสิก ซึ่งเมื่อประกอบกับจิต จิตนั้นก็เป็อกุศล จึงมีความกระด้างกระเดื่องเกิดขึ้นจากความคิดที่เกี่ยวข้องด้วยการอ้างถึงชาติบ้าง ตระกูลบ้าง วุฒิ การศึกษาบ้าง หรือความรู้ความสามารถเป็นต้น มานะจะเกิดขึ้นได้ง่ายมากเมื่อเกิดการเปรียบเทียบ เช่นเทียบว่าใครดีกว่ากัน ใครเสมอกับตน หรือต่ำกว่าตน สิ่งเหล่านี้อาจบังตาลอารมณ์โกรธให้เกิดขึ้นได้ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข็งให้อวดกัน ตลอดจนกดขี่กันนอกจากนี้ แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลสเช่นเดียวกัน เพราะมานะนั้นเป็นอนุสัย ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เป็นมานะสังโยชน์ ที่ผูกสัตว์ไว้ เป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองเร้าร้อนของสัตว์ทั้งหลาย

สังคมมนุษย์เราทุกวันนี้ มีหลากหลายระดับทางความคิดเห็น ทั้งวุฒิภาวะ ความรู้และความสามารถเมื่อได้มาอยู่ร่วมกัน ต่างก็แสดงทิฐิมานะเข้าใส่กัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกันจนเกิดปัญหาต่างๆ ขึ้นมากมายเป็นเหตุให้ขาดความรุ่มเย็นเป็นสุขหรือมีการดำเนินชีวิตไปในทางไม่ถูกต้องตามบริบทแห่งสังคมเพราะความเย่อหยิ่งทะนงตน สำคัญตน เป็นเหตุ

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า หมู่สัตว์ประกอบด้วยมานะ มีมานะเป็นเครื่องร้อยรัด ยินดีแล้วในภพ จึงต้องเป็นผู้กลับมาสู่ภพอีก ส่วนผู้ใดอาศัยมานะละมานะได้แล้ว น้อมไปในธรรม ย่อมก้าวล่วงซึ่งกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลายเพราะความมีหลากหลายระดับทางความคิดเห็น ทั้งวุฒิภาวะ ความรู้ความสามารถและระดับสติปัญญาของมนุษย์นั่นเอง พระพุทธองค์จึงทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ ด้วยอุบายพุทธวิธีต่างๆ เพื่อให้เหมาะสมกับจริต เหมาะสมกับทั้งวุฒิภาวะ ความรู้ความสามารถและ

เหมาะสมกับระดับสติปัญญาของมนุษย์ เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมและเข้าถึงสัจจะธรรม เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

เพราะเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษา ถึงพุทธวิธีในการละมานะ เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ไม่ให้มนุษย์มีมานะต่อกัน อันจะทำให้มนุษย์รู้เท่าทันต่อเหตุอันตรายที่เกิดจากความมีมานะซึ่งมีต่อตนเอง และเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เพื่อจะได้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องเป็นธรรม มีคุณค่าต่อตนเอง สังคมและชุมชนในการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสงบสันติสุขต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษามานะ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาพุทธวิธีการละมานะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์เสนอแนวทางการละมานะ ในชีวิตประจำวัน

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๓.๑ การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยโดยใช้วิธีการวิจัยเอกสารมุ่งเน้นการศึกษาพุทธวิธีการละมานะ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทตามวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือศึกษามานะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทศึกษาพุทธวิธีการละมานะ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเสนอแนวทางการละมานะ ในชีวิตประจำวันเท่านั้นจากเอกสารต่อไปนี้

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

ข้อมูลปฐมภูมิ การวิจัยครั้งนี้ได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับ ๔๕ เล่ม ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ เฉพาะที่เกี่ยวข้องพุทธวิธีการละมานะ เป็นขอบเขตการวิจัย และอรรถกถา พระไตรปิฎกภาษาไทยของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยฉบับปี ๒๕๒๕

ข้อมูลทุติยภูมิ ศึกษาจากเอกสารงานวิทยานิพนธ์ ปกรณวิเศษ ตำราวิชาการ และหนังสือบทความต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยมีดังนี้

๑.๔.๑ พุทธวิธี หมายถึง วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลทั่วไปทั้งเทวดาหรือมนุษย์ ตามพระนามที่ได้รับยกย่องว่า สุตถา เทวมนุสสานิ ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

๑.๔.๒ มานะ หมายถึง ความสำคัญตน สำคัญว่าดีกว่าเขา เสมอเขา ต่ำกว่าเขา ขณะที่เปรียบเทียบมีการสำคัญตนเช่นนี้ ขณะนั้น มีมานะเจตสิกที่เกิดกับโลภะมูลจิต

๑.๔.๓ อัสมีมานะ หมายถึง ความถือตัวว่าเป็นเรา การถือตัวว่าดีกว่าเขาบ้าง เสมอเขาบ้าง ต่ำกว่าเขาบ้าง

๑.๔.๔ ปญจธรรม หมายถึง ธรรมเครื่องเนิ่นช้า คือ กิเลส ตัณหา มานะ ทิฐิ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ทำให้คน บรรลุนิพพานได้ช้า ทำให้ภวนอยู่ในสงสาร จึงเรียกว่า ปญจธรรม

มานะเป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิต เครื่องทำให้จิตเกิดความเศร้าหมอง หรือ ธรรมที่เข้าไปทำให้ใจให้เศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยากดุจผ้าเปอะเปื้อนสิ่งสกปรก ย้อมไม่ได้ดี เรียกว่า อุปกิเลส เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นจากสิ่งมากระทบทั้งภายในและภายนอก คือร่างกายของเราที่มีอายตนะ

๑.๔.๕ มานะเป็นกิเลสนอนเนื่องอยู่ในส่วนลึกของสันดาน เรียกโดยอีกชื่อหนึ่งว่า อนุสัย แปลว่านอนอยู่ข้างใน คือหมายถึงกิเลสที่ละเอียด อยู่ในสันดานโดยไม่รู้สึกรู้ตัว คือความถือตัว เป็นความถือตัวที่นอนเนื่องในชั้นสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบจึงจะปรากฏ

๑.๔.๖ มานะเป็นสังโยชน์ กิเลสเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ เปรียบเหมือนเชือกที่ผูกไว้กับหลักให้สัตว์ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร

๑.๔.๗ โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ หรือ ธรรมที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของปัญญาเครื่องตรัสรู้ หรือ ธรรมที่สนับสนุนให้เกิดความตรัสรู้ ซึ่งความตรัสรู้ที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ก็คือ ความตรัสรู้อรหัตต ๔ เพราะความตรัสรู้อรหัตต ๔ นั้น เป็นปัญญาชั้นโลกุตระที่จะเป็นเครื่องมือสำหรับทำลายกิเลส คือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง ให้ย่อยยับลงได้อย่างแท้จริง

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระไตรปิฎก พระองค์ทรงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย^๑ มานะ (ความถือตัว) ๓ ประการนี้มานะ ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. มานะว่าเราเลิศกว่าเขา ๒. มานะว่าเราเสมอเขา ๓. มานะว่าเราด้อยกว่า เขามานะ ๓ ประการนี้ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญอุรียมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างเพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละมานะทั้ง ๓ ประการนี้

พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าได้แสดงวิธีการในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔^๒ ประการเพื่อรู้อย่างเพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้างคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ เพื่อรู้อย่างเพื่อกำหนดรู้เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้ ในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิป.ธ.๙)^๓ ได้อธิบายอุรียมรรคกับอริยสังในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า สัมมาทิฐิเห็นชอบ คือเห็นอริยสัง ๔ ท้องฟอง ท้องยุบและจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกัน จัดเป็นทุกขสัง ตัณหาสุขสันตองอยู่ในชั้นสันดาน ซึ่งเป็นตัวการให้เกิดแก่เจ็บตายอยู่ในวัฏสงสาร จัดเป็นสมุทัยสัง ทุกข์กับสมุทัยดับลงไปเมื่อไร เมื่อนั้นจัดเป็นนิโรธสัง อุรียมรรคที่กำหนดรู้ทุกขละสมุทัยมีนิโรธเป็นอารมณ์จัดเป็นมรรคสัง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^๔ พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ กล่าวไว้ว่า การถือตนอีกอย่างหนึ่ง เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเอง กับตัวอื่น

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๒/๙๔.

^๒ อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๖๗ /๒๘๐, ๗๐/๕๕๔

^๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัฏฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑๐ – ๖๑๑.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ** หน้า ๗๐-๗๕ พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.๒๕๒๙). ๑๑๔๕ หน้า .

ถือเอาไว้วัด ไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่น เป็นนี่ เช่นว่าฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า มานะ

พระอาจารย์ดร ภัททันตะอาสาภเถระ^๕ ได้กล่าวถึงสติปัญญานี้กับวิปัสสนา ซึ่งมีรายละเอียดกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทยว่า “ขึ้นชื่อว่าวิปัสสนาแล้ว ย่อมไม่แคล้วจากมหาสติปัญญานี้ไปได้เลย ไม่มองคิไตก็องค์หนึ่งขององค์ ๔ ในมหาสติปัญญานี้รวมอยู่ด้วย” ซึ่งมีความหมายอีกอย่างว่ามหาสติปัญญานี้คือเส้นทางที่พระพุทธองค์และพระอริยสาวกทั้งหลายดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์จริง

พุทธทาสภิกขุ^๖ ได้กล่าวถึงเรื่องสังโยชน์ไว้ในหนังสือชื่อธรรมมานุกรมธรรมโฆษณฉบับประมวลธรรมว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการนี้ เป็นเรื่องที่สำคัญมาก สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูกเครื่องผูก เครื่องล่ามเหมือนกับโซ่หรือตรวนหรือข้อหรือคา, เครื่องล่าม เครื่องผูก เครื่องจำ เรียกว่าสังโยชน์ สิ่งที่ถูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลส ในความทุกข์ ในวิภวูหะ คือสังโยชน์ ซึ่งผูกไว้กับสิ่งที่จะเป็น หรือทำให้เกิดทุกข์ ถ้าตัดสังโยชน์ได้หมด ก็เป็นพระอรหันต์ ถ้าตัดสังโยชน์บางส่วนได้ ก็เป็นพระอริยเจ้าที่ลดๆ รongๆ ลงมา ถ้าตัดไม่ได้เลยเป็นปุถุชนเต็มขั้นถ้ามันตัดสังโยชน์ไม่ได้เสียเลยมันเป็นปุถุชนเต็มขั้นสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ มันมาจากสัญญาตญาณโดยเฉพาะสัญญาตญาณที่ยังไม่ได้รับการอบรมปราศจากวิชชาที่เท่ากับมีวิชาจึงเต็มไปด้วยความทุกข์กิเลสทั้งหลายเป็นอย่างนี้, นี้เฉพาะกิเลสที่ละเอียดที่ประณีตที่เป็นปัญหาเรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการ

พระมหานិยม สีสลวโร (เสนารินทร์)^๗ ได้อธิบายเกี่ยวกับมานะสรุปความได้ดังนี้ มานะ แปลว่าความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่า สูง ต่ำ เด่น ด้อย เท่าเทียมเทียบเขาเทียบเราตลอดจนความรู้สึกภูมิใจ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่งเช่นเดียวกับทิฏฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ หรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ อัตตาในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่า คนนั้นมีอัตตามากอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้นแต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับในกรณีนี้คือมานะซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่

^๕ พระอาจารย์ดร.ภัททันตะอาสาภเถระ **ธัมมาจริยะอัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า๒๔๔.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมมานุกรมธรรมโฆษณ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓**, เรียบเรียงโดยนายพินิจรักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๔๐), หน้า๓๕- ๔๖.

^๗ พระมหานิยม สีสลวโร (เสนารินทร์). "การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท". วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต.(บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.๒๕๔๒). หน้า ๖๐ - ๗๐.

ยอมกัน ทำให้แข็งให้อวดกัน ตลอดจนกดข่มกันนอกจากนี้พึงสังเกตว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลสเช่นเดียวกัน การถือว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขา ด้อยกว่าเขา เพราะตราบไต่ที่ยังเป็นการถือ ตราบนั้นก็ยังเป็นการกำเริบ การกำจัดตัว การกดบีบหรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจจะไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อนความกำเริบเบ่งพองของจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระ ไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลสก็คือการที่รู้ตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่นี้ ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส

นายสาณุม ทัตธนาตุลย การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท^๕
 ข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ในทางพระพุทธศาสนามีอยู่หลายประการ ส่วนใหญ่เน้นด้านการเจริญจิตตภาวนา โดยใช้สติเป็นที่ตั้งคือสติปัฏฐาน ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางสายเอกเป็นวิธีที่จะทำให้สังโยชน์หมดไป กล่าวคือเมื่อบุคคลปฏิบัติตนตามวิธีของสติปัฏฐาน ๔ โดยมีโพธิปักขิยธรรมคอยเกื้อหนุนแล้วจะทำให้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนามีทั้งหมด ๔ ชั้น คือพระโสดาบันพระสกทาคามีพระอนาคามีและพระอรหันต์พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระสกทาคามีละสังโยชน์ ๓ ประการ ที่พระโสดาบันละได้แล้วส่วนที่ทำได้มากกว่าพระโสดาบัน คือการทำให้กามฉันทะสังโยชน์ และพยาบาทสังโยชน์เบาบางลง พระอนาคามี ละสังโยชน์ที่พระโสดาบันละได้แล้ว และละเพิ่มอีก ๒ ประการ คือกามฉันทะสังโยชน์ และพยาบาทสังโยชน์ ส่วนพระอรหันต์ ละสังโยชน์ ๕ ประการ ที่เหลือได้ทั้งหมด คือรูปราคะสังโยชน์ อรูปราคะสังโยชน์ มานะสังโยชน์ อุทธัจจะสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์ เมื่อสังโยชน์หมดไปแล้ว สภาวะของนิพพานก็เข้ามาแทนที่ ทำให้จิตของบุคคลนั้น ความเป็นอิสระจากสังโยชน์ ไม่มีความวุ่นวายใช้ชีวิตอย่างมีความสุข

พระธรรมธีรราชฆาณิก (โชดก)^๖ ได้กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ไว้ในหนังสือเรื่อง ความเป็นมาของวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งพอจะสรุปใจความได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานทำให้เราเข้าใจธรรมะดียิ่งขึ้น เข้าใจรูปนาม และความเป็นไปในกฎของไตรลักษณ์ การมีสติระลึกรู้ในรูปนามตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดปัญญาในการดับทุกข์ทางกาย ทางใจ ทำให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ดีงาม ไม่หลงไปตามอำนาจของกิเลส ไม่มีทิฏฐิมานะถือตัวตน เป็นอยู่ด้วยกายและใจอันบริสุทธิ์ และการอยู่ด้วยปัจจุบันขณะ ทำให้ควบคุมตนเองได้ ทุกสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจึงไม่ก่อให้เกิด

^๕ นายสาณุม ทัตธนาตุลย: การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, บทคัดย่อ.

^๖ พระธรรมธีรราชฆาณิก (โชดก), **ความเป็นมาของวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘).

เวรภัย เกิดโทษ อยู่ร่วมกันในสังคมด้วยความสงบสุข ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเปรียบเทียบไว้ คือทำให้คนได้รับความสุข ๗ ประการ คือสุขของมนุษย์ สุขทิพย์ สุขในฉนวน สุขในวิปัสสนา สุขในมรรค สุขในผล และสุดท้ายคือ สุขในนิพพานตามเหตุปัจจัยแห่งการปฏิบัติธรรมของตน

เจ้าอธิการทองใบ (อมโร)^{๑๐} ศึกษาหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ตามหลักพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่นำมาใช้ปฏิบัติอยู่อย่างมากมาย หลักธรรมล้วนแต่เชื่อมโยงกันดีเป็นอย่างไรดี หลักธรรมที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อธิบาป ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชณงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ เป็นธรรมที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นเครื่องมืออันเป็นเหตุแห่งการตัดกิเลส แล้วก้าวสู่การบรรลุมรรคผลนิพพาน ผู้ปฏิบัติจึงควรนำหลักธรรมเหล่านี้ไปใช้ในการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นจากความทุกข์ได้นั่นเอง

วิธีการปฏิบัติตนเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ควรดำรงชีวิตของตนให้ตั้งอยู่ในศีลเป็นเบื้องต้น หลักธรรมที่เกื้อหนุนให้เกิดสมาธิ คือหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โดยการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อประหามันกิเลสอย่างหยาบกิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิและเข้าสู่ญาณ ที่เรียกว่าวิปัสสนาญาณมี ๑๖ ประการ ซึ่งสามารถทำให้กิเลสเบาบางได้มากตั้งแต่ญาณที่ ๑๑ สังขารupekhaญาณเป็นต้นไป จึงสามารถกำจัดกิเลสได้ด้วยปัญญา จึงจะเกิดความรู้แจ้ง เห็นจริง ทำให้ผู้ปฏิบัติหลุดพ้นจากกิเลสได้บรรลุมรรคผลตั้งแต่พระโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และนิพพานตามลำดับ

พระมหาบุญกล มหาวิโร (พรหมขันธ)^{๑๑} วิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท การประยุกต์วิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลจิตในชีวิตประจำวัน ในระดับโลกิยนั่น ก็เพื่อดำเนินชีวิตด้วยวิธีคิดที่รู้เท่าทันพฤติกรรมทางกาย รู้เท่าทันเวทนา รู้เท่าทันจิต และรู้เท่าทันธรรม มีหลักเกณฑ์รวมอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ เป็นวิธีคิดที่มีแนวทางของความรู้คิด ด้วยอำนาจของสติที่คอยควบคุมอารมณ์ มีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ เพื่อให้มีสติระลึกรู้เท่าทัน โดยเฉพาะที่เป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ซึ่งประกอบไปด้วยการมีสติอย่างตั้งมั่นเป็นสติที่รู้เข้าใจตามความเป็นจริง เมื่อมีการปฏิบัติใน

^{๑๐}เจ้าอธิการทองใบอมโร: “การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๓, บทคัดย่อ.

^{๑๑}พระมหาบุญกล มหาวิโร (พรหมขันธ) “วิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, บทคัดย่อ.

ชีวิตประจำวัน เพราะเมื่อปฏิบัติอยู่ จิตย่อมมีกิจอันควรกระทำอยู่เป็นนิจ จึงไม่ส่งสายออกไปปรุงแต่งให้เกิดทุกข์ เหตุนี้เองจึงต้องปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่เฉพาะเมื่อเวลาปฏิบัติธรรม เพื่อจะได้เข้าถึงการบรรเทาอกุศลจิตในระดับโลกุตตระ ที่เป็นไปในทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่พระนิพพาน

พระมหาหุนวษ์ สดสหัสเสนโต (แสนตา)^{๑๒} ความประมาทในสังคมไทย : ศึกษากรณีเทศบาลเมืองเมืองพล จังหวัดขอนแก่น สังคมไทยปัจจุบันนั้นเต็มไปด้วยความประมาท ดังที่ปรากฏชัดโดยสภาพของสังคมปัจจุบัน ในสังคมไทยปัจจุบัน มีปัญหาทางสังคมจำนวนมาก ที่เป็นผลมาจากความประมาท และฐานที่ตั้ง หรือเหตุแห่งความประมาท ที่มีแพร่หลายอยู่ทุกหนทุกแห่ง สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงออก ซึ่งความประมาทในสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อแก้ปัญหาทางในสังคมที่เกิดมาจากความประมาทนั้น พระพุทธศาสนาได้เสนอวิธีการ ที่มีประสิทธิภาพไว้ภายใต้ระบบของ ศีล สมาธิ และปัญญา เมื่อได้มีการเจริญศีล สมาธิ และปัญญาแล้ว ปัญหาทางสังคมทั้งหมดก็จะหมดไป และผลที่ตามมาสังคมก็จะอยู่ในสภาพแห่งความสงบสุขและสันติภาพ

แม้ชีสุนันทา เรียงแหลม อุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูลในชีวิตประจำวัน^{๑๓} เมื่อจะต้องนำหลักการและวิธีการบรรเทาอกุศลมูลมาใช้ในชีวิตประจำวันของบุคคล จึงได้สังเคราะห์อุปกิเลส ๑๖ ซึ่งเป็นตัวทำให้จิตใจเศร้าหมองลงในอกุศลมูล ๓ คือ จำพวกโลภะมีอภิขณาวิสมโลภะ จำพวกโทสะ ได้แก่ พยาบาท โทสะ และอุปนาหะ จำพวกโมหะ ได้แก่ มกขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะ ยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ และปมาทะ ทั้งนี้ได้ใช้บุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็นอุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูล ๓ คือ ทาน เป็นเครื่องบรรเทาโลภะ ศีลเป็นเครื่องบรรเทาโทสะ และภาวนา (ปัญญา) เป็นเครื่องบรรเทาโมหะ โดยการคิดแบบโยนิโสมนสิการ แบบเป็นเหตุเป็นผลตามหลักอริยสัจสี่ เพื่อให้เหมาะสมและสอดคล้องกับชีวิตชาวพุทธทั่วไป จึงต้องให้ทราบความหมายของกิเลสแต่ละข้อของอกุศลมูลที่จำแนกตามอุปกิเลส ๑๖ แล้วหาอุบายวิธีบรรเทาไปตามกิเลสข้อ นั้นๆ

จากการทบทวนข้อมูลเอกสาร พอสรุปได้ว่า กิเลสคือมานะ เป็นเครื่องร้อยรัดที่มัดผูกสัตว์ทั้งหลาย ให้เวียนวน เวียนวายตายเกิด อยู่ในภพน้อยภพใหญ่ จนหาทางออกไม่ได้ ติดข้องอยู่ในวัฏฏะทุกขไม่มีที่สิ้นสุด มีแต่วิปัสสนาสติปัญญา เดินตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทา คือทางดำเนินสาย

^{๑๒}พระมหาหุนวษ์ สดสหัสเสนโต (แสนตา) ความประมาทในสังคมไทย : ศึกษากรณีเทศบาลเมืองเมืองพล จังหวัดขอนแก่น”วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, บทคัดย่อ

^{๑๓} แม้ชีสุนันทา เรียงแหลม, อุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูลในชีวิตประจำวัน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๗, บทคัดย่อ

กลางอันมีอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น ที่เป็นหนทางในการกำจัดกิเลส คือ มานะซึ่งมีความสัมพันธ์กัน กับสติปัญญา ๔ เป็นวิธีการในการตัดเครื่องร้อยรัด ที่มีตมูกสัตว์ทั้งหลาย ให้ขาดสะบั้นลงได้ ทำ ปุณฺชนให้กลายเป็นอริยชนอันประเสริฐ ตัดกระแสแห่งกรรม สิ้นภพสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ เข้าถึง พระนิพพานได้ ก็ด้วยอาศัยวิปัสสนาสติปัญญา เดินตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทา คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ประการนี้เป็นทางดำเนินในการปฏิบัติ

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร มีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๖.๑ ศึกษาข้อมูลเอกสาร เป็นการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร โดยสามารถแบ่งตาม แหล่งข้อมูลดังนี้ คือข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถาที่เกี่ยวข้องกับมานะและ พุทธวิธีการปฏิบัติเพื่อละมานะ

ข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่เอกสารงานวิทยานิพนธ์ ปรกณวิเศษ ตำราวิชาการ และหนังสือ บทความต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติเพื่อละมานะโดยการ คัดเลือกเอกสารและหนังสือด้วยความ เห็นชอบจากอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์เรื่องนี้

๑.๖.๒ เมื่อศึกษาแล้ว จึงทำการวิเคราะห์ตามเนื้อหาของการมานะ โดยวิเคราะห์ สาระสำคัญของมานะ และพุทธวิธีการปฏิบัติ เพื่อละมานะ พร้อมกันนั้น สรุปวิธีการปฏิบัติ อันเป็น ขบวนการเพื่อละมานะให้ได้ความรู้ที่ชัดเจน และถูกต้องสามารถนำไปประพบัติปฏิบัติและได้

๑.๗ ประโยชน์ที่จะได้รับการวิจัย

๑.๗.๑ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๒ ทำให้ทราบถึงพุทธวิธีการปฏิบัติเพื่อละมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๓ ทำให้ทราบหลักการและรู้แนวทางการละมานะ ในชีวิตประจำวัน

บทที่ ๒

มานะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาเป็นกรอบการศึกษาในงานการวิจัย ซึ่งบทที่ ๒ นี้ ส่วนมากผู้วิจัยได้เอางานวิจัยของ พระสายัญญ์ ธรรมธีโร ที่ได้ทำวิจัยไว้เมื่อปี ๒๕๔๖ เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา มาเป็นข้อมูลไว้ในการต่อยอด ซึ่งเนื้อหาอาจไม่แตกต่างกันมากนัก ตรงไหนที่ขาด ก็จะมาเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ ซึ่งจะเสนอตามลำดับหัวข้อต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของมานะ
- ๒.๒ ประเภทของมานะ
- ๒.๓ ลักษณะของมานะ
- ๒.๔ มานะในฐานะที่เป็นกิเลส
- ๒.๕ โทษของมานะ

๒.๑ ความหมายของมานะ

“มานะ” เป็นคำภาษาบาลี (มาน ปุชยายี + อ) แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตนมี ศัพทวิเคราะห์ว่า มาเนตตีติ มาโน (มานะ + อติ) ตามรูปศัพท์หมายถึงอาการที่ให้เขาบูชา ชื่อว่า มานะ อีกอย่างหนึ่งคำว่ามานะ มีศัพทวิเคราะห์ว่า เสยยาทิวเสน มณฺเฑตตีติ มาโน (มณฺเฑ + ณ ลบณฺ พทฺธิ อ เป็น อา) ตามรูปศัพท์หมายถึง อาการสำคัญตนว่าประเสริฐกว่าเป็นตน ชื่อว่ามานะ อีกอย่างหนึ่งคำว่ามานะ มีศัพทวิเคราะห์ว่า มานียเต อเนนาติ มาโน (มา มานะ + ยุ เทศ ยุ เป็น อน ลบ อ) ตามรูปศัพท์หมายถึง อาการที่เป็นเหตุอยากให้คนนับถือ ชื่อว่ามานะ^๑

พระไตรปิฎกแสดงความหมายมานะไว้ ๒ นัย ดังนี้คือ

นัยที่ ๑ มานะหมายถึงทะนงตน ได้แก่ การวัด การนับ อัตราตวง มานะนี้เป็นชื่อหน่วย มาตราตวง ตามวิธีโบราณเมื่อเวลาตวงข้าว จะใช้ทะนงในการตวงข้าว ซึ่งเรียกว่ามานะดังปรากฏในอสัมปทานชาดกกล่าววว่า

“ไมตรีของผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นคนพาลย่อมเป็นโทษ

^๑พระโมคคัลลานะเถระ รจนา พระหาสมปอง มุทิโต แปล,คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๗ - ๒๒๘.

ก่อให้เกิดแตกร้างกันเพราะไม่รับของไว้ เพราะฉะนั้น
 เราจึงรับเอาข้าวสับกิ่งมานะ ไว้ด้วยมาคิดว่าไมตรี
 ของเรา อย่าได้แตกร้างเสียเลย ขอให้ไมตรีของเรา
 ดำรงยั่งยืนต่อไปเถิด^๒

นัยที่ ๒ มานะ หมายถึงความถือตัว ได้แก่ ความถือตัวที่เป็นกิเลสที่มีความยึดถือว่ามี
 ตัวมีตน ซึ่งเป็นการถือสำคัญด้วยความรู้ ด้วยความรู้สึที่เป็นในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือกับ
 ตัวเองขึ้นมาเป็นตัวเป็นตนที่มีอยู่หรือเป็นอยู่ แล้วขยายเอาจิตของตนออกไป เทียบเคียงระหว่าง
 ตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็น
 นั้นเป็นนี่ เช่น ฉันทเป็นนี่ ฉันทแค่นี้ ฉันทสูงกว่า ฉันทต่ำกว่า เราดีกว่า เราเท่ากับเขา ไม่ว่าจะโดยอะไรก็
 ตาม เช่น โดยชาติ โดยโคตร เป็นต้น การถืออย่างนี้ท่านเรียกว่า มานะ แปลว่า ความถือตัว ความ
 ทะนงตัว ความสำคัญตนว่าสูงกว่า ต่ำ แค้น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึภุมิ
 ะ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน^๓ เช่นปรากฏในทฎฐฎฐกสูตรตนิเทศดังนี้

ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเลวกว่าเขา จะโดยอะไรก็
 ตาม เช่น โดยชาติ โดยกำเนิด โดยวิชาความรู้ โดยสมรรถภาพ โดยรูป โดยเสียง เพราะความ
 สรรเสริญ เพราะความสุข เพราะได้รูปที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โณภูฐัพพะที่ชอบใจ เพราะความถึง
 พร้อมแห่งจักขุ หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะลาภ เสื่อมลาภเสื่อมลาภ ฯลฯ มีลักษณะเช่นนี้ว่า อย่างไร
 อย่างหนึ่งกล่าวคือ กานยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดุจธง การยกจิตขึ้น ความมีจิตต้องการเป็นดุจ
 ธง ท่านเรียกว่า มานะ^๔ ในจิตที่ปราศจากความเห็นผิด ๔ ดวง คือ

๑) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ปราศจากความเห็นผิด ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน
 หมายความว่า เวลาทำบาป มีความดีใจ เห็นว่าเป็นบาป ทำบาปเอง

๒) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ปราศจากความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้นเตือน
 หมายความว่า เวลาทำบาป มีความดีใจ เห็นว่าเป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป

^๒ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗ / ๑๓๑ / ๓๒, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๖ / ๕๑๘.

^๓ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๗๕.

^๔ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๑๐๒ / ๘๑. หน้าที่ในการรู้สึภุมิกระทบอารมณ์ เสวยอารมณ์ จำอารมณ์ ตั้งใจอารมณ์
 ทำให้อารมณ์เป็นหนึ่ง รักษาอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ทำจิตให้จิต
 ตัดสินใจในอารมณ์ สร้างความบากบั่นในจิต ปรงจิตให้เอิบอิม ปรงจิตให้พอใจอารมณ์

๓) จิตที่พร้อมด้วยความเฉย ปราศจากความเห็นผิด ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาป มีใจเฉย ๆ ไม่ดีใจ เห็นว่าเป็นบาป ทำบาปเอง

๔) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ปราศจากความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้น หมายความว่า เวลาทำบาป มีใจเฉย ๆ ไม่ดีใจ เห็นว่าเป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป^๕

และการที่จะรู้ หรือเข้าใจสภาวะธรรมนั้น ๆ ได้ถูกต้องไม่สับสน จึงต้องรู้เครื่องหมายประจำตัวของสภาวะธรรมนั้น ๆ เครื่องหมายนั้น เรียกว่า ลักษณะ^๖ ก็ลักษณะของสภาวะธรรมทั้งหลาย มี ๒ คือ

๑) วิเสสลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่แตกต่างกันหรือแปลกกันของ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน คือ

๑.๑ จิต มีลักษณะพิเศษประจำตัวโดยเฉพาะของจิตมี ๔ ประการ คือ

๑) มีการรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะ

๒) มีการเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจหรือหน้าที่

๓) มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นอาการปรากฏ

๔) มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิด^๗

๑.๒ เจตสิก เป็นธรรมชาติอาศัยจิตเกิด หรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต หากเปรียบเหมือนดวงไฟแล้ว เจตสิกก็คือแสงสว่างของดวงไฟนั้น เจตสิกไม่อาจแยกออกจากจิตได้ เหมือนแสงสว่างไม่อาจจะแยกจากดวงไฟได้ ฉะนั้น อาการที่เจตสิกประกอบกับจิตนั้น มีลักษณะ ๔ ประการคือ

๑) เกิดพร้อมกับจิต

๒) ดับพร้อมกับจิต

๓) มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต

๔) อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต

จิตและเจตสิก ต่างเป็นนามธรรมตัวนกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท โดยที่จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของตน

^๕พระธรรมธีรราชมหามุนี, **เพชรในดวงใจ**, (พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๖๖ - ๗๖.

^๖สมพร ศรีวราทิพย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑**, (กรุงเทพมหานคร : ศิวการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๔๔- ๔๕.

^๗พระศรีวิสุทธิกวี, **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗.

แม้เจตสิกจะเป็นธรรมชาติที่ปรุงจิตก็ตาม แต่ก็ถือว่า จิตเป็นใหญ่ หรือเป็นประธานในการกระทำทั้งปวง^{๘๘}

๑.๓ รูป ธรรมชาติไต่ ย่อมแตกดับ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูป หรือ ธรรมชาติไต่ ย่อมสลาย (คือ ย่อมย่อยยับไป) ด้วยปัจจัยที่เป็นขันธ์ มีความเย็นบ้าง ร้อนบ้าง ความหิวบ้าง ความกระหายบ้าง เพราะผัสสะเหลือบุง และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ารูป^{๘๙}

๑.๔ พระนิพพาน มีความสงบเป็นลักษณะ หมายความว่า พระนิพพานมีความสุข สงบจากทุกข์ทั้งปวงเป็นลักษณะ คือ เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า พระนิพพานมีแต่ความสงบ ความสุข ปราศจากความทุกข์ใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า พระนิพพานมีสันติเป็นลักษณะ มีการถึงพร้อมด้วยความไม่แตกดับ ไม่มีนิमित คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูปนาม มีการสลัดออกจากภพทั้งปวง พ้นจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง^{๙๐}

๒) สามัญลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่เสมอกัน คือ ทั้งจิต เจตสิก รูป จะมีลักษณะเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่มั่นคง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยมีความเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไปในที่สุด เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ มีลักษณะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายสูญสิ้นไป โดยมีความทนได้ยากและความบีบคั้นอยู่เสมอ แต่ธรรมทั้งหลาย คือ จิต เจตสิก รูป และรวมทั้งนิพพานด้วย เป็นอนัตตา คือความบังคับบัญชาไม่ได้ หรือความไม่ใช่ตัวตน มีลักษณะว่างเปล่าจากตัวตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้จะให้ไปตามที่ใจปรารถนาไม่ได้โดยมีความเป็นของสูญหรือว่างไม่มีเจ้าของ^{๙๑}

๒.๒ ลักษณะของมานะ

มานะมีเครื่องหมายเฉพาะ คือมีลักษณะของอารมณ์จิตที่มีแต่ถือตัว ความทะนงตัว เป็นความถือตัวที่เป็นไปด้วยความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองมาขึ้น มาว่ามีตัวตน เป็นความรู้สึกถือตัวอยู่ภายใน ดังปรากฏในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายเกี่ยวกับลักษณะของมานะไว้ว่า “มีการทะนงตน เป็นลักษณะของมานะ”

ดังนั้น มานะมีลักษณะเฉพาะ คือ มีความถือตัว ทะนงตัว มีความหยิ่งเป็นลักษณะ

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๘๙} สมพร ศรีวราทิพย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ศิวการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๒๙ - ๓๑.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๙๑} สมพร ศรีวราทิพย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ศิวการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๕

๒.๒.๑ หน้าที่ของมานะ (รส)

มานะเมื่อเกิดขึ้นก็ต้องประกอบพร้อมกันเกิดขึ้น (สัมปยุตต) มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน ต่างเป็นปัจจัยแก่กัน กำหนดบทบาทหน้าที่ในความสัมพันธ์กับองค์ธรรมอื่นซึ่งเกิดร่วม ท่านเรียกว่า รส หรือกิจ (หน้าที่) หมายความว่า มานะจะมีองค์ธรรมอื่น ๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบร่วมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป นั่นก็คือ การยกย่องเชิดชูตน เช่น เมื่อเกิดความถือตัวขึ้น ก็ยกตนออกไปเปรียบเทียบกับคนอื่น (ยกจิตไปรับรู้อารมณ์) หรือไปรับเอาสิ่งอื่นเข้ามาเปรียบเทียบ (ประกอบจิตไว้ในอารมณ์)* ว่าดีกว่าหรือเลวกว่า หรือเสมอกันอย่างไร ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบ คือเอาลักษณะแห่ง “ความเป็น” ของตน ๆ ไปวัดกันแข่งกันซึ่งเป็นความสำคัญผิดไปตามอำนาจของความหลง ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับรส ของมานะไว้ว่า มีการยกย่องเชิดชูตนหรือสัมปยุตตธรรมเป็นหน้าที่” ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มานะนั้นมีการยกตัวเป็นรส” ในหนังสือลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายไว้ว่า “มานะมีสัมปยุตตธรรมเป็นหน้าที่ และในชื่อพระอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายไว้ว่า “มานะมีการยกย่องเป็นกิจ”

ดังนั้น หน้าที่ของมานะ คือการยกย่องเชิดชูตน หรือสัมปยุตตธรรมเป็นรสกิจ

๒.๒.๒ อาการปรากฏของมานะ (ผล)

ผล คือ อาการปรากฏของสภาวะธรรมนั้น ๆ คือ มานะเมื่อเกิดขึ้น ก็มีเหตุให้มานะเกิดเมื่อมีเหตุเกิด ก็ต้องมีผล ผลปรากฏของมานะก็คือ ความมักใหญ่ใฝ่สูง เช่น มานะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุใกล้เกิด (เหตุ ๖) เมื่อเกิดมานะแล้ว ก็ให้ถือสำคัญรู้ (สำคัญผิดว่ามีตัวมีตน) คือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันทเป็นนี่ ฉันทแค่นี้ ฉันทสูงกว่า เป็นต้น ความสำคัญตนว่าสูง ว่าเด่น ความปรารถนาอยากเด่น อยากสูงกว่าบุคคลอื่นนี่ คือผลของมานะ ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับผลของมานะไว้ว่า “มีความใฝ่สูงเป็นผลปรากฏ” ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มีความใคร่เป็นเช่นธง (คือความอยากเด่น) เป็นปัจจุภูฐาน” ในหนังสือลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะก็ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับผลของมานะไว้ว่า “มานะมีความต้องการเป็นดุจธงเป็นผล”

ฉะนั้น อาการปรากฏ หรือผลแห่งมานะนั้น คือ มีความต้องการมีความปรารถนาอยากเด่น มีความมักใหญ่ใฝ่สูงเป็นผลปรากฏ

๒.๒.๓ มีเหตุใกล้ให้เกิดมานะ (ปทัฏฐาน)

มานะมีเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ปทัฏฐฐาน คือ มานะจะเกิดขึ้นมานั้น จะเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่ได้ จะต้องมีเหตุให้มานะเกิด เหตุใกล้ให้เกิดขึ้นมานะท่านประสงค์เอาเหตุ ๖ ประเภทที่เป็นกุศลเหตุ และอกุศลเหตุ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดจิต เจตสิก และรูป และที่เป็นปัจจัยให้เกิดสัมปยุตตธรรม (ธรรมที่อุดหนุนประกอบกัน คือ เวทนา สัญญา และวิญญาน) หมายความว่า โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นฐานที่ทำให้เกิดมานะ โดยทำหน้าที่เป็นพื้นฐานให้ เหมือนกับช่วยส่งผลอยู่ไกล ๆ แต่เป็นปัจจัยใกล้ชิดแท้ ๆ ที่จะทำให้เกิดมานะ ก็คือ เหตุ ๖ ประเภทนี้^{๑๒} แต่ในที่นี้ท่านหมายเอาตัว โลภะไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นเหตุใกล้ ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับปทัฏฐฐานของมานะไว้ว่า “มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิวฐิเป็นเหตุใกล้” ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มีโลภอันไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นปทัฏฐฐาน” และในหนังสือลักขณาทีจตุกกะอภิธัมมัตสังคหะได้ให้ความหมายเกี่ยวกับเหตุใกล้เกิดมานะไว้ว่า “มีโลภะไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นเหตุใกล้”

เหตุให้เกิดความถือตัวนี้ จะเกิดร่วมกับจิตโลกเฉพาะที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงเท่านั้น แต่จะประกอบไปด้วยอีกจิต ๓ ดวง^{๑๓} คือที่มีจิตโลกเป็นหัวหน้า เมื่อเกิดย่อมไม่เกิดพร้อมกันทีเดียว ๓ ชนิด กล่าวคือ ถ้าเวลาใดมีความโลภประกอบด้วยความเห็นผิดเวลานั้นบางครั้งเจตสิกปรุงจิตให้ถือตัวอาจจะเกิดร่วม หรืออาจจะไม่เกิดร่วมก็ได้ ท่านจึงกล่าวว่า มีโลภะไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นเหตุใกล้

ดังนั้น ปทัฏฐฐานของมานะ คือ มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิวฐิเป็นเหตุใกล้ชิด ดังนั้นมานะมีความถือตัว ทะนงตัว เป็นลักษณะ มีการยกย่องเชิดชูตนหรือสัมปยุตตธรรมเป็นรสหรือกิจ มีความใฝ่สูงเป็นผลปรากฏ มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิวฐิเป็นเหตุใกล้ให้เกิดและสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ต่างก็มีลักษณะที่เสมอกันปรมัตถธรรม คือ มีจิต เจตสิก รูป และนิพพานเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒.๓ ประเภทของมานะ

มานะเกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุเป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้น ๆ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดประเภทดังนี้^{๑๒}

๒.๓.๑ มานะประเภทที่ ๑

มานะนี้ เป็นภาวะจิตที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของตน เป็นความรู้สึกที่เป็นไปไหนตัวเองมี ๑ ประเภท คือ ความพองแห่งจิต เป็นภาวะที่ยืดอกขึ้นสูง ๆ หรือภาวะของจิตที่ประกอบไปด้วยความ

^{๑๒} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐ / ๕๗๘ / ๒๒๙.

อยากใหญ่ อยากสูง อยากเด่น เป็นจิตที่ประกอบไปด้วยกิเลสความถือตัวที่เกิดขึ้นภายในที่ทำให้ยืดอกขึ้นสูง ๆ เป็นความรู้สึกที่ถือตัวอยู่ภายใน เช่น นาย เขียว. จบปริญญาเอกมาจากประเทศสหรัฐอเมริกา ส่วนนาย ขาว. จบปริญญาโทมาจากประเทศอินเดีย เมื่อนาย เขียว. มาพบนาย ขาว. นาย เขียว. เกิดความคิด (ถือตัว) ว่า ตนยิ่งใหญ่กว่า นาย ขาว. ทั้งในด้านความรู้ และทั้งในด้านสถาบันที่ตนจบมา จึงทำให้นาย เขียว. ปลื้มและภูมิใจตนเอง ภาวะที่ปลื้มและภูมิใจนี้ เป็นภาวะที่ทำให้ยืดอกขึ้นสูง ๆ เป็นภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิตของนาย ก. เอง

๒.๓.๒ มานะประเภทที่ ๒

มานะนี้ เป็นภาวะจิต ที่เกิดขึ้นภายในจิตของตน เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง ที่ยกจิตของตนให้สูง กว่าบุคคลอื่น มี ๒ ประเภท คือ

๑) ความถือตัวในการยกตน เป็นการถือตัวในภาวะลักษณะของจิตที่ยกตนไว้เบื้องบน ไว้ให้สูง ให้เด่น ให้เหนือคนอื่น ซึ่งเป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง เกิดขึ้นภายในจิตของตน เช่น เด็กชาย แดง. เป็นลูกของเศรษฐีอันดับหนึ่งของประเทศไทย และเป็นนักกีฬาดีเด่นของโรงเรียนเดียวกันอยู่ห้องเรียนเดียวกัน เด็กชาย แดง. ไม่คบหาเป็นเพื่อนกับเด็กชาย ดำ. เพราะเด็กชาย แดง. เกิดความคิดว่า(เกิดความถือตัว) เด็กชาย ดำ. เป็นลูกชวานาจน ๆ มีฐานะไม่เท่าเทียมกับตน ตนมีฐานะที่สูงกว่า ดีกว่า และเด่นกว่าทั้งในด้านการเรียนและกีฬาตนก็ดีกว่าเด่นกว่า ภาวะลักษณะที่ยกเอาจิตของตนไว้ให้สูง ให้เด่น ยกตนไว้เบื้องบนเหนือบุคคลอื่นของเด็กชาย แดง. เช่นนี้ คือ ความถือตัวในการยกตน

๒) ความถือตัวในการข่มผู้อื่น เป็นการถือตัวในภาวะลักษณะของจิตที่ข่มบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง เกิดขึ้นภายในจิตของตน เป็นการดูถูกเหยียดหยาม ดูหมิ่น สบประมาทบุคคลอื่นให้ได้รับความเสื่อมเสีย ให้ได้รับความพินาศ ถือตัวว่าบุคคลอื่นด้อยกว่าต่ำกว่าตน ทั้งที่ความจริงบุคคลนั้นอาจจะดีกว่าตนก็ได้ เช่น พวกวรรณะพราหมณ์ ที่ถือตัวว่าตนมีชาติกำเนิดที่เกิดมาจากปากพระพรหม จนเป็นเหตุให้ถือตัวข่มผู้อื่นว่าวรรณะตนดีกว่าของพวกวรรณะแพศย์ศูทร ทั้ง ๆ ที่ความจริงมนุษย์ไม่ได้เกิดมาจากปากของพระพรหม ความจริงเกิดจากโยนี หรือถือตัวว่าตนมีการศึกษาดีกว่า มีปัญญาดีกว่า จึงถามปัญหาที่บุคคลอื่นไม่รู้ตอบไม่ได้ ทำให้บุคคลเสื่อมเสีย ภาวะลักษณะที่ยกเอาจิตของตนไปข่มบุคคลอื่นไว้ข้างล่างเช่นนี้ คือ ถือตัวในการข่มผู้อื่น^{๑๓}

^{๑๓} ขุ.ม.(ไทย) ๒๘/๘๒๙/๔๖๔.

๒.๓.๓ มานะประเภทที่ ๓

ความถือตัวนี้เป็นการถือสำคัญ ถือสำคัญด้วยความรู้ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งขันกันกับบุคคลอื่น ถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เป็นการถือตามความเป็นจริง มี ๓ ประเภท คือ

- ๑) ความถือตัวว่าเราดีกว่าเขา
- ๒) ความถือตัวว่าเราเสมอเขา
- ๓) ความถือตัวว่าเราเร็วกว่าเขา

ความถือตัว ๓ ประเภทนี้ บางครั้งท่านเรียกว่า วิธา^{๑๔} บ้าง เรียกว่า โภฏฐาส^{๑๕} บ้างเพราะเป็นกิเลสความถือตัวที่มีการจัดแจงปรับแต่งตนเองให้แสดงภาวะออกไปหลายลักษณะหลายประการ และแยกความถือตัวออกเป็นส่วน ๆ ได้แก่ ถือตัวว่าตนดีกว่าเขา ถือตนเสมอกันกับเขา และถือตนว่าเร็วกว่าเขา แล้วเปรียบตนกับบุคคลอื่น เช่น ยกย่องตนเองว่าเป็นผู้มีศีลดีกว่าบุคคลอื่นบ้าง ถือตัวว่าตนมีชาติดีกว่าบุคคลอื่น มีกษัตริย์เป็นต้น ถือว่าตนมีโคตรอันสูงกว่าบุคคลอื่น มีโคตรโคตรเป็นต้น ยกย่องตนเองว่าเป็นผู้มีปัญญาเสมอกันกับคนอื่นบ้าง ก็ยังถือเป็นความถือตัว เพราะเป็นการดูหมิ่นตนเอง (การรังเกียจตนเอง โดยชาติ โดยฐานะ เป็นต้น)

๒.๓.๔ มานะประเภทที่ ๔

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลกธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัวมี ๔ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ
- ๒) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ
- ๓) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะสรรเสริญ
- ๔) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะสุข

ความถือตัว ๔ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดเพราะอาศัยโลกธรรม^{๑๖} เป็นสาเหตุทำให้เกิดความถือตัว แต่เป็นโลกธรรมฝ่ายเป็นสิ่งที่ชอบใจ เรียกว่า อិฏฐารมณฺ์ สิ่งเหล่านี้สามารถที่เกิดขึ้นได้กับบุคคลทุกคนในโลก ที่ยังเป็นปุถุชน ยังมีอวิชชา ตัณหา และอุปาทานอยู่สิ่งที่ชอบใจเหล่านี้ ได้แก่

^{๑๔} อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๗/๕๐๖.

^{๑๕} อภ.วิ.อ.(ไทย) ๗๘/๙๒๑.

^{๑๖} อง อฏฐก. ๒๓ / ๙๖ / ๑๒๑

ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เช่น ศาสตราจารย์ดร.เสริมศักดิ์ เป็นเศรษฐีที่มีเงินทองมาก จนได้ดำรงตำแหน่งเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งในประเทศไทย เหล่าลูกศิษย์ต่างยกย่องสรรเสริญ ทำให้ตนมีความสุขและพอใจอย่างมาก วันหนึ่งได้ออกงานเลี้ยงสังสรรค์ เจ้าภาพได้จัดโต๊ะให้นั่งรับประทานอาหารรวมกับบุคคลอื่น ทำให้ศาสตราจารย์ไม่พอใจที่จะไปนั่งรวมรับประทานอาหารกับบุคคลอื่น ทั้งนี้ให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่า ตนร่ำรวยมีเงินทองมากกว่า มียศ ตำแหน่งหน้าที่การงานที่สูงกว่าใคร ๆ ต่างก็ทำให้เกิดความยกย่องสรรเสริญตน ควรจัดโต๊ะนั่งรับประทานอาหารต่างหาก ลักษณะเช่นนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๓.๕ มานะประเภทที่ ๕

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น เพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าพอใจ (อายตนะภายนอก) มี ๕ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวคิดว่า เราเป็นผู้ได้รูปที่พอใจ
- ๒) บุคคลให้ความถือตัวคิดว่า เราเป็นผู้ได้เสียงที่พอใจ
- ๓) บุคคลให้ความถือตัวคิดว่า เราเป็นผู้ได้กลิ่นที่พอใจ
- ๔) บุคคลให้ความถือตัวคิดว่า เราเป็นผู้ได้รสที่พอใจ
- ๕) บุคคลให้ความถือตัวคิดว่า เราเป็นผู้ได้โณภูฏัพพะที่พอใจ

ความถือตัว ๕ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น ว่าตนเป็นผู้ได้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ^{๑๗} ที่น่าชอบใจน่าพอใจน่ารักใคร่ปรารถนา ท่านเรียกอารมณ์เหล่านี้ว่ากามคุณ ๕^{๑๘} เช่น นาย ก. เกิดมาเป็นคนรูปร่างหน้าตาดี ได้เป็นพระเอกหนัง และเป็นนักร้องชื่อดังของเมืองไทย อาศัยอยู่ในบ้านที่ใหญ่โตไม่มีกลิ่นเหม็นรบกวน รับประทานอาหารแต่อร่อย ๆ สวมใส่เสื้อผ้าสะอาดสวยงาม ทุกสิ่งรอบข้างกายล้วนแต่เป็นสิ่งดี ๆ ต่อมา นาย ก. ได้ไปแสดงการร้องเพลงที่ประเทศแอฟริกา ซึ่งเป็นประเทศที่ทุรกันดาร เขาจัดที่พักให้นาย ก. พักอยู่กับชาวบ้านยากจนอดยาก ที่บ้านหลังเล็กสกปรกหลังหนึ่ง นาย ก. ไม่ยอม ไม่อยากพักร่วมกับชาวบ้าน เพราะชาวบ้านที่นั่นเป็นคนผิวดำและ

^{๑๗}ที่. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙.

^{๑๘}ม.ม. (ไทย) ๑๒ / ๑๙๗ / ๑๓๗. กามคุณ ๕ คือส่วนที่นารักใคร่ปรารถนา ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม ท่านหมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ (อายตนะภายนอก) ฉะเพราะที่ปรารถนา นารัก นำใคร่ นำชอบใจ นำพอใจเท่านั้น

พิการ มีบ้านเรือนและกินอาหารที่สกปรกส่งกลิ่นเหม็นสภาพแวดล้อมของชุมชนล้วนสกปรกไม่เหมือนกับที่อยู่เดิมของตน นาย ก. จึงให้เขาจัดที่พักให้ใหม่แต่เขาไม่จัดให้ เมื่อไม่จัดที่พักให้ใหม่ นาย ก. จึงไม่เปิดการแสดงและเดินทางกลับ เพราะถือตัวว่าตนเป็นผู้ได้มีรูปร่างที่งดงาม ได้มีเสียงที่ไพเราะกว่าบุคคลเหล่านั้น และตนที่เคยอยู่แต่ในสถานที่ที่มีกลิ่นหอม เคยได้รับประทานแต่อาหารที่รสหวานอร่อย ทุกสิ่งที่อยู่รอบข้างกายของตนล้วนเป็นสิ่งที่น่าชอบใจ เมื่อเขาไม่จัดที่พักให้ใหม่ นาย ก. ได้เดินทางกลับ ลักษณะเช่นนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะจิตของนาย ก. ไปเสวยอารมณ์ที่ชอบใจว่าตนเป็นผู้ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ น่าพอใจ น่ารัก น่าใคร่ น่าปรารถนากว่าเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๓.๖ มานะประเภทที่ ๖

ความถือตัวนี้ เป็นการให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ(อายตนะภายใน)^{๑๔} มี ๖ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งจักขุ
- ๒) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งหู
- ๓) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งจมูก
- ๔) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งลิ้น
- ๕) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งกาย
- ๖) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งใจ

ความถือตัว ๖ ประเภท นี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจเป็นเหตุเกิด หรือเป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะไปยึดถือว่าตนมีความสมบูรณ์ถึงพร้อม (มีครบสมบูรณ์ทุกอย่าง) ในอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เด็กหญิง จ. เป็นเด็กหญิงที่มีพร้อมทุกอย่าง คือเป็นเด็กที่มีตากลมโตสวยงามสามารถมองเห็นได้ ดวงตาไม่บอด มีใบหูที่งดงามสามารถได้ยิน หรือฟังเพลงได้ไม่หูหนวก มีจมูกที่โด่งคมสันที่ทำให้สามารถดมกลิ่นต่าง ๆ ได้ดี จมูกไม่บี้แบน ไม่แหว่ง มีลิ้นที่สามารถลิ้มชิมรสต่าง ๆ ได้ดีมีร่างกาย

^{๑๔} ที.ปา.(ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙. คำว่า “อายตนะ” บางครั้งท่านนิยมใช้คำว่า “ทวาร” ซึ่งแปลว่า ช่องทาง ประตู แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ หมายความว่า ที่เชื่อมต่อกับโลก คือสภาพแวดล้อมภายนอก.

สมบูรณ์ไม่พิการแต่ต้องเสียตีสี่ได้ เป็นเด็กที่มีความสนุกสนานบันเทิงตลอดจนมีจินตนาการสิ่งที
หวานชื่นระรื่นใจ มีพร้อมทุกอย่าง เธอเรียนอยู่ชั้น ป. ๕ อยู่ห้องเรียนเดียวกันกับเด็กหญิง ย. เด็กหญิง
จ. คบทุกคนเป็นเพื่อน เว้นแต่เด็กหญิง ย. คนเดียวที่เธอไม่คบหาเป็นเพื่อน เพราะเด็กหญิง ย. เป็น
เด็กขี้เหร่ไม่สวย รูปร่างพิการ ตาบอด หูหนวก เป็นที่น่ารังเกียจ ไม่น่าคบหาสมาคมด้วย ทั้งนี้เพราะ
เด็กหญิง จ. เกิดความถือตัวว่าตนมีความสมบูรณ์พร้อม ไม่พิการเหมือนเด็กหญิง ย. จึงไม่คบกับ
เด็กหญิง ย. ซึ่งมีรูปร่างพิการไม่สวยงามเหมือนตน ทั้งนี้เพราะจิตของเด็กหญิง จ. ไปเสวยอารมณ์(ถือ
ตัว)ที่ว่าตนมีความสมบูรณ์ถึงพร้อม (มีครบสมบูรณ์ทุกอย่าง) ในตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่ดีกว่า
เด็กหญิง ย. เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๓.๗ มานะประเภทที่ ๗

ภาวะจิตที่เกิดขึ้นภายในจิตของตนนี้ เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง แล้วขยายจิตของตน
ออกไปเปรียบเทียบ จนทำให้มีความรู้สึกอย่างนั้นต่อ ๆ ไปเป็นระดับๆ^{๒๐} จัดเป็นระดับได้ ๗ ประเภท
คือ

๑) มานะ ความถือตัว

มานะแปลว่าความถือตัว^{๒๑} เป็นความถือตัวที่เป็นกิเลสที่ยึดถือ (อุปาทาน) ว่ามีตัวมีตนซึ่ง
เป็นการถือสำคัญด้วยความรู้ที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมาแบ่งได้
เป็น ๒ ชั้น ความสำคัญว่าตนมีอยู่หรือเป็นอยู่อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นมานะที่ขยายออกไปว่าตน
เป็นอะไร และเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับคนอื่นแล้ว ตีกว่าหรือเลวกว่า หรือเสมอกันอย่างไร ถือ
เทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอา
ตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันทันนี้ ฉันทันนี้ ฉันทันสูงกว่า ฉันทันต่ำกว่า เราดีต่อกว่า เราเท่ากับเขา
เป็นต้น ตลอดจนความรู้สึกถือตัวอยู่ภายใน ท่านเรียกว่า มานะ ดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้น

๒) อติมานะ ความถือตัวจัด

เมื่อเกิดความถือตัวเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ทำให้บุคคลนั้นถือตนเลยไปว่า ผู้อื่นไม่เหมือนตน
ทำให้เป็นคนดูหมิ่นบุคคลอื่นไป ท่านเรียกว่า อติมานะ แปลว่า ความถือตัวจัด (ความดูหมิ่น)^{๒๒} เช่น
นาย ก. เป็นลูกกษัตริย์ ส่วนนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เป็นลูกสามัญชน นาย ก. จึงไม่คบหาสมาคม
ด้วยกับ นาย ข. นาย ค. และนาย ง. เพราะเกิดความถือตัวว่าตนเป็นเป็นถึงลูกกษัตริย์ จะไม่ยอมลด

^{๒๐} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๑๐๑๐ / ๕๓๒.

^{๒๑} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๘๙๕ / ๔๘๘.

^{๒๒} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๘๙๖ / ๔๘๘.

ตนไปคบหาสมาคมกับบุคคลเหล่านั้นซึ่งเป็นลูกสามัญชน จึงเกิดความดูหมิ่นบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นว่ามีชาติกำเนิดไม่เหมือนตน

๓) มานาติมานะ ความถือตัวเกินกว่าความถือตัว

เมื่อเกิดความถือตัวขึ้นในเบื้องต้นดังกล่าวแล้ว ทำให้บุคคลนั้นถือตนเลยไปอีกกว่าบุคคลใด เหมือนกับตนหรือไม่เหมือนกับตน แต่มาเดี๋ยวนี้ บุคคลเหล่านั้นต่ำกว่าตน ตนเป็นผู้ดีกว่า ประเสริฐกว่า ท่านเรียกว่า มานาติมานะ แปลว่า ความถือตัวเกินกว่าความถือตัว (ทั้งถือตัวและเยอหยิ่ง)^{๒๓} เช่น นาย ก. เป็นลูกกษัตริย์ ส่วนนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เป็นลูกสามัญชน นาย ก. จึงไม่คบหาสมาคมด้วยกับ นาย ข. นาย ค. และนาย ง. เพราะเกิดความถือตัวว่าตนเป็นเป็นถึงลูกกษัตริย์ จะไม่ยอมลดตนไปคบหาสมาคมกับบุคคลเหล่านั้นซึ่งเป็นลูกสามัญชน จึงเกิดความดูหมิ่นบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นว่ามีชาติกำเนิดไม่เหมือนตน และบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ต่ำกว่าตน ตนเป็นผู้ประเสริฐกว่าบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นในด้านชาติตระกูล หรือการศึกษา ฯลฯ ทำให้เกิดเป็นความเยอหยิ่งตนดีกว่าประเสริฐกว่าบุคคลเหล่านั้น บุคคลเหล่านั้นต่ำกว่าตน

๔) โอมานะ ความดูหมิ่นตน

มานะอีกระดับหนึ่ง ที่มีความถือตัวว่าตนอาภัพกว่าคนอื่น ตนต่ำกว่าคนอื่น ตนเลวกว่าคนอื่น ท่านเรียกว่า โอมานะ แปลว่า ความดูหมิ่นตนเอง^{๒๔} เช่น นายดำกับนายแดง มีฐานะชาติตระกูลเสมอกัน และมีเสียงที่ไพเราะที่เหมือนกัน แต่ทั้งสองไม่คบหาสมาคมเป็นเพื่อนกันเพราะนายดำคิดอยู่เสมอว่า ตนมีฐานะชาติตระกูลต่ำกว่า อีกทั้งนายดำยังคิดว่าเสียงของตนเหมือนเสียงกาไม่ไพเราะเหมือนเสียงนายแดง ดังนั้นนายดำจึงไม่คบหาสมาคมเป็นเพื่อนกับนายแดงเพราะคิดดูหมิ่นตนเอง ทั้งที่ความจริงแล้วตนมีฐานะชาติตระกูล และเสียงที่ไพเราะเหมือนกับนายแดง

๕) อธิมานะ ความถือตัวยิ่ง

ความถือตัวอีกระดับหนึ่งคือถืออหามาสำคัญว่าตนบรรลุธรรมวิเศษแล้ว ทั้งที่ความจริงตนเองยังไม่ได้บรรลุธรรม ท่านเรียกว่า อธิมานะ แปลว่า ความถือตัวยิ่ง^{๒๕} คือสำคัญว่าตนบรรลุธรรมอันวิเศษยิ่ง ธรรมอันวิเศษยิ่งนั้น คือ สัจจะ ๔ มรรค ๔ หมายความว่า สำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง ได้แก่ สัจจะ ๔ เช่น มีความสำคัญว่าตนบรรลุสัจจะ ๔ ทั้งที่ความจริงยังไม่บรรลุสัจจะธรรมทั้ง

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๗ / ๔๘๘.

^{๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๘ / ๔๘๙.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๙ / ๔๙๐.

๔ (สัจจะธรรม ๔ คือ ธรรมที่จริงแท้ หลักสัจจะ) และสำคัญว่าทำแล้วในกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ ได้แก่ มรรค ๔ เช่น มีความสำคัญว่าตนได้กระทำมรรค ๔ ให้แจ้งแล้ว ทั้งที่ความจริงตนยังไม่ได้ทำมรรค ๔ ให้แจ้ง มีอรรถมรรคเป็นต้น การถือหมายสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วนี้ จะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกมีพระโสดาบันเป็นต้น เพราะท่านไม่มีการสงสัยในการแทงตลอด (ในปฏิเวธ) ซึ่งเป็นอริยคุณ และย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ทุศีล ผู้ไม่มีกรรมฐาน ผู้ยินดีในการนอน เพราะบุคคลเหล่านี้ไม่มีความปรารถนาในการบรรลุอริยคุณเลย

แต่ความถือหมายสำคัญว่า ตนบรรลุธรรมวิเศษแล้วนั้น ย่อมเกิดขึ้นได้กับผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยได้ด้วยการกำหนดปัจจัย ผู้ยกนามรูปขึ้นไปสู่ไตรลักษณ์แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ผู้มีความเห็นแจ้ง ผู้มีความเพียร ทั้งนี้เพราะบุคคลเหล่านี้เมื่อปฏิบัติกรรมฐานไป ให้หมายสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษเกิดขึ้นแล้ว บุคคลผู้ได้สมณะอย่างเดียว หรือวิปัสสนาอย่างเดียว ก็จะพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง ไม่ยอมปฏิบัติต่อเพราะบุคคลนั้นไม่เห็นความปรากฏขึ้นแห่งกิเลสเป็นเวลา ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง จึงเกิดความสำคัญตนว่า ตนเป็นพระโสดาบันหรือพระสกทาคามี หรือพระอนาคามี เป็นต้น

ส่วนพระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา เมื่อมีความสำคัญว่าได้บรรลุพระอรหัตต์เท่านั้นจึงพักกรรมฐานเสีย เพราะว่ากิเลสทั้งหลายถูกข่มไว้แล้วด้วยกำลังแห่งสมาธิ สังขารทั้งหลายถูกกำหนดดีแล้วด้วยกำลังวิปัสสนา ดังนั้นกิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น สิ้น ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง พระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนานั้น เมื่อไม่เห็นความเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นกาลนานอย่างนี้ จึงพักกรรมฐานไว้ในระหว่างเที่ยว ย่อมสำคัญว่าเราบรรลุพระอรหัตต์ เช่น เรื่องของพระมหานาคเถระ^{๒๖} ดังต่อไปนี้

พระธัมมทินนเถระ เป็นศิษย์ของพระมหานาคเถระ เป็นพระชีนาสพผู้มีปัญญาแตกฉาน ในปฏิสัมภิตา ได้เป็นผู้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งพักอยู่ เกิดนึกถึงอาจารย์ของท่านว่า กิจแห่งสมณะอาจารย์ของท่านถึงที่สุดแล้วหรือ เห็นแล้วว่าอาจารย์ของท่านนั้นยังเป็นปุถุชน และทราบว่าเป็นปุถุชนหรือไม่ไปอาจารย์ของท่านจักกระทำกาลกิริยา ด้วยความเป็นปุถุชนนั้นแหละ ดังนั้นท่านจึงเหาะไปหา พระมหานาคเถระถามว่า ดูก่อนธัมมทินนนะผู้มีอายุ เพราะเหตุไร เธอจึงมาในเวลาอันไม่สมควร พระธัมมทินนเถระตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาเพื่อจะถามปัญหาขอรับ พระเถระกล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ เธอจงถาม เมื่อผมทราบก็จักตอบ ท่านจึงถามปัญหาพันข้อ พระเถระตอบได้หมด แต่เมื่อถามว่า ญาณของท่านคมยิ่งนัก ธรรมนี้ท่านบรรลุในกาลไร พระเถระตอบว่า ผู้มีอายุ ในกาลแห่งพรรษา ๖๐ พระธัมมทินนเถระถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญท่านยังใช้สมาธิอยู่หรือ พระเถระ

^{๒๖} อภ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๙๐๒ - ๙๐๘.

ตอบว่าผู้มีอายุข้อนี้ไม่หนักใจเลย พระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงนิมิตข้างเชือกหนึ่ง พระมหานาคเถระท่านก็เนรมิตข้างเผือก ในขณะที่นั้นพระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บัดนี้ข้างนี้มีหูกาง ออกแล้วมีหางเหยียดออกแล้วเอางวงใส่ปาก ส่งเสียงร้องโกญจนาท (เสียงก๊กก้อง) มุ่งหน้าเฉพาะต่อท่านทಾಯุ์ โดยอาการที่ท่านสร้างมันขึ้นมาอย่างนั้น พระเถระผู้อาจารย์ เห็นข้างส่งเสียงร้องวิ่งมาโดยเร็ว ท่านก็จะลุกขึ้นเพื่อจะหนีไป พระธัมมทินนะเถระ จึงจับชายจีวรของพระอาจารย์ไว้แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความกลัวย่อมมีแก่พระชีนาสพด้วย หรือ พระอาจารย์จึงทราบความที่ตนยังเป็นบุคลุณอยู่ในกาลนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ดูก่อนท่านธัมมทินนะผู้มีอายุ ท่านจงเป็นที่พึ่งแก่กระผม แล้วนั่งกระโห่งใกล้เท้าของพระธัมมทินนะ พระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาด้วยประสงค์ว่าจักเป็นที่พึ่งแก่ท่าน ขอท่านอย่าได้วิตก แล้วบอกกรรมฐานพระเถระผู้อาจารย์เรียนกรรมฐานแล้วก็ก้าวขึ้นสู่ที่จงกรม ในก้าวที่สามก็บรรลุอรหัตผลอันเลิศ เป็นต้น

๖) อัสมิมานะ ความถือตัวว่าเรามี

มานะอีกระดับหนึ่งนั้นคือ เป็นความถือตัวว่าเป็นตัวเป็นเรา หรือในชั้น ๕ เรียกว่า อัสมิมานะ แปลว่า ความถือตัวว่าเรามี^{๒๗} หมายความว่า ถือหมายสำคัญว่าตัวตนเป็นของเรา รูปเป็นตัวเรา ความพอใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในเวทนาว่าตัวเรา ความสำคัญในสัญญาว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในสังขารว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความถือตัวในระดับนี้เป็นความถือตัวไปเอายึดเอาชั้น ๕ เป็นการถือผิด ถือชั้น ๕ ว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นของเรา ของเขา

๗) มิจฉามานะ ความถือตัวผิด

ความถือตัวอีกระดับหนึ่งคือ ความถือตัวในหน้าที่การงานที่นำมาซึ่งความชั่วร้ายในศิลปะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในวิทยฐานะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในการศึกษาที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในปฏิภาณที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในศีลที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย และในทิวฐิ ๒๒^{๒๘} ที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ท่านเรียกว่า มิจฉามานะ^{๒๙} เช่น นาย ก. ทำงานเป็นพนักงานฆ่าหมูในโรงฆ่าหมู ไม่มีวันไหนที่นาย ก. จะไม่ฆ่าหมู เป็นความถือผิดตัว ที่เห็นว่าอาชีพฆ่าหมูเป็นอาชีพที่ทำเงินดี จึงได้ทำอาชีพนี้ เป็น

^{๒๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๙๐๐ / ๔๘๙.

^{๒๘} ที.สี. (ไทย) ๙ / ๑ - ๙๐ / ๑ - ๕๑.

^{๒๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๙๐๑ / ๔๘๙.

ต้น ถือตัวในศิลปะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย เช่น นาย ข. เป็นผู้มีปัญญาฉลาดเฉียบแหลม สามารถทำแห ทำชุดดักปลา ทำลลาวแหงปลา ประดิษฐ์อาวุธปืน ประดิษฐ์อาวุธนิวเคลียร์ เป็นต้น

๒.๓.๘ มานะประเภทที่ ๘

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลกธรรม ๘ ทั้งฝ่ายที่ชอบใจและไม่ชอบใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิดความดูหมิ่น มี ๘ ประเภท

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ
- ๒) ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมลาภ
- ๓) ให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ
- ๔) ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมยศ
- ๕) ให้ความถือตัวเกิดเพราะความสรรเสริญ
- ๖) ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความนินทา
- ๗) ให้ความถือตัวเกิดเพราะสุข
- ๘) ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะทุกข์

ความถือตัว ๘ ประเภทนี้ เป็นการให้ความถือตัว ให้ความดูหมิ่นเกิดขึ้น เพราะอาศัยโลกธรรม ๘ เกิด^{๓๐} โลกธรรมคือ ธรรมดาของโลกหรือความเป็นไปตามคติธรรมดา ซึ่งหมุนเวียนมาหาชาวโลก และชาวโลกก็หมุนเวียนตามมันไป มีทั้งขึ้นชมและชมขึ้น ฝ่ายที่นำขึ้นชมนำปรารณานำชอบใจ ท่านเรียกว่า อัญฐานมณ และฝ่ายที่ชมขึ้น ไม่นำปรารณา ไม่นำพอใจคนทั่วไปเกลียดกลัว ท่านเรียกว่าอนัญฐานมณ แต่จะชอบใจหรือไม่ชอบใจ อยากรู้หรือไม่อยากได้ก็ตามโลกธรรมเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับทุกคน ได้แก่ มีลาภเสื่อมลาภ มียศเสื่อมยศ มีสรรเสริญมีนินทา มีสุขก็ต้องมีทุกข์ เช่น นาย ง. จบปริญญาเอกมาจากต่างประเทศ ต้องการงานในตำแหน่งประธานบริษัท จึงต้องทำการสอบการแข่งขันกับบุคคลอื่น ๆ นาย ง. จึงหาวิธีการโกงต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งตำแหน่ง แล้วนาย ง. ก็ได้ดำรงตำแหน่งประธานบริษัท ในขณะที่ดำรงตำแหน่งประธานบริษัทนาย ง. มีเพื่อนมาก และได้ความเคารพนับถือจากบริวาร ใคร ๆ ต่างก็ให้ความยกย่อง จนนาย ง. เกิดความถือตัวว่า ไม่มีใครที่จะมาดำรงตำแหน่งแทนที่ของตนได้ เรียกว่า ให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ ต่อมานาย ง. ถูกจับได้ว่า โกงเงินบริษัททำให้ถูกปลดตำแหน่งเป็นพนักงานธรรมดา เพื่อน ๆ หรือบริวารต่างพากันรังเกียจและดูหมิ่นนาย ง. ที่ถูกปลดจากตำแหน่ง เรียกว่า ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมยศ

^{๓๐} อ.อ. ฐก. (ไทย) ๒๓ / ๙๖ / ๑๒๑.

๒.๓.๙ มานะประเภทที่ ๙

ความถือตัวนี้เป็นการถือสำคัญ ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือเปรียบเทียบกับคนอื่น ถือเอาไว้วัดแข่งขันกับบุคคลอื่น ถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเองจำแนกเป็น ๙ ประเภท คือ

๑) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าดีกว่าเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าบุคคลอื่น ได้แก่ พระราชา และเหล่าบรรพชิต เช่น นาย ค. เป็นพระราชา ถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมืองทรัพย์สินหรือยานพาหนะ แต่พระราชา ค. ก็ยังทำความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า ไม่มีใครที่จะเสมอตนไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะ เป็นต้น

๒) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าเขาอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอเขากับเขา ได้แก่ พระราชา และเหล่าพระราชาทั้งหลาย ต่างถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือพาหนะ แต่เหล่าพระราชา ก็ยังทำความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า พวกตนต่างก็มีอย่างเหมือนกัน เสมอกัน ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะ เป็นต้น

๓) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าคนอื่น ได้แก่ พระราชา และเหล่าบรรพชิต เช่น พระภิกษุ จ. ยังความถือตัวว่าตนเองเป็นพระธรรมเถิก เป็นพหูสูต หรือเป็นมหาเถระ แต่ไม่มีลาภสักการะ ภิกษุ จ. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเองเป็นถึงพระธรรมเถิก เป็นพหูสูต หรือเป็นมหาเถระได้อย่างไร ลาภสักการะถึงไม่มี เป็นต้น

๔) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอเขาอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าเขา ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายมีอำมาตย์ เป็นต้น เช่น พวกอำมาตย์ทั้งหลาย ต่างทำความถือตัวว่าตนเป็นอำมาตย์ ทรัพย์สินเงินทองมากมายเหมือนกัน และอำมาตย์เหล่านั้นทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า อำมาตย์คนอื่นบางคนอาจจะมีเงินทองไม่มากเท่าตน จึงไม่ยอมคบหาสมาคมเป็นเพื่อนกัน เป็นต้น

๕) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอกับบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอกันกับบุคคลอื่น ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายมีอำมาตย์ เป็นต้น^{๓๑} เช่น นาย ก. กับนาย ข. เป็นอำมาตย์ทั้งสอง ต่างถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุก

^{๓๑} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕ / ๘๘๗ / ๔๘๖.

ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือ ยานพาหนะ แต่อำมาตย์ทั้งสองก็ยังทำความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า ทั้งควรจะคบกันเพราะว่ามีบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะเท่ากัน เหมือนกันเป็นต้น

๖) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าคนอื่น ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลาย มีอำมาตย์เป็นต้นเช่น ต. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเองเป็นอำมาตย์ได้อย่างไร ในเมื่อมีรสนิยมในการเคี้ยวกินอาหารไม่เหมือนอำมาตย์อื่น ๆ เป็นต้น

๗) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทေး และคนจันทาลเป็นต้น เช่น นาย ง. เกิดมาก็เป็นทาสเลย เพราะมีพ่อแม่เป็นทาส และนาย ง. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนดีกว่าทาสอื่น ๆ ที่ตนเกิดมาเป็นทาสตามประเพณีเลยเพราะอาศัยทาสที่เป็นพ่อแม่เกิด ทาสอื่น ๆ ที่จะเกิดตามประเพณีเหมือนตนไม่มี เป็นต้น

๘) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าเขาอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอกันกับเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทေး และคนจันทาลเป็นต้น เช่น นาย ก. กับนาย ข. เกิดมาเป็นทาสเลย เพราะมีพ่อแม่เป็นทาสและทาสทั้งสองทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปว่า ตนเป็นทาสที่เสมอกัน เพราะตนเกิดมาเป็นทาสตามประเพณีที่อาศัยทาสที่เป็นพ่อแม่ เป็นต้น

๙) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทေး และคนจันทาลเป็นต้น เช่น ทาส ท. เป็นทาสเพราะเป็นคนอดอยากไม่มีอาหารจะกินจึงได้มาเป็นทาสไม่เหมือนทาส ข. ที่เป็นทาสโดยกำเนิด ทำให้ทาส ท. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเป็นทาสได้อย่างไร เพราะตำแหน่งทาสของตนไม่มีตั้งแต่พ่อแม่ หรือเป็นทาสตามประเพณีเหมือนเขาเป็นต้น^{๓๒}

มานะทั้ง ๙ ชนิดนี้ เกิดมาจากอุปาทานว่ามีตัวตน ซึ่งเป็นสัญชาตญาณเกิดขึ้นว่ามีตัวตนเอาตัวตนเป็นที่ตั้งแห่งการวัด แห่งการวางมาตรฐาน ตามสติปัญญาความคิดความนึก ความโง่ ความหลงผิดก็เกิดความสำคัญมั่นหมายต่างกันอย่างนี้ซึ่งเป็นกิเลส ถ้าสำคัญว่าดีกว่าเขาก็เกิดความรู้สึกอย่างหนึ่ง ถ้าเท่ากันกับเขา ก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง เลวกว่าเขา ก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง เป็นความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง เรียกว่า ออยากถามมานะ^{๓๓} ได้แก่ ตัวเป็นชนชั้นสูง ก็ถือว่าตนเป็นชนชั้นต่ำ ความถือตัวที่เป็นไปตามความจริงทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นกิเลสที่ประณีตละเอียดมาก แม้พระสกทาคามีอริยบุคคลเท่านั้น ที่ละได้เด็ดขาด

^{๓๒} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๘๘๗ / ๔๘๖.

^{๓๓} อภิ.วิ.(ไทย) ๗๖ / ๔๒๕.

๒.๓.๑๐ มานะ ๑๒ ประเภท

ความถือตัวนี้เป็นการให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวัตถุต่าง ๆ มี ๑๒ ประเภท คือ

- ๑) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะชาติ
- ๒) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะโคตร
- ๓) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นบุตรแห่งสกุล
- ๔) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณงาม
- ๕) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะทรัพย์
- ๖) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการเชื่อเชิญ
- ๗) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหน้าที่การงาน
- ๘) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหลักแห่งศิลปะศาสตร์
- ๙) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวิทยฐานะ
- ๑๐) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการศึกษาเล่าเรียน
- ๑๑) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะปฏิภาณ
- ๑๒) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวัตถุอื่น ๆ

ความถือตัว ๑๒ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่อาศัยวัตถุต่าง ๆ เกิด^{๓๔} กำเนิด เช่น นาย ค. เกิดเป็นลูกกษัตริย์ นาย ค. ไม่ยอมคบหากับใครๆ เพราะว่า นาย ค. ให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่า ตนเป็นลูกกษัตริย์เกิดในกำเนิดที่ดีกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นมีชาติกำเนิดไม่เสมอตง จึงไม่คบหาสมาคมกับบุคคลอื่น

๒.๓.๑๑ มานะโดยพิสดาร

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ขุททกวัตถุ วิภังค์ เอกกมาติกาและขุททกวัตถุ วิภังค์ เอกกนิทเทศได้กล่าวถึงหัวข้อธรรมโดยพิสดารซึ่งมีมานะในความเมา ความถือตัว ในการสำคัญตัวเชิดชูตนเป็นดุจธง ไว้ดังนี้

(๑) ชาติมทะ (ความเมาเพราะอาศัยชาติ) บรรดาเอกกมาติกาเหล่านั้น ชาติมทะ เป็นไฉน ความเมากิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยชาติ นี้เรียกว่า ชาติมทะ^{๓๕}

^{๓๔} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๔๗๙ - ๘๘๐.

^{๓๕} อภิ.วิ.ภ. (ไทย) ๒๕/๘๓๒, ๘๔๓, ๘๕๐/๕๓๔, ๕๓๗, ๕๔๖, ๕๖๐.

(๒) โศตรมมท (ความเมาเพราะอาศัยโศตร) โศตรมมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยโศตรนี้ เรียกว่า โศตรมมท

(๓) อาโรคมท (ความเมาในความไม่มีโรค) อาโรคมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความไม่มีโรค นี้เรียกว่า อาโรคมท

(๔) โยพพนมท (ความเมาในความเป็นหนุ่มสาว) โยพพนมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นหนุ่มเป็นสาว นี้เรียกว่า โยพพนมท

(๕) ชีวิตมท (ความเมาในชีวิต) ชีวิตมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยชีวิต นี้เรียกว่า ชีวิตมท

(๖) ลากมท (ความเมาในลาภ) ลากมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยลาภ นี้เรียกว่า ลากมท

(๗) สักการมท (ความเมาในสักการะ) สักการมท เป็นไฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยสักการะ นี้เรียกว่า สักการมท

(๘) ครุการมท (ความเมาในความเคารพ) ครุการมท เป็นไฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเคารพ นี้เรียกว่า ครุการมท

(๙) ปุเรกขารมท (ความเมาในความเป็นหัวหน้า) ปุเรกขารมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นหัวหน้า นี้เรียกว่า ปุเรกขารมท

(๑๐) ปริวารมท (ความเมาในบริวาร) ปริวารมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยบริวารนี้เรียกว่า ปริวารมท

(๑๑) โภคมท (ความเมาในโภคะสมบัติ) โภคมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยโภคะ นี้เรียกว่า โภคมท^{๓๖}

(๑๒) วัณณมท (ความเมาเพราะอาศัยผิวพรรณและคุณความดี) วัณณมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความยกย่อง นี้เรียกว่า วัณณมท

(๑๓) สุตมท (ความเมาในการการสดับตรับฟัง) สุตมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยการสดับตรับฟังมาก นี้เรียกว่า สุตมท

(๑๔) ปฏิภาณมท (ความเมาในปฏิภาณ) ปฏิภาณมท เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยปฏิภาณนี้ เรียกว่า ปฏิภาณมท

(๑๕) รัตตัญญมท (ความเมาในความเป็นผู้รัตตัญญ) รัตตัญญมท เป็นไฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นผู้รัตตัญญ นี้เรียกว่า รัตตัญญมท

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๕๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

(๑๖) ปิณฑปาติกมตะ (ความเมาในการถือเทียวบิณฑบาตเป็นวัตร) ปิณฑปาติกมตะ เป็น โฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นผู้ถือเทียวบิณฑบาตเป็นวัตร นี้เรียกว่า ปิณฑปาติกมตะ

(๑๗) อนวัณฺญาตมตะ ความเมาเพราะไม่ถูกใครดูหมิ่น อนวัณฺญาตมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความที่ไม่มีใครดูหมิ่น นี้เรียกว่า อนวัณฺญาตมตะ

(๑๘) อิริยาปถมตะ (ความเมาในอิริยาบถ) อิริยาปถมตะ เป็นโฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยอิริยาบถ นี้เรียกว่า อิริยาปถมตะ

(๑๙) อิทธิมตะ (ความเมาในฤทธิ์) อิทธิมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยฤทธิ์ นี้เรียกว่า อิทธิมตะ

(๒๐) ยสมตะ (ความเมาในยศ) ยสมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยยศ นี้เรียกว่า ยสมตะ

(๒๑) สิลมตะ (ความเมาในศีล) สิลมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยศีล นี้เรียกว่า สิลมตะ

(๒๒) ฌานมตะ (ความเมาในฌาน) ฌานมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยฌาน นี้เรียกว่า ฌานมตะ

(๒๓) สิปปมตะ (ความเมาในศิลปะ) สิปปมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยศิลปะ นี้เรียกว่า สิปปมตะ

(๒๔) อาโรหมตะ (ความเมาในความมีทรวดทรงสูง) อาโรหมตะ เป็นโฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นผู้มีทรวดทรงสูง นี้เรียกว่า อาโรหมตะ^{๓๗}

(๒๕) ปริณามมตะ (ความเมาในความมีทรวดทรงสันทัด) ปริณามมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงสันทัด นี้เรียกว่า ปริณามมตะ

(๒๖) สันฐานมตะ (ความเมาในความมีทรวดทรงงาม) สันฐานมตะ เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงงาม นี้เรียกว่า สันฐานมตะ

(๒๗) ปารีปุริมมตะ (ความเมาในความมีร่างกายสมบูรณ์) ปารีปุริมมตะ เป็นโฉน ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัวความลำพองตนความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความมีร่างกายสมบูรณ์ นี้เรียกว่า ปารีปุริมมตะ

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๕๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

(๒๘) มทะ (ความเมา) มทะ เป็นไฉน ความเมา กิริยาที่เมาภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัวความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นคัจฉง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นคัจฉง นี้เรียกว่า มทะ

(๒๙) ปมาทะ (ความประมาท) ปมาทะ เป็นไฉน ความปล่อยจิตไป การเพิ่มพูนความปล่อยจิตไปในกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตหรือในกามคุณ ๕ หรือการทำโดยไม่เคารพ การทำไม่ให้ติดต่อก การทำที่ไม่มั่นคง ความประพฤดิย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพ ความไม่เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความตั้งใจไม่จริง ความไม่หมั่นประกอบ ความประมาทในการเจริญสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท ภาวะที่ประมาท มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ปมาทะ

(๓๐) ถัมภะ (ความหัวดี) ถัมภะ เป็นไฉน ความหัวดี กิริยาที่หัวดี ภาวะที่หัวดีความแข็งกระด้าง ความหยาบคาย ความเป็นผู้มีจิตแข็งกระด้าง ความไม่อ่อนโยนนี้เรียกว่า ถัมภะ

(๓๑) สารัมภะ (ความแข่งดี) สารัมภะ เป็นไฉนความแข่งดี ความแข่งดีต่อกิริยาที่แข่งดี กิริยาที่แข่งดีต่อก ภาวะที่แข่งดีต่อก นี้เรียกว่า สารัมภะ

(๓๒) อติริจฉตา (ความอยากได้เกินประมาณ) อติริจฉตา เป็นไฉน ความอยากได้ถึง ๆ ขึ้นไปของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวรบิณฑบาต เสนาสนะและคิลาณปัจจัยเภสัชบริขาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ตามมีตามได้ความอยากได้ความปรารถนา ความอยากได้เกินประมาณ ความกำหนด ความกำหนดนัก ความกำหนดนักแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อติริจฉตา

(๓๓) มหิจฉตา (ความมักมาก) มหิจฉตา เป็นไฉน ความอยากได้ถึง ๆ ขึ้นไปของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาตเสนาสนะและคิลาณปัจจัยเภสัชบริขาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ตามมีตามได้ความอยากได้ความปรารถนา ความอยากได้เกินประมาณ ความกำหนด ความกำหนดนัก ความกำหนดนักแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มหิจฉตา

(๓๔) ปาปิฉฉตา^{๓๔} (ความปรารถนาลามก) ปาปิฉฉตา เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่าเป็นผู้มีศรัทธา เป็นผู้พิศลปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้มีศีล เป็นผู้มีสุตะน้อย ปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้ที่มีสุตะมาก เป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่ ปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้ชอบสงัด เป็นผู้เกียจคร้านปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้บำเพ็ญเพียร เป็นผู้มิสติหลงลืม ปรารถนาว่า ขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้มิสติตั้งมั่น เป็นผู้มิจิตไม่เป็นสมาธิ ปรารถนาว่าขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้มิจิตเป็นสมาธิ เป็นผู้มิปัญญาทราม ปรารถนาว่าขอประชาชนจงเข้าใจ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๙๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

เราว่า เป็นผู้มีปัญหา เป็นผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ ประารถนาว่าขอประชาชนจงเข้าใจเราว่า เป็นผู้สิ้นอาสวะ ความอยากได้ ความปรารถนา ความปรารถนาลามก ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความกำหนดนั้ก แห่งจิตมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ปาปิจฉตา

(๓๕) สิงคะ (ความยั่วยวน) สิงคะ เป็นไฉน ความยั่วยวน ความน่ารัก ความสวยสง่า ความเพริตพริ้ง ความมีเสน่ห์ ความโฉไล นี้เรียกว่า สิงคะ

(๓๖) ดินดิณะ (การพุดตักกัน) ดินดิณะ เป็นไฉน การพุดตักกัน กิริยาที่พุดตักกัน ภาวะที่พุดตักกัน ความละโมบ กิริยาที่ละโมบ ภาวะที่ละโมบ ความถ่อมตนเพื่อที่จะได้ความ ต้องการสิ่งทีประณีตนี้ เรียกว่า ดินดิณะ

(๓๗) จาปัลยะ (การชอบตักแต่ง) จาปัลยะ เป็นไฉน การตักแต่งจีวร การตักแต่งบาตร การตักแต่งเสนาสนะการประดับร่างกายที่เปื่อยเน่านี้ หรือบริขารภายนอก การประเทืองผิว การเล่น หัวความร่าเริงความกำหนดยินดี ภาวะที่กำหนดยินดี การตักแต่ง กิริยาที่ชอบตักแต่ง นี้เรียกว่า จาปัลยะ

(๓๘) อสภาควุตติ (ความประพฤติไม่เหมาะสม) อสภาควุตติ เป็นไฉน ความไม่ประพฤติตาม ความประพฤติขัดขึ้น ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่ยำเกรงในบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ผู้ที่ควรเคารพ เช่นมารดาบิดา พี่ชาย พี่สาว อาจารย์ อุปัชฌาย์ พระพุทธเจ้าหรือพระสาวก นี้เรียกว่า อสภาควุตติ

(๓๙) อรติ (ความไม่ยินดี) อรติ เป็นไฉน ความไม่ยินดี กิริยาที่ไม่ยินดี ความไม่ยินดียิ่ง กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง ความรำคาญ ความกระวนกระวายใจ ในเสนาสนะที่สงัด หรือในสภาวะธรรมที่เป็นอภิกุศล คือสมณะและวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อรติ

(๔๐) ตันที (ความงองว่ง) ตันที เป็นไฉน ความง่วงซึม กิริยาที่ง่วงซึม ภาวะที่ง่วงซึม ความเกียจคร้านกิริยาที่เกียจคร้าน ภาวะที่เกียจคร้าน นี้เรียกว่า ตันที

(๔๑) วิชัมภิตา^{๓๙} (ความบิตกาย) วิชัมภิตา เป็นไฉน ความบิตกาย กิริยาที่บิตกาย การโน้มกายไปข้างหน้าการโน้มกายมาข้างหลัง การโน้มกายไปรอบ ๆ การตั้งกายให้สูงขึ้น ความไม่สำราญทางกาย นี้เรียกว่าวิชัมภิตา

(๔๒) ภัตตสัมมทะ (ความเมาในอาหาร) ภัตตสัมมทะ เป็นไฉน ความเมาเพราะอาหาร ความอืดอืดลำบากเพราะอาหาร ความเร่ร้อนกระวนกระวายเพราะอาหาร ความหนักเนื้อหนักตัวเพราะอาหารของผู้รับประทานอาหารแล้ว นี้เรียกว่า ภัตตสัมมทะ

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๙๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

(๔๓) เจตโสสันตตะ (ความหดหู่จิต) เจตโสสันตตะ เป็นไฉน ความไม่คล่องแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิตความท้อแท้ ความทอดอย ความหดหู่ กิริยาที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ความท้อถอยกิริยาที่ท้อถอยภาวะที่จิตท้อถอย นี้เรียกว่า เจตโสสันตตะ

(๔๔) กุหนา (ความหลอกลวง) กุหนา เป็นไฉน ความหลอกลวงด้วยการเสพปัจจัย ความหลอกลวงด้วยการกระซิบในที่ไกล หรือการวางท่าทางอิริยาบถ กิริยาที่วางท่าทางอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถด้วยดี การปั้นสีหน้า ภาวะที่ปั้นสีหน้า ความหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง ภาวะที่หลอกลวงของภิกษุ ผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้ปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า กุหนา

(๔๕) ลปนา (การพูดประจบ) ลปนา เป็นไฉน การทักทายผู้อื่น การพูดแนะนำตนเอง การพูดลอบโยน การพูดยกย่อง การพูดยกย่องให้สูงขึ้นทุกส่วน การพูดเอาใจคนอื่น การพูดเอาใจคนอื่นบ่อย ๆ การพูดแนะนำ การพูดแนะนำบ่อย ๆ การพูดยกย่องเพื่อต้องการจะให้เขารัก การพูดทำตนให้ต่ำลง การพูดที่เล่นที่จริงเหมือนแกงถั่ว การรับเลี้ยงเด็กของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า ลปนา

(๔๖) เนมิตติกตา (การทำนิมิต) เนมิตติกตา เป็นไฉน การทำนิมิต ๒ ความฉลาดในการทำนิมิตการพูดเกี่ยวข้องด้วยปัจจัย การพูดเป็นเลศนัย การพูดเลียบเคียงชนเหล่าอื่นของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียงผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า เนมิตติกตา

(๔๗) นิปเปสิกตา (การพูดลบล้างความดีของคนอื่น) นิปเปสิกตา เป็นไฉน การด่า การพูดข่ม การพูดนินทา การพูดตำหนิโทษ การพูดตำหนิโทษหนักขึ้น การพูดเหยียดหยาม การพูดเหยียดหยามให้หนักยิ่งขึ้น การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องเที่ยวไปประจาน การพูดสรรเสริญต่อหน้านินทาลับหลังของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้ปรารถนาลามกถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า นิปเปสิกตา

(๔๘) ลาเภณลาภังนิชิตังสนตา (การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ) ลาเภณลาภังนิชิตังสนตา เป็นไฉน ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียงผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปให้ข้างโน้น หรือที่ได้จากข้างโน้นไปให้ข้างนี้ การแสวงหา การเสาะแสวงหา การเสาะแสวงหาบ่อย ๆ กิริยาที่แสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหาบ่อย ๆ ซึ่งอามิสด้วยอามิสมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ลาเภณลาภังนิชิตังสนตา

(๔๙) ความถือตัวว่า^{๕๐} (เป็นผู้เลิศกว่าเขา) ความถือตัวว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขาเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติโดยโคตรโดยความเป็นบุตรของผู้มี

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒, ๘๔๓, ๘๙๐/๕๓๕, ๕๓๗, ๕๔๖, ๕๖๐.

ตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตนความทะนงตนการเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจธงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความถือตัวว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขา

(๕๐) ความถือตัวว่าเป็นผู้เสมอเขา (เป็นผู้เสมอเขา) ความถือตัวว่าเป็นผู้เสมอเขาเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติโดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเป็นดุจธงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความถือตัวว่าเป็นผู้เสมอเขา

(๕๑) ความถือตัวว่าเป็นผู้ด้อยกว่าเขา (เป็นผู้ด้อยกว่าเขา) ความถือตัวว่าเป็นผู้ด้อยกว่าเขาเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ ดูหมิ่นตนเองโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยชาติโดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่างโดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะโดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่น กิริยาที่ดูหมิ่น ภาวะที่ดูหมิ่นความเกลียดตนความเกลียดตนยิ่ง ภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่ง ความดูถูกตนความดูถูกตนว่าต่ำต้อย ความดูแคลนตน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความถือตัวว่าเป็นผู้ด้อยกว่าเขา

(๕๒) เป็นผู้เลิศกว่าเขา (ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา) เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าเลิศกว่าเขา เป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตรโดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือตัวว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ เช่นนี้แล้วถือตัวความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตนความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเป็นดุจธงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าเลิศกว่าเขา

(๕๓) เป็นผู้เลิศกว่าเขา (ถือตัวว่าเสมอเขา) เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขาเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณเขาอาศัยความถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนี้แล้วถือตัว ความถือตัวกิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตนความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธงความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจธงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา

(๕๔) เป็นผู้เลืศกว่าเขา^{๔๑} (ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา) เป็นผู้เลืศกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลืศกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงานโดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณเขาอาศัยความ ถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตน ความดูหมิ่นตนกิริยาที่ดูหมิ่นตน ภาวะที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตนยิ่งภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่งความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำ ต้อย ความดูแคลนตนมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้เลืศกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา

(๕๕) เป็นผู้เสมอเขา (ถือตัวว่าเลืศกว่าเขา) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลืศกว่าเขาเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลืศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าเลืศกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัวกิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจธงความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลืศกว่าเขา

(๕๖) เป็นผู้เสมอเขา (ถือตัวว่าเสมอเขา) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอเขาเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัวกิริยาที่ถือตัวภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะ เช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าเสมอเขา

(๕๗) เป็นผู้เสมอเขา (ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา) เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าด้อยกว่าเขา เป็นไฉนบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งคือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตนความดูหมิ่นตนกิริยาที่ดูหมิ่นตน ภาวะที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตนกิริยาที่เกลียดตนยิ่ง ภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่ง ความดูถูกตนความดูถูกตนว่าต่ำต้อย ความดูแคลนตนมีลักษณะเช่นว่านี้เรียกว่า เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าด้อยกว่าเขา

(๕๘) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา (ถือตัวว่าเลืศกว่าเขา) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเลืศกว่าเขา เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเลืศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งคือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าเลืศกว่าคนอื่น

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๔๔/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัวกิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจจริงความที่จิตต้องการเป็นดุจจริง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา

(๕๙) เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ^{๔๒}(ถือตัวว่าเสมอเขา) เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขาเป็นบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัวกิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจจริงความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจจริงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา

(๖๐) เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา (ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา) เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขาเป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตรโดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ เขาอาศัยความถือตัวว่าด้อยกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตน ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน ภาวะที่ดูหมิ่นตนความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตน ภาวะที่เกลียดตน ความดูถูกตนความดูถูกตนว่าต่ำด้อย ความดูแคลนตน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า เป็นผู้ถือตัวกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา

(๖๑) มานะ (ความถือตัว) มานะ เป็นโณน ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตนความทะนงตนความเชิดชูตนเป็นดุจจริง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจจริงนี้ เรียกว่ามานะ

(๖๒) อติมานะ (ความดูหมิ่นผู้อื่น) อติมานะ เป็นโณนบุคคลบางคนในโลกนี้ดูหมิ่นคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งคือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจจริงความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจจริง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อติมานะ

(๖๓) มานาติมานะ (ความเย่อหยิ่งถือตัว) มานาติมานะเป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ เบื้องต้นถือตัวว่าเสมอกับคนอื่น ๆ ต่อมาถือตัวว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตรโดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัวความลำพองตนความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจจริง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเป็นดุจจริงมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มานาติมานะ

(๖๔) โอมานะ (ความดูหมิ่นตนเอง) โอมานะเป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ ดูหมิ่นตนเอง โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยชาติโดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูป

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๙๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

งามโดยทรัพย์สินโดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะโดยการศึกษาหรือโดย
 ปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน ภาวะที่ดูหมิ่นตนความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตน ภาวะที่
 เกลียดตน ความดูถูกตนว่าต่ำต้อยความดูแคลนตน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า โอ만한ะ

(๖๕) อธิมานะ^{๔๓} (ความสำคัญว่าได้บรรลุ) อธิมานะเป็นไฉน ความสำคัญธรรมที่ตนยัง
 ไม่ได้บรรลุ ว่าบรรลุแล้ว ความสำคัญกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ ว่าทำแล้ว ความสำคัญธรรมที่ตนยังไม่ได้
 บรรลุ ว่าบรรลุแล้ว ความสำคัญธรรมที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง ว่าทำให้แจ้งแล้ว ความถือตัว กิริยาที่ถือ
 ตัว ภาวะที่ถือตัวความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธงความเห่อเหิมความที่จิต
 ต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อธิมานะ

(๖๖) อัสมิมานะ (ความสำคัญว่ามีตัวตน) อัสมิมานะ เป็นไฉน ความสำคัญว่าเราเป็นรูป
 ความพอใจว่าเราเป็นรูปความเข้าใจว่าเราเป็นรูปความสำคัญว่าเราเป็นเวทนา ฯลฯ เราเป็นสัญญา
 ฯลฯเราเป็นสังขาร ฯลฯ เราเป็นวิญญาณ ความพอใจว่าเราเป็นวิญญาณความเข้าใจว่าเราเป็น
 วิญญาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัวความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็น
 ดุจธง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อัสมิมานะ

(๖๗) มิจฉามานะ (ความถือตัวผิด) มิจฉามานะเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ถือตัว
 โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยหน้าที่การงานโดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา โดยปฏิภาณ
 โดยศีล โดยพรตโดยศีลและพรต หรือโดยทิฏฐิ อันลามก ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวภาวะที่ถือตัวความ
 ลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิมความที่จิตต้องการเป็นดุจธง มี
 ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มิจฉามานะ

(๖๘) ญาติวิตักกะ (ความตริกกถึงญาติ) ญาติวิตักกะ เป็นไฉน ความตริกก ความตริกกโดย
 อากาโรต่าง ๆ ความตำริกผิดที่อาศัยเรือนปรารภหมู่ญาติ นี้เรียกว่า ญาติวิตักกะ

(๖๙) ชนปทวิตักกะ (ความตริกกถึงชนบท) ชนปทวิตักกะ เป็นไฉน ความตริกก ความตริกก
 โดยอากาโรต่าง ๆ ความตำริกผิดที่อาศัยเรือนปรารภชนบท นี้เรียกว่า ชนปทวิตักกะ

(๗๐) อมรวิตักกะ (ความตริกกเพื่อเอาตัวรอด)อมรวิตักกะ เป็นไฉน ความตริกก ความตริกก
 โดยอากาโรต่างๆ ความตำริกผิดที่อาศัยเรือนประกอบด้วยทุกกรกิริยา หรือประกอบด้วยทิฏฐิ นี้เรียกว่า
 อมรวิตักกะ

(๗๑) ปรานุกทตยาปฏิสังยุตตวิตักกะ (ความตริกกเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น) ปรานุกทตยา
 ปฏิสังยุตตวิตักกะเป็นไฉน สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อยู่คลุกคลีกับคฤหัสถ์ มีความรื่นเริงร่วมกัน
 มีความโศกเศร้าร่วมกัน ถึงคราวเขาสุขก็พลอยสุขด้วยถึงคราวเขาทุกข์ก็พลอยทุกข์ด้วยเมื่อเขามีกิจที่

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๙๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

จะพึงทำให้เกิดขึ้นก็พยายามช่วยทำด้วยตนเอง ความตรึกความตรึกโดยอาการต่างๆ ความดำริผิดที่อาศัยเรือน๑ในเพราะการอยู่คลุกคลีด้วยคฤหัสถ์นั้น นี้เรียกว่า ปรานุททยาปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ

(๗๒) ลากสักการสิโลกปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ^{๔๔} (ความตรึกเกี่ยวกับลากสักการะและชื่อเสียง) ลากสักการสิโลกปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ เป็นไฉน ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่างๆ ความดำริผิดที่อาศัยเรือนปรารภลากสักการะและชื่อเสียง นี้เรียกว่า ลากสักการสิโลกปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ

(๗๓) อนวัณฺณุตติปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ (ความตรึกเกี่ยวกับความไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น) อนวัณฺณุตติปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ราพึงว่าคนเหล่านี้อย่าได้ดูหมิ่นเราโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตรโดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปงาม โดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะโดยวิทยฐานะ โดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริผิดที่อาศัยเรือนในเพราะความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่นนั้น นี้เรียกว่า อนวัณฺณุตติปฏิบัติสังยุตตวิตักกะ

สรุป มานะ แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา มานะเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยวัตถุต่างๆ เป็นเหตุเกิด และไม่มัววัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้นๆ จนกลายเป็นประเภทของมานะหลายประเภทด้วยกัน เช่น เกิดเป็นมานะประเภท ๑ เพราะจิตมีความอยากใหญ่ใฝ่สูง

เกิดเป็นมานะประเภท ๒ เพราะยกจิตของตนให้สูงกว่าบุคคลอื่น และข่มบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง

เกิดเป็นมานะประเภท ๓ เพราะเป็นการยกจิตของตนไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น ได้แก่ ถือตัวตนดีกว่าเขา ตนเสมอเขา ตนเลวกว่าเขา

เกิดเป็นมานะประเภท ๔ เพราะไปยึดถือเอาโลภธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ความมีลาภ มียศ มีสรรเสริญ มีความสุข

เกิดเป็นมานะประเภท ๕ เพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ได้รูปที่ชอบใจ ได้เสียงที่ชอบใจ ได้กลิ่นที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โณภูฏัพพะที่ชอบใจ

เกิดเป็นมานะประเภท ๖ เพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เกิดเป็นมานะประเภท ๗ เพราะเป็นการขยายเอาจิตของตนออกไปเปรียบเทียบระหว่างตนกับบุคคลอื่น จนทำให้มีความรู้สึกลักษณะนั้นต่อ ๆ ไป เป็นระดับ ๆ คือ เริ่มจากความถือตัว ทำให้เกิดความถือตัวต่อไปเป็นถือตัวจัด เกิดความถือตัวต่อไปอีกเป็นทั้งถือตัวและเยอเหยียง เกิดความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความเป็นความดูหมิ่นตนเอง เกิดเป็นความถือตัวไปอีกกลายเป็นความถือตัวยิ่ง เกิด

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน ๒๕/๘๓๒,๘๔๓,๘๕๐/๕๓๕,๕๓๗,๕๔๖,๕๖๐.

เป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวว่าเรามี และเกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวผิด

เกิดเป็นมานะประเภท ๘ เพราะเป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลภธรรมทั้งฝ่ายที่ชอบใจและไม่ชอบใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิดความดูหมิ่น ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ มีสรรเสริญ ย่อมมีนินทา มีสุข ย่อมมีทุกข์

เกิดเป็นมานะประเภท ๙ เพราะเป็นการถือสำคัญ คือถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เช่น ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา

และเกิดเป็นมานะประเภท ๑๒ เพราะอาศัยวัตถุต่าง ๆ ได้แก่ อาศัยชาติ อาศัยโคตร อาศัยความแห่งเป็นบุตรสกุล อาศัยรูป อาศัยทรัพย์ อาศัยการเชื่อเชิญ อาศัยหน้าการงาน อาศัยหลักแหล่งศิลปะศาสตร์ อาศัยวิทยฐานะ อาศัยการศึกษา อาศัยปฏิภาณ เป็นต้น

๒.๔ มานะในฐานะที่เป็นกิเลส

มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับมนุษย์ (ชาติ ๔ ชั้น ๕) ในฐานะเป็นกิเลส ที่ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดวนอยู่ในวัฏสงสาร ดังนี้

กิเลส แปลว่า สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมอง^{๔๕} ตามปกติจิตใจของมนุษย์ผ่องใส เมื่อเกิดกิเลสขึ้นในใจแล้วจิตจะขุ่นมัวเสียปกติภาพ เปรียบเหมือนน้ำที่ระลอกกระเพื่อมตะกอนที่นอนอยู่ก้นถังฟุ้งขึ้น ทำให้น้ำขุ่นมัวไป กิเลสนี้มีอยู่ในสันดานของมนุษย์ปุถุชนสามัญทั่ว ๆ ไป ไม่ยกเว้นใคร ครั้นได้ทำหน้าที่ก็มักจะแสดงภาวะปรากฏออกมาเป็นความเศร้าหมอง ความเศร้าหมองนั้นจะปรากฏที่กาย วาจาใจ และจะปรากฏที่สันดาน (คือความคิด ความเห็น ความเชื่อดั้งเดิมที่สืบทอดมา) มี ๓ ชั้น คือ ชั้นหยาบ ชั้นกลาง ชั้นละเอียด คือ

กิเลสชั้นหยาบ จะแสดงออกมาทางกายกับทางวาจา เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดประเวณี พุดเท็จ พุดหยาบ พุดส่อเสียด พุดเพ้อเจ้อ ซึ่งเป็นความเศร้าหมอง เป็นสิ่งไม่ตั้งงามปรากฏออกมาทางกายทางวาจา มีอาการรุนแรงมีโทษแก่ตนและมีอันตรายแก่คนอื่น

กิเลสชั้นกลาง จะแสดงออกมาทางใจ ขุ่นอยู่ในใจ ไม่แสดงออกทางกายวาจา แต่อยู่ในใจเศร้าหมองอยู่ภายในใจ ด้วยความรัก ความโกรธ ความเกียจ ความกลัว ความคิดที่ไม่ดีต่าง ๆ กลุ่มรวม

^{๔๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๒๖ / ๕๕๔.

เร้าร้อน กระวนกระวายอยู่ในใจ เช่น นิเวรณ แปลว่า เครื่องปิดกั้นทางเจริญของจิต ปิดกั้นความคิด ความสงบ และนิพพาน^{๔๖} ลักษณะกิเลสที่เรียกว่า นิเวรณนี้มีอาการเนือย ๆ แต่วนเวียนกลุ่มรุมจิตให้เสียความปกติ ทำให้จิตเศร้าหมองไม่แจ่มใส หมกมุ่น ชุ่มมัว กระสับกระส่าย รำคาญ เป็นอันตรายแก่ตน โดยเฉพาะทำให้ชีวิตสูญเสียโอกาสทั้งทางโลกและทางธรรม โดยเฉพาะทางธรรมนั้นนิเวรณปิดกั้นหนทางนิพพาน

กิเลสชั้นละเอียด เป็นความเศร้าหมองที่สันดาน หมายความว่าเศร้าหมองที่สติปัญญาที่มีความเห็นผิด มีความเข้าใจผิด ความถือตัวผิด เช่น สิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขารนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา แต่กลับมีความเห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นของน่ารักน่ายึดถือ เป็นตัวตน เป็นของตน เป็นต้น เป็นความเข้าใจผิด ยึดหลักผิด ถือหลักผิด เชื่อผิด ลักษณะอย่างนี้เป็นความเศร้าหมองอยู่ในสันดาน คือความคิด ความรู้สึก หรือสติปัญญาของบุคคลนั้นหรือเรียกว่า สันดานของผู้นั้น^{๔๗} มานะเป็นกิเลสชั้นละเอียด และกิเลสจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ ตามหน้าที่ดังนี้

๑) กิเลสฝ่ายสร้าง หมายถึงกิเลสที่เป็นแรงผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ กิเลสประเภทนี้ทำให้โลกเจริญด้วยวัตถุ เช่น กามราคะ รูปราคะ กามฉันทะ กามุปาทาน กามตัณหา ภาวตัณหา โลภะ อภิชฌา มัจฉริยะ

๒) กิเลสฝ่ายทำลาย หมายถึง กิเลสฝ่ายกดดันให้ทำลายสิ่งที่ตนหามาได้แล้วหรือสร้างขึ้นแล้ว เช่น ปฏิฆะ อุทัจจะ กุกุจจะ โทสะ โภคะ พยาบาท วิหิงสา

๓) กิเลสฝ่ายสนับสนุนให้มีการสร้าง และการทำลาย หมายถึง กิเลสชนิดอ่อน ๆ ไม่มีพลังผลักดันให้สร้าง หรือทำลายโดยตรง ต่ออยู่เบื้องหลังที่คอยสนับสนุนกิเลสทั้งฝ่ายสร้าง และฝ่ายทำลาย

^{๔๖} นิเวรณ ๕ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจะกุกุจจะ วิจิกิจฉา ท่านนิยมเรียกว่า ปริยุฏฐานกิเลส นิเวรณ ๕ นี้เป็นสิ่งที่คู่กันกับอนุสัย ไหลออกมาจากอนุสัย ที่สะสมอยู่ในสันดานโดยไม่ต้องเจตนา หรือไม่ต้องอาศัยสิ่งแวดล้อมภายนอก แต่สิ่งแวดล้อมก็เป็นปัจจัยให้เกิดนิเวรณได้แต่ละชนิด ๆ ไป นิเวรณมีอยู่ใน ความรู้สึก นึกคิด ได้จิตสำนึก หรือกึ่งจิตสำนึก อนุสัยนี้เป็นสิ่งที่คู่กับนิเวรณ มีอนุสัยก็มีนิเวรณ ความไม่มีอนุสัย คือ ป้องกันได้ด้วยการกำหนดสติ ตัดขาดสิ้นเชิงได้ด้วยปัญญา เป็นอยู่ด้วย สัมมาวิหาร (เจริญธรรมด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) แต่ยังเป็นอาสวสัมมาทิฐิ คือยังมีอาสวะ ยึดถือบุญ ยึดมั่นตัวตน ยังเวียนวนตายเกิด

^{๔๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี,เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๙ -๑๑๒.

เช่น โมหะ มิจฉาทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนมิทธะ อตตวาท สักกายทิฏฐิ มาอุปาทาน สีลพปราคาส มายา สาถะยยะ อติมานะ มหะสารัมภะถัมภะ^{๔๘}

กิเลสเกิดขึ้นได้เพราะมีอวิชชา ในเวลาจิตใจปกติอาจกล่าวได้ว่าไม่มี หรือยังไม่เกิดขึ้น ต่อเมื่อมีสิ่งเร้าจึงเกิดขึ้น สิ่งเร้าให้เกิดกิเลสก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนั่นเอง ถ้าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจกิเลสฝ่ายสร้างสรรค์เกิดขึ้น ถ้าสิ่งเร้าไม่ดีไม่น่าพอใจกิเลสฝ่ายทำลายจะเกิดขึ้น การที่คนหลงพอใจและไม่พอใจกิเลสฝ่ายทำลายจะเกิดขึ้น การที่คนหลงพอใจและไม่พอใจต่อสิ่งเร้าก็เพราะกิเลสประเภทสนับสนุนนั่นเอง กิเลสทุกประเภทเมื่อเกิดขึ้นจะทำให้ใจกระเพื่อม ทำให้จิตใจมีพลังงานส่วนเกินขึ้น ฉะนั้น กิเลสจึงเป็นแรงผลักดันให้เกิดสิ่งต่าง ๆ^{๔๙}

กิเลสมียหลายชื่อแต่ละชื่อมีความหมายต่างกัน และทำหน้าที่ต่างกันดังต่อไปนี้

๑) **อาสวะ** คือกิเลสเป็นเครื่องหมักหมมอยู่ในจิตใจ ทำให้จิตใจเสียคุณภาพ หมายความว่า สิ่งที่เกิดตันตันออกมาจากกรหมักหมมไว้ คือเมื่อจิตเราได้เกิดอนุสัยสังสมเอาไว้มาก ๆ เมื่อมันมี มากมันก็กดตันตันกันให้ไหลออกมาเป็นกิเลส หรืออวิชชาเมื่อพบอารมณ์ที่เหมาะสมและทำให้เกิดกิเลสที่ เกิดขึ้นมานี้รุนแรงรวดเร็วห้ามได้ยาก หรือห้ามไม่ได้เลยในบางครั้ง เหมือนหัวผีที่บวมเต็มที่เมื่อถูก กระแทกเพียงเล็กน้อย ก็ทำให้หนองไหลออกมาอย่างมากมายนั่นเอง อาสวะนี้มีดังนี้ คือ ๑) กามาสวะ อาสวะ คือ กาม ๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ (ความมีความเป็น) ๓) ทิฏฐุาสวะ อาสวะคือความเห็นผิด ๔) อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา^{๕๐}

เมื่อจิตเราขาดสติ อวิชชาก็จะเกิดขึ้นมาทันที แล้วทำให้จิตเกิดนิรวรณหรือกิเลสก็ได้ตามแต่ กรณี ถ้าจิตขาดสติแล้วมาพบกามารมณ์ (กาม) หรือความใคร่ของจิตก็เกิดขึ้นมาทันที ทำให้จิตเกิด กามฉันทะนิรวรณหรือกามตัณหาได้ ถ้าจิตจนเกิดตัณหาขึ้นมาแล้ว ภพของจิตก็เกิดขึ้นมาทันที ซึ่งทั้ง อวิชชา กาม และภพนี้เองที่เป็นผลของอาสวะ ที่เกิดมาจากอนุสัยที่หมักหมมเอาไว้มาก ๆ จนมันล้น ไหลหรือกดตันตันออกมา

อาสวะกิเลสนี้มิใช่ว่ามันจะเกิดอยู่ตลอดเวลา คือมันก็มีการเกิดดับตามเหตุปัจจัยเหมือน สิ่งที่เป็นสังขารทั้งหลาย พอจิตกระทบอารมณ์ที่เคยกระทบมาก่อน อาสวะก็เกิดขึ้นทันทีโดยเราไม่ได้ เจตนาหรือแม้จะระวังตัวอยู่ก็ห้ามไม่ได้ถ้าอารมณ์นั้นมันรุนแรงมาก แต่พออารมณ์นั้นดับไปหรือ

^{๔๘} แสง จันทรงาม, พุทธศาสนวิทยา, (พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์ ,๒๕๔๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๒.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^{๕๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์ อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕๔.

สามารถบังคับจิตไม่ให้หลงในอารมณ์นั้นได้ อาสวะนั้นก็ดับไปทันที ดังนั้นการทำลายอาสวะนั้นก็ คือ การทำลายอนุสัยของกิเลสที่หมักหมมเอาไว้ นั่นเอง มิใช่ทำลายที่อาสวะโดยตรง เพราะอาสวะนี้เป็นผลมาจากอนุสัยที่มีมาก ๆ นั่นเอง

๒) อนุสัย มีความหมายคล้ายอสังขะ แปลว่าตะกอนอันละเอียดที่นอนอยู่ในใจ ตามปกติไม่ฟุ้งขึ้นมา เมื่อมีสิ่งภายนอกมากกระทบรบกวนจึงฟุ้งขึ้นมา เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่นอนอยู่ในใจ คือ ความเคยชินที่จะเกิดสิ่งนั้นขึ้นอีกหรือลายสิ่ง ความที่สิ่งนั้นได้ตามนอนอยู่ในใจสันดานเพื่อที่จะได้เกิดขึ้นมาอีก ซึ่งเมื่อสรุปแล้วอนุสัยนี้ก็มีอยู่ ๓ ชนิด ได้แก่

๑) ราคะอนุสัย คือ กิเลสที่ละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือความติดใจในกามคุณ

๒) ปฏิฆานุสัย คือกิเลสที่ละเอียดที่นอนเนื่องในสันดาน คือความกระทบกระทั่งแห่งจิต (หรือโทสะ)

๓) อวิชขานุสัย คือกิเลสที่ละเอียดที่นอนเนื่องในสันดาน คืออวิชชา ความไม่รู้

ทุกครั้งที่จิตของเราเกิดกิเลสหรือวิชาขึ้น จิตนี้จะเกิดความเคยชินที่จะเกิดกิเลสหรืออวิชชาขึ้นขึ้นมา แล้วเก็บเอาไว้ในจิต(ซึ่งเรียกว่าเป็นสันดานที่ไม่ดี) พอเกิดกิเลสหรือวิชาขึ้นครั้งใด จิตก็จะเกิดอนุสัยหรือความเคยชินนี้หน่วยหนึ่งเก็บเอาไว้ในจิตเสมอ ยิ่งจิตเกิดกิเลสหรือวิชาขึ้นมาบ่อย ๆ อนุสัยหรือความเคยชินนี้ก็ยิ่งจะมีมากขึ้น ๆ ทำให้จิตนี้สามารถเกิดกิเลสหรือวิชาได้ง่ายขึ้น ๆ รุนแรงขึ้น ๆ ตามความเคยชินที่เก็บเอาไว้^{๕๑}

ความเคยชินที่จะเกิดเป็นกิเลสหรืออวิชชา(ที่เกิดมาเป็นนิเวศน์)นี้เรียกว่าอนุสัย แต่ถ้าเป็นความเคยชินที่จะเกิดเป็นปัญญาหรือวิชาสำหรับมนุษย์มาดับทุกข์นั้นเรียกว่า บารมี คือสรุปแล้วความเคยชินนี้มันก็คือคุณสมบัติอย่างหนึ่งของจิตนั่นเอง คือไม่ว่าสิ่งใดจะเกิดขึ้นแก่จิต จิตก็จะจำเอาไว้ ซึ่งเกิดขึ้นมาบ่อย ๆ ก็จำได้แม่นยำ หรือมีความชำนาญในสิ่งนั้นมาก จนสามารถปรุงแต่งให้เกิดสิ่งนั้นขึ้นมาอีกได้อย่างเคร่งครัดรวดเร็วและรุนแรงขึ้นได้

อนุสัยนี้จะเกิดมาจากความเพลินในเวทนา คือเมื่อจิตเพลินในสุขเวทนาด้วยอำนาจ ราคะ ราคะอนุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต (คือสร้างความเคยชินให้) เมื่อจิตเพลินในอกุศลสุขเวทนาด้วยอำนาจโมหะ อวิชขานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ดังนั้นทุกครั้งที่จิตของเราเกิดตัณหาหรือความเพลินขึ้น ก็ย่อมที่จะเกิดอนุสัยขึ้นมาด้วยเสมอ

สิ่งที่สำคัญของการเกิดอนุสัยก็คือ ไม่ว่าอนุสัยใดจะเกิดขึ้น อนุสัยที่เหลื้อมอมที่จะเกิดขึ้นมาด้วยเสมอคือ เมื่อจิตกำลังเพลินอยู่ในสุขเวทนาด้วยอำนาจราคะ ราคะอนุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่นั้นจิตย่อมที่จะน้อมนึกถึงซึ่งรังเกียจต่อทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

ในจิตอีก และเพราะความไม่รู้จักสุขเวทนาอย่างถูกต้อง ไม่รู้เหตุให้เกิดสุขเวทนานี้ ไม่รู้ถึงความดับไปของสุขเวทนานี้ ไม่รู้ถึงวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับไปของสุขเวทนานี้ อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ขณะที่จิตกำลังเพลินอยู่ในทุกขเวทนาด้วยอำนาจโทสะอยู่นี้ ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามในจิต ในขณะที่จิตย่อมโน้มนึกพอใจในกามสุข ราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก และเพราะการไม่รู้จักทุกขเวทนาอย่างถูกต้อง ไม่รู้จักเหตุให้เกิดทุกขเวทนา ไม่รู้จักความดับไปของทุกขเวทนา ไม่รู้ถึงวิธีดับไปของทุกขเวทนา อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามในจิตอีก เมื่อจิตกำลังเพลินอยู่ในทุกขสุขเวทนาด้วยอำนาจโมหะนั้น อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่จิตก็ย่อมโน้มนึกชิงชังรังเกียจต่อทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก^{๕๒}

สรุปว่า อนุสัยทั้ง ๓ นี้จะเกิดขึ้นมาพร้อม ๆ กัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน และหมดสิ้นไปพร้อมกัน โยยอวิชชานุสัยนี้เมื่อเกิดมาเป็นอวิชา ก็ทำให้เกิดนิรณหรือกิเลสขึ้นมาที่ได้ส่วนราคานุสัยและปฏิฆานุสัยนี้เมื่อเกิดมาเป็นราคะแลปฏิฆะ ก็ทำให้เกิดเป็นราคะหรือโลภะและโทสะหรือโกรธขึ้นมาได้ ซึ่งเราจะต้องเข้าใจว่า อนุสัยนี้มีได้หมายถึงกิเลสที่มานอนเนื่องอยู่ในจิตของเราตลอดเวลา เพราะกิเลสนี้มันก็ย่อมที่จะมีการเกิดดับตามเหตุปัจจัยของมัน มิใช่ว่ามันจะมีตัวตนอยู่ตลอดเวลาไม่ แต่การที่มันมาเกิดแก่จิตของเราได้บ่อย ๆ และง่าย ๆ นั้นก็เพราะมันมีความเคยชินเป็นอย่างมาก ที่จะเกิดมันขึ้นมาอยู่ในจิตอีก ซึ่งความเคยชินนี้เองที่มาเป็นปัจจัยในกิเลสหรือนิรณหรืออวิชาเกิดขึ้นมาในจิตเราได้อย่างง่ายดาย พอจิตขาดสติ กิเลสและนิรณหรืออวิชาที่เกิดขึ้นมาได้ง่าย ๆ เพราะมันชินมาแล้วในการเป็นเช่นนี้ ดังนั้นการพูดว่ากำจัดกิเลสนี้จึงไม่ค่อยจะถูกต่อนัก จะต้องพูดว่าทำลายความเคยชินของกิเลส เพราะเมื่อเราสามารถทำลายความเคยชินในการเกิดกิเลสนี้ให้หมดไปจากจิตได้ กิเลสก็ไม่มีปัจจัยที่จะกลับมาเกิดขึ้นแก่จิตของเราได้อีกต่อไปอย่างถาวร ซึ่งการทำลายอนุสัยของกิเลสนี้คือการเจริญอริยมรรคอย่างต่อเนื่องมั่นคง จนความเคยชินของกิเลสนี้ขาดอาหาร หรือขาดการเพิ่มความเคยชินให้อีก มันก็จะค่อย ๆ อ่อนกำลังลง อีกทั้งหลักของอริยมรรคนี้ ก็มีการเพิ่มขึ้นของสติปัญญาที่จะมาคอยระวังไม่ให้อนุสัยนี้ได้อาหารเพิ่ม อนุสัยกิเลสนี้จึงได้แห้งเหี่ยวตายไปเอง เพราะอดอาหารหรือไม่มีความเคยชินเพิ่ม หรือหมดความเคยชินที่จะเกิดขึ้นอีกต่อไป

๓) โอฆะ แปลว่าห้วงน้ำ เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ ที่พัดพาเอาสัตว์ไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด สภาพที่ท่วมทับสรรพสัตว์ทั้งหลายให้จมอยู่ในสังสารวัฏฏ์ หรือสภาพที่ครอบงำ ปกคลุมสรรพสัตว์ให้ติดอยู่ในห้วงมหรณภพสังสาร ดุจมหาสมุทรที่กว้างทั้งลึกข้ามได้แสนยากยิ่ง มี ๔ ประการคือ

๑) กามโฆชะ ห้วงน้ำคือกามตัณหา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในกามคุณทั้ง

^{๕๒} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓ / ๑๑ / ๗.

๒) ภาวโหระ ห้วงน้ำคือภาวตัณหา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน

๓) ทิฏฐิโหระ ห้วงน้ำคือทิฏฐิ ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในความเห็นผิด

๔) อวิชโหระ ห้วงน้ำคืออวิชชา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในความหลง ความโง่ ไม่รู้อริยสัจ

ห้วงน้ำทั้ง ๔ นี้เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ ที่พัดพาเอาสัตว์ไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด^{๕๓}

๔) โยคะ หมายความว่า เครื่องประกอบ ทำหน้าที่ประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในสังสารทุกข์ เหมือนตะปูที่ตอกตรึงเครื่องประกอบบ้านเรือนไว้

อีกนัยหนึ่งหมายความว่าประกอบสัตว์ให้ติดแน่นในสังสารวัฏฏเหมือนติดไว้ ด้วยกาวยาแวกแก่การที่จะถอนให้หลุดพ้นจากวัฏฏสงสารโยคะมี ๔ ประการ คือ

๑. กามโยคะตรึงให้ติดอยู่กับกามคุณ๕

๒. ภาวโยคะตรึงให้ติดอยู่กับความยินดีในอัตภาพของตน ตลอดจนชอบใจ ในรูปภพ อรูปภพ

๓. ทิฏฐิโยคะตรึงให้ติดอยู่กับความเห็นผิดจากความเป็นจริงของสภาวะธรรม

๔. อวิชชาโยคะตรึงให้ติดอยู่กับความหลง เพราะไม่รู้เหตุผลตามความเป็นจริง จึงโลภ โกรธ หลง

๕) มละ แปลว่า เครื่องเศร้าหมอง ความเศร้าหมอง มีความหมายคล้ายกิเลสมีลักษณะเป็นสนิมที่เกาะจับจิต ทำให้จิตเศร้าหมอง หมายความว่ามลทินใจ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ใจคนไม่ดี มีโทษ น่าเกลียด อุปมาเหมือนกันกับของโสโครกที่เกิดจากเปลือกตมเน่า มีกลิ่นเหม็น เป็นของปฏิกูลน่ารังเกียจ ฉันทใด มลทินก็ฉันทนั้น มละคือมลทินนั้น มี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ท่านจัดเป็นมลทินเพราะตัวเองเป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์ ดุจน้ำมันหยดเครื่อง และดุจเปลือกตมเน่ายังทำให้ผู้อื่นเศร้าหมองสกปรกไปตามตนอีกด้วย^{๕๔}

๖) นivrณ หมายถึง เครื่องกีดขวาง ที่คอยขัดขวางมิให้คนบรรลุถึงคุณงามความดี หมายความว่า ถ้านิรณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกั้นจิตไว้ ใ่กุศลธรรมออกไปไม่ให้เกิด มิให้มี ถ้ามีอยู่แล้วก็เสื่อมไป รวบรวมเอากุศลอื่น ๆ ให้มีมากขึ้นโดยลำดับ ๆ มี ๕ อย่าง คือ

๑) กามฉันทะ ความใคร่ ความชอบ ความพอใจ ในกาม ทั้งวัตถุกามและกิเลสกรรม

๒) พยาบาท ความไม่พอใจ ความผูกอาฆาตจองเวรกัน เมื่อเกิดแล้วย่อมยังบุคคลให้เดือดร้อน

^{๕๓}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๒๕๘ / ๒๔๒.

^{๕๔}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๒๑ / ๕๒๖.

๓) ถีนมิทระ ความท้อแท้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้จิตเซื่องซึม ให้อ่อนแอ อ่อนใจ ทำให้จิต
 ท้อถอย ทำให้คนหมดกำลังใจไม่ยอมทำงานนั้น ๆ อีกต่อไป

๔) อุทัจจกุกุจจะ ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ หงุดหงิดใจ

๕) วิกิจจิงฉา ความสงสัยลังเลใจ นิรวณห์เหล่านี้เป็นเครื่องกีดขวางมิให้คนบรรลุคุณงาม
 ความดี^{๕๕}

จะพบได้ว่า กิเลสมีหลายชื่อหลายชนิด แต่กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น เกิดมาจากรากเหง้าอัน
 เดียวกัน คือ อวิชชา ฉะนั้นกิเลสมีทั้งฝ่ายสร้าง ฝ่ายทำลาย และฝ่ายสนับสนุน มานะสัมพันธ์ในฐานะ
 มานะเป็นกิเลสพื้นบานประเภทที่ ๓ ที่สนับสนุนทั้งสองฝ่าย คือเป็นทั้งฝ่ายสร้าง และฝ่ายทำลาย เป็น
 กิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิด วนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

๗) มานะเป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิต

พระไตรปิฎกได้แสดงโทษเครื่องเศร้าของจิต เครื่องทำให้เกิดความเศร้าหมองหรือธรรมที่
 เข้าไปทำให้ใจให้เศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยากดุจผ้าเปรอะเปื้อนสิ่งสกปรก ย้อม
 ไม่ได้ดี เรียกว่าอุปกิเลสมี ๑๖ ประการคือ

๑) อภิชฌาวิสมโลภะ	ความเพ่งเล็งยินดีในทรัพย์ของผู้อื่น
๒) พยาบาท	ปองร้ายเขา
๓) โภธะ	โกรธ
๔) อุปนาหะ	ผูกโกรธไว้
๕) มกฺขะ	ลบหลู่คุณท่าน
๖) ปลาสะ	ยกตนเทียบเท่า คือยกตนเทียมท่าน
๗) อีสลา	ริษยา
๘) มัจฉริยะ	ตระหนี่
๙) มายา	มารยา หรือเจ้าเล่ห์
๑๐) สาถะยยะ	โอ้อวด คือโอ้อวดตนให้ยิ่งกว่าคุณที่มีอยู่
๑๑) ถัมภะ	หัวดี คือแข็งกระด้าง
๑๒) สารัมภะ	แข่งดี
๑๓) มานะ	ถือตัว
๑๔) อติมานะ	ดูหมิ่นท่าน
๑๕) มทะ	มัวเมา ได้แก่ ความหลงในร่างกาย
๑๖) ปมาทะ	เลินเล่อ ประมาทติดอยู่ในกามคุณ ^{๕๖}

^{๕๕} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒ / ๕๑ / ๗๒.: อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๙๘๓ / ๕๑๐.

จะพบได้ว่ามานะ ความถือตัว มีส่วนสัมพันธ์ในฐานะเป็นอุปกิเลสเครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง ในจำนวน ๑๖ ประการ เป็นสิ่งที่มีอยู่แก่บุคคลทั่วไปในชีวิตประจำวัน เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นจากสิ่งมากระทบทั้งภายในและภายนอก คือร่างกายของเรานี้มีอายตนะ^{๕๖} ที่จะนำอะไรต่าง ๆ เข้ามาสู่ความคิดของเรา มาสู่จิตของเรา ถ้าหากว่าตาไม่เห็นรูป หูไม่ได้ยินเสียง จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้ลิ้มรส กายไม่ได้ถูกต้องอะไร ๆ ก็เรียกว่าไม่มีอารมณ์ เมื่อไม่มีอารมณ์มากระทบ จใจก็อยู่ในความสงบ แต่พอมีอารมณ์อะไรมากระทบอายตนะเข้า ก็เกิดยุ่งขึ้นมาทุกที เพราะใจไปปรับเอาอารมณ์นั้น ๆ แล้วการออกไปปรับนั้นปรับด้วยอำนาจอวิชชา ตัณหา อุปาทาน สุดแล้วแต่อารมณ์จะปรุงแต่งคือความไม่รู้ชัดในเรื่องนั้นตามสภาพที่เป็นจริง (อวิชชา) เกิดความรักความอยากความอยากได้ ความไม่อยากเป็น (ตัณหา) ความถือตัวถือตน ว่าเป็นเราเป็นของเรา เป็นเขาเป็นของเขา (ยึดมั่นอุปาทาน) เป็นต้น เมื่อมีมานะความถือตัวอย่างนี้เกิดขึ้น ก็จะทำให้กิเลสอื่น ๆ ตามมาอีกมาก เช่น เมื่อมีความถือตัวว่าดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือเลวกว่าเขา ไม่ว่าจะโดยอะไรก็ตามที่ทำให้เกิด ดูหมิ่นท่าน ลบหลู่ท่าน ยกตนเท่าเทียมท่าน แข่งดี โอ้อวดตน หัวดี้อกลายเป็นคนแข่งกระด้าง หลงในตน พอหลงในตนเองก็ทำให้ประมาทติดอยู่ในกามคุณ มีความตระหนี่ มีมารยา ทำให้คอยแต่จะลักของของคนอื่น เพื่อที่จะได้มาเป็นของตน เมื่อไม่ได้ทำให้ปองร้ายเขา โกรธ ผูกอาฆาต และริษยาเขา กิเลสเหล่านี้เมื่อมีตัวหนึ่งตัวใดเกิดขึ้นก็จะทำให้ตัวอื่นเกิดขึ้นตามมา และบางครั้งก็ไม่เกิดตามมา เป็นกิเลสที่ทำให้สัตว์ติดในวัฏฏสงสาร

๘) มานะเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ชื่อว่ามานานุสัย

อนุสัย แปลว่า กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานบ่อย ๆ คือเป็นกิเลสที่มีประจำอยู่ในสันดานมาแต่ภพก่อนชาติก่อน และเป็นบ่อย ๆ เป็นไปเนื่อง ๆ เป็นไปไม่ขาดสาย นอนอยู่เป็นนิตย์ นอนอยู่ไม่ขาดสาย นอนอยู่บ่อย ๆ ในสันดาน เป็นกิเลสที่ละเอียดที่อยู่ในสันดาน ที่มีมาตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ จะเป็นพวกปฏิสนธิด้วยรูปนามก็ตาม หรือจะเป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยนามอย่างเดียวก็ตาม รูปอย่างเดียวกก็ตาม อนุสัยกิเลสนี้ย่อมมีอยู่ในสัตว์นั้น ๆ ตั้งแต่ปฏิสนธิมาแล้วทั้งนั้นและจะมีอยู่ตลอดไปจนถึงจุติ ท่านอุปมาเหมือนเมล็ดมะม่วง ซึ่งย่อมมีพีชสำหรับที่จะเกิดเป็นต้น เป็นกิ่งก้านสาขาและใบมะม่วงตลอดจนผลมะม่วงอยู่ในเมล็ดนั้น เมื่อได้รับการเพาะปลูกให้เหมาะสมแล้ว ลำต้น กิ่งก้าน สาขาตลอดจนใบ ผลมะม่วง ย่อมเกิดขึ้นได้ฉับไฉน อนุสัยกิเลสก็ฉับนั้น ย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา จนกระทั่งจุติ ไม่มีอุปาทะ ฐิติ ภัคคะ ต่อเมื่อกระทบอารมณ์จึงจะมี

^{๕๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒ / ๒๖ / ๒๔ - ๒๖.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙.

อุปาทะ ฐิติ ภังคะ^{๕๘} อนุสัยกิเลสนี้เป็นกิเลสที่ละเอียดมาก อยู่ในสันดาน มันจึงไม่แสดงอาการใด ๆ ให้ปรากฏ ดังที่คณะของพุทธทาสภิกขุแสดงไว้ คือ ตัวแท้ของกิเลสนั้น อยู่เป็นส่วนลึกของสันดาน เรียกโดยอีกชื่อหนึ่งว่า อนุสัย อนุ + สยะ อนุสัย แปลว่านอนอยู่ข้างใน นั่นคือหมายถึงกิเลสที่ละเอียด อยู่ในสันดานโดยไม่รู้สึกรู้ตัว ทั้งหมดนั้นเป็นความเข้าใจผิด เป็นความผิดในรูปต่าง ๆ กันทั้งนั้น ฉะนั้นคำว่าอนุสัย แปลว่า นอนตาม หรือตามนอนเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เมื่อมีเหตุเกิดก็เกิดขึ้น ครั้นได้เหตุอันสมควรแล้วก็เกิดขึ้น^{๕๙} มีด้วยกัน ๗ อย่าง คือ

- ๑) กามราคานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความกำหนัดในกาม
- ๒) ปฏิฆานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความกระทบกระทั่งแห่งจิต
- ๓) ทิฏฐฐานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความเห็น
- ๔) วิจิกิจฉานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความสงสัย
- ๕) มานานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความถือตัว
- ๖) ภวราคานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือ ความกำหนัดในภพ
- ๗) อวิชขานุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความไม่รู้^{๖๐}

มานะเป็นหนึ่งในอนุสัยกิเลสจำนวน ๗ อย่าง ชื่อว่า มานานุสัย หมายความว่า เป็นกิเลสละเอียดที่นอนเนื่องในสันดานคือความถือตัว เป็นความถือตัวที่นอนเนื่องในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากกระทบจึงจะปรากฏ สิ่งสำคัญของการเกิดอนุสัยนี้ก็คือ ไม่ว่าอนุสัยใดจะเกิดขึ้น อนุสัยที่เหลี่ยมอมที่จะเกิดขึ้นตามมาด้วยเสมอ คือ เมื่อจิตกำลังเพลินอย่าในความมีตัวตน จิตที่พร้อมที่จะสนับสนุนให้แสวงหาให้สร้างสรรค์และพร้อมที่จะทำลาย จิตจะเกิดความยึดถือว่ามีตัวตนด้วยอำนาจมานะ มานานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตยอมที่จะผลักดันให้แสวงหาให้สร้างสรไปในกาม รูปและอรุรูป ก็จะทำให้เกิดชาติด้วยอำนาจภวราคะ ภวราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีกและเพราะความไม่รู้จักในภพอย่างถูกต้อง ไม่รู้เหตุให้เกิดภพชาตินี้ ไม่รู้ถึงความดับไปของภพชาตินี้ ไม่รู้ถึงวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งภพชาตินี้ อวิชขานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตกำลังเพลินอยู่ในสุขเวทนา จิตยอมที่จะผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ด้วยอำนาจราคะอยู่นี้ ราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตกำลังเพลินอยู่ในความสุขจิตยอมที่จะผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์

^{๕๘} คือ จิตเกิดดับครั้งหนึ่งเรียกว่า “ขณะหนึ่งหรือดวงหนึ่งของจิต” และจิตดวงหนึ่งยังมีขณะเล็ก ๆ หรืออนุขณะอีก ๓ คือ ๑) อุปาทะขณะ ขณะที่จิตเริ่มเกิดขึ้น ๒) ฐิติ ขณะที่จิตดำรงอยู่ยังไม่ดับไป ๓) ภังคะขณะที่จิตกำลังดับไป.

^{๕๙} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือดับทุกข์ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า ๕๓.

^{๖๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๐๕ / ๕๓๑.

ด้วยอำนาจการระคะ กามราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่จิตย่อมนั้นจะโน้มหนัก ชิงชังรังเกียจต่อความทุกข์ จิตพร้อมที่ทำลายปฏิกิริยานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่ จิตย่อมนั้นจะโน้มไปความคิดความเห็นว่ามีสุขหรือความทุกข์กันแน่ จิตย่อมนั้นจะผลักดันให้แสวงหาให้ สร้างสรรค์ และพร้อมที่จะทำลายด้วยอำนาจทวิภูมิติวุฏฐานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่ จิตย่อมนั้นจะผลักดันให้สร้างสรรค์ และพร้อมที่จะทำลาย ที่จะโน้มไปในความคิดถึงเลสงสัยว่า อย่างไร ถูกต้องที่แท้จริงด้วยอำนาจวิจิจจณา วิจิจจณานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก วนกันไป อยู่อย่างนี้

ดังนั้นอนุสัยทั้ง ๗ นี้เมื่อเกิดกิเลสตัวใดตัวหนึ่งขึ้นมา ก็จะทำให้เกิดตัวอื่น ๆ ตามมาอีก เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานบ่อย ๆ และเป็นบ่อย ๆ เป็นไปเนื่อง ๆ เป็นไปไม่ขาดสายนอนอยู่ เป็นนิรันดร์นอนอยู่ไม่ขาดสาย นอนอยู่บ่อย ๆ ในสันดาน เป็นกิเลสที่ละเอียดที่อยู่ในสันดานที่ทำให้สัตว์ ต้องเวียนว่ายตายเกิดติดอยู่ วนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

๙) มานะเป็นกิเลสเครื่องผูก ชื่อว่า มานสังโยชน์

สังโยชน์แปลว่า เครื่องผูก เครื่องร้อยรัด เครื่องพาดผูก เครื่องพาด ร้อยรัดสรรพสัตว์ไว้ ให้หลงติดอยู่ในภพ ให้จมอยู่ในกองทุกข์ ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสาร เป็นเครื่องผูกอย่างหยาบและ อย่างละเอียด^{๖๑} เช่น โนโรรัมภาคิยสังโยชน์เป็นสังโยชน์เบื้องต้น เป็นไปในภพอันต่ำ เป็นไปอย่าง หยาบ มีดังนี้คือ

๑) สักกายทิฐิความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น เช่น ความเห็นว่ามีกายของตน หรือมีกายชนิดที่เป็นของเที่ยงแท้ถาวร ทำนองที่เป็นอาตมมัน คือเป็น ตัวตนที่ไม่รู้จักสูญ

๒) วิจิจจณา ความลังเล ความสงสัย ไม่แน่ใจ เช่นลังเลต่อวิชา ความรู้หรือสัจจะความจริง

๓) สีสัพพตปรัมมาส การลุ่มคล้ำแห่งศีลและพรต อย่างแรกหมายถึง ความเข้าใจผิดต่อ ความหมายอันแท้จริงของคำว่า ศีลและพรต อย่างหลังหมายถึงความที่ยังโง่มาก ยังหลงมากถึงขนาด ที่ให้ศีลพรตประเภทที่ผิด ๆ หรือมงายไร้สาระครอบงำเอา ทั้ง ๒ อย่างนี้ ทำให้เกิดความหมายยึดมั่น ถือมั่น ต่อศีลและพรตไปหมดทุกอย่างทุกทาง จนไม่สามารถใช้ศีลและพรตใด ๆ ให้เป็นประโยชน์แก่ การดำเนินไปในทางของพระนิพพานได้แม้แต่น้อย ทั้งยังหลบลูหลบลูตายึดมั่นถือมั่นในศีลและพรต โดยวิธีไร้สาระอยู่อย่างไม่รู้สร้าง คือหลงใหลยึดถือ การถือสรวงมณ การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล การ เจริญสมาธิ และวิปัสสนาที่ถูกต้อง ให้เขวไปในทางหลังทางศกดิ์สิทธิ์ อธิบายไม่ได้ด้วยเหตุผล ทำ

^{๖๑} ๑.ทสก. (ไทย) ๒๔ /๑๓ /๑๘.

บุคคลให้กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์วิเศษไปอย่างลับๆลับตา เพราะจิตยึดมั่นในความขลังความศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างเดียวนั่นเอง

๔) กามฉันทะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ หมายถึงกามทุกประเภททั้งกิเลสกามและวัตถุกาม เช่น ความกำหนัด ความพอใจ ความพอใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่มากกระทบทวารทั้ง ๕

๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจความหงุดหงิดขัดเคือง เป็นความกระทบกระทั่งแห่งอารมณ์ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่มากกระทบ ได้แก่ โทสะความคิดประทุษร้าย ความโกรธ^{๖๒}

และในอุทัมภาคิสังโยชน์ คือสังโยชน์เบื้องสูง เป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันเบื้องสูงมี ดังนี้คือ

๖) รูปราคะความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (ฌาน ๔) หรือในรูปธรรมอันประณีตความปรารถนาในรูป เช่น ในกรณีแห่งการเจริญอานาปานสตินี้มาเป็นอารมณ์ สำหรับเจริญสมาธิภาวนามีผลเกิดขึ้นเป็นฌานอันมีลมหายใจเป็นอารมณ์ ฌานนั้นทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นสุขนี้เรียกว่ากำหนดในรูปด้วยเหมือนกัน

๗) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ หมายความว่าความกำหนัดในรูป คือสิ่งที่ไม่มีรูป มีลักษณะอาการทำนองเดียวกันกับความกำหนัดในรูป ผิดกันเพียงแต่ในที่นี้มีสิ่งที่เป็นอรูปเข้ามาแทน และเป็นสิ่งที่ประณีตยิ่งขึ้นไป เป็นต้น

๘) มานะ ความถือตัว ถือหมายสำคัญตนดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ เป็นอันเดียวกัน ฉะนั้นจึงไม่ต้องวินิจฉัยอีกแต่ประการใด

๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน หมายความว่า ความที่จิตฟุ้งขึ้นกว่าระดับปกติ เพราะ อำนาจ ความสนใจ ความสงสัย ความหวัง ความระแวง หรือแม้แต่ความกลัวอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตฟุ้งขึ้นในลักษณะเช่นนี้นั้น มีมูลมาจากความยึดถือในตัวตนอย่างเดียวกัน คือมีความสำคัญว่าตนมีอยู่นั่นเอง แต่เป็นไปในทางเห็นแก่ตน ชนิดที่ละเอียดจนถึงขนาดที่ไม่รู้สึกตัว และเคลื่อนไหวไปในทางที่จะแสวงหาประโยชน์แก่ตัว หรือการป้องกันชีวิตของตัวโดยไม่รู้สีกตัวอีกอย่างเดียวกัน เพราะความรู้สึกว่ามีตัวตนนั่นเอง จึงมีความรู้สึกในทางที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตัว ฉะนั้นพอมีอะไรผ่านเข้ามาในลักษณะที่จะเป็นประโยชน์แก่ตัว ก็อดสนใจไม่ได้หรือแม้แต่สิ่งที่ยังไม่แน่ใจว่าจะเป็นประโยชน์ หรือไม่ เป็นประโยชน์แก่ตัวผ่านเข้ามา เช่น สิ่งที่ยังไม่รู้จักเลย แต่ถ้าแปลกประหลาดกว่าธรรมดา ก็อดสนใจไม่ได้ว่าชะรอยสิ่งนี้จะ เป็นประโยชน์แก่ตน เพราะจิตยังอยู่ในวิสัยของการแสวงหาประโยชน์

^{๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๓๔๙ / ๙๕.

เพราะมีตนเป็นที่รองรับประโยชน์นั่นเอง ความสนใจเหล่านี้ล้วนแต่เป็นทำให้จิตกระเพื่อม หรือไหวตัวไปจากระดับปกติ^{๖๓}

๑๐) อวิชา ความไม่รู้จริง ความหลง คือความรู้สิ่งใดก็ตามที่ไม่สามารถดับทุกข์ของจิตใจได้ (คือไม่ใช่วิชา) ก็เรียกว่าเป็นวิชาทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความหมายทางธรรมโดยเฉพาะเท่านั้น ซึ่งเรียกว่า ความงมงาย ความไม่รู้ หรือความไม่รู้จริงบ้าง ความรู้ผิดบ้าง แต่ก็สรุปอยู่ที่ความไม่เกิดวิชานี้เอง ซึ่งก็ได้แก่ความไม่รู้ในสิ่งต่อไปนี้ ๑) ไม่รู้ในทุกข์ ๒) ไม่รู้ในเหตุแห่งทุกข์ ๓) ไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๔) ไม่รู้หนทางดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๕) ไม่รู้อดีต ๖) ไม่รู้อนาคต ๗) ไม่รู้อดีตและอนาคต ๘) ไม่รู้ปัจจุสมุปบาท^{๖๔}

ความไม่รู้ร้อยสี่ ๔ อย่างถูกต้องโดยละเอียดนี้เองที่เรียกว่า เป็นอวิชา ซึ่งก็รวมไปถึงความไม่มีดวงตาเห็นธรรม เพราะไม่เห็นแจ้งในกฎไตรลักษณ์ ไม่เห็นแจ้งในปัจจุสมุปบาทด้วย โดยอวิชานี้มันก็เป็นสังขตธาตุอย่างหนึ่งที่เรียกว่า อวิชาธาตุ คือคุณสมบัติที่ทำให้เกิดความไม่รู้จริง พอมีความรู้ผิด เหตุปัจจัยครบ มันก็เกิดขึ้นมาเป็นอวิชาอยู่ในจิตของเรา ทำให้จิตเรามีอวิชาครอบงำอยู่ แล้วก็เกิดเป็นความรู้ผิด ความเห็นผิด การคิดผิดจนเกิดเป็นกิเลสตัณหาขึ้นมาได้ ดังนั้นต้นเหตุของตัณหาที่แท้จริงก็คืออวิชานี้เอง เพราะถ้าเป็นความอยากไปตามอำนาจของอวิชาแล้วเรียกว่า เป็นตัณหาทั้งสิ้น ซึ่งอวิชานี้มันมีอยู่เรียกว่าเกือบทุกหนทุกแห่ง เพราะว่ามันตกตามไปทุกที่ที่ไม่มีวิชา และวิชาก็เกิดยากเสียด้วยเพราะต้องอาศัยการเห็นแจ้งรวมทั้งการมีสติวิชาจึงจะเกิดขึ้นมาได้ แต่อวิชานี้มันมีโอกาสมากกว่า เพราะมันอาศัยการไม่รู้แจ้งและการขาดสติซึ่งเรามักจะมีอยู่เสมอ ๆ

ดังนั้นอวิชานี้มันจึงเปรียบเหมือนสิ่งที่มาทอหุ้มสัตว์โลกเอาไว้ไม่ให้พ้นไปเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงได้ดังนั้นอวิชานี้เอง ที่เป็นต้นเงื่อนหรือเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งหลาย มันจึงมีอำนาจมารวมทั้งทำลายยากที่สุดแต่ก็เกิดได้ง่ายที่สุดด้วย แต่อวิชานี้มันก็ต้องมีเหตุปัจจัยให้เกิดและให้คงอยู่ คือมีการขาดสติและการไม่รู้แจ้งทำให้เกิดขึ้นมา และนิเวศมาเป็นอาหารทำให้เจริญมากยิ่งขึ้น ฉะนั้นหลักสำคัญของพุทธศาสนาก็คือ พยายามทำลายอวิชานี้ให้หมดสิ้นไปจากจิตอย่างสิ้นเชิง เพราะเมื่อใดที่มีอวิชาไม่สามารถกลับมาเกิดที่จิตของเราได้อีกต่อไปอย่างถาวร เมื่อนั้นจิตเราก็ไม่ทุกข์มาเกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างถาวร^{๖๕}

จะเห็นได้ว่าสังโยชน์ทั้ง ๙ มีมูลมาจากอวิชา มีอยู่ได้เพราะอวิชาที่มีอยู่ เช่น มานะความถือตัว เป็นเรื่องของอวิชาชั้นละเอียด คือ ความไม่รู้จักตามความเป็นจริงว่าไม่มีตัวมีตนแท้จริง เป็น

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๓๔๙ / ๙๕.

^{๖๔} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔ / ๑๓ / ๑๘ .

^{๖๕} พุทธทาส ภิกขุ , วิธีแก้ไขปัญหาชีวิต.(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงชัย,๒๕๐๘), หน้า ๑๗๐ -

การยึดถือที่ถือผิด เป็นการสร้างตัวตนขึ้นและพร้อมที่จะทำลาย เพราะถูกอวิชชาครอบงำทำให้เห็นอย่างนั้น สักกายทิฏฐิ เห็นว่ากายนี้เที่ยงแท้เป็นของตนก็เพราะเป็นการสร้างให้มีตัว มีตนและพร้อมที่จะทำลาย เพราะอวิชชาครอบงำทำให้เห็นไปเป็นอย่างนั้น วิจิกิจฉาลังเลต่อข้อปฏิบัติที่จะข้ามพากจากโลกียะไปสู่โลกุตระ เพราะยังอาลัยในโลกียะในสิ่งที่สร้างและสิ่งที่จะทำลายอยู่ นี่เพราะอำนาจครอบงำของอวิชชาดึงเอาไว้สลัฟพตปรามาส คือการจับฉวยเอาสิ่งต่าง ๆ ผิดจากความจริง หรือผิดจากความหมายอันแท้จริง พร้อมที่จะสร้างและทำลายผิดไปจากความจริง เป็นอาการของอวิชชาอย่างชัดแจ้งอยู่แล้ว กามราคะมีความกำหนัดในกาม พร้อมที่จะสร้างความอยาก เพราะไม่รู้จักสิ่งที่เรียกว่ากามตามที่เป็นจริง ปฏิฆะ ความก่อกวนด้วย อำนาจโทสะ ก็เนื่องมาจากความไม่รู้จักสิ่งที่ เป็นมูลเหตุแห่งความก่อกวนตามที่เป็นจริง จึงไปก่อกวนเข้า ความไม่รู้ตามที่เป็นอย่างนี้ เป็นอาการโดยตรงของอวิชชา ทั้งอย่างหยาบ และอย่างละเอียด สำหรับรูปราคะ หรือรูปราคะนั้น เป็นเรื่องของอวิชชาชั้นละเอียด คือไม่รู้จักความสุขอันเกิดจากมาจากรูปและอรูปร ตามที่เป็นจริงหรือถึงที่สุด จึงหลงยึดถือ เพราะหลงในสิ่งที่ตนสร้างขึ้นด้วยความประณีตของความสุขประการนี้ อุทธัจจะนั้นคือ ความฟุ้ง ฟุ้งในความไม่รู้จริงและเป็นเรื่องความรู้ผิดอันเกี่ยวกับตน คือมีความสำคัญว่าตนมีอยู่นั่นเอง แต่เป็นไปในทางเห็นแก่ตน ชนิดที่ละเอียดจนถึงขนาดที่ไม่รู้สึกตัว และเคลื่อนไหวไปไหนทางที่สร้างที่จะแสวงหาประโยชน์แก่ตัว เพราะความรู้สึกว่ามีตัวนั่นเอง จึงมีความรู้สึกในทางที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตัว และพร้อมที่จะทำลายเมื่อไม่แน่ใจว่าจะเป็นประโยชน์ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นกิเลสที่ผูกสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในวัฏฏะอย่างนี้

เป็นความจริงว่า กิเลสทุกชนิดและทุกระดับย่อมมีมูลอวิชชา หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของอวิชชาด้วยกันทั้งนั้น และกิเลสทั้งหลายที่มีชื่อต่างกันนั้น เพราะเป็นสิ่งที่เกิดมาจากอวิชชา มีลักษณะเป็นอาการของอวิชชา ในรูปต่าง ๆ ตามอาการที่มันแสดงการเกิดมาจากอวิชชานั้น เกิดเสร็จเรียบร้อยอยู่ภายใน เป็นชั้นละเอียดสุด เมื่อแสดงออกภายนอก จะออกมาทางกายวาจา

ดังนั้น มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับสังโยชน์ในลักษณะที่เป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในทุกข์ ติดอยู่ในภพ ในชาติ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนในวัฏฏะสงสาร

๑๐) มานะในปัญจธรรม เป็นกิเลสสัตว์ป็นหรือกิเลสปั้นแต่งเรื่องราว

กิเลสตัวป็นหรือปั้นแต่งเรื่องราว ป็นใจให้ทุกข์ ป็นหัวใจให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อเย็นเยื้อ ยุงเหยิง ฟ้ามเฟ้อ ฟันฝือ ล้าช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเชือนเฉออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มีก็ทำให้เกิดขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พล่านไปมา ชัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำสิ่งที่ดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวป็นเหล่านี้อยู่

เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มีเงื่อนไข มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที่ กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว กิเลสเหล่านี้มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า ปัญจะหรืออปัญจธรรม^{๖๖} แปลว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้ามี ๓ คือ

๑) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ความปรารถนาได้สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน

๒) มานะ คือ ความถือตัว ความสำคัญตัวเป็นนั่นเป็นนี่ว่า ถือสูง ถือต่ำ ยิ่งใหญ่ เท่าเทียมต่าง ๆ เทียบเขาเทียบเรา หรือด้อยกว่าผู้อื่น ความอยากเด่นอยากยกชูตนให้ยิ่งใหญ่ แสงหา อำนาจมายกชูตนเป็นตน

๓) ทิฏฐิ คือ ความยึดติดในความคิดเห็น ความเชื่อถือ ในลัทธิ ในทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ ที่ยึดถือไว้โดยความมกมาย หรือโดยอาการเชิดชูว่าอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้นเป็นต้น ทำให้ปิดตัวแคบ ไม่ยอมรับฟังใคร ตัดโอกาสที่เจริญปัญญาหรือคิดเตลิดไปข้างเดียวตลอดจนเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นที่ไม่ถืออย่างตนเป็นต้น^{๖๗}

จะพบได้ว่ากิเลสทั้งสามอย่างนี้แสดงออกเป็นความคลั่งในลัทธินิยม อุดมการณ์ กิเลสสามตัวนี้กำกับการแสดงของคนทั่วไป ปัญหาของมนุษย์ตั้งแต่ปัญหาของบุคคลไปจนถึงปัญหาสงครามโลก มักจะหนีไม่พ้นกิเลส ๓ ตัวนี้เป็นตัวบงการ คือ ถ้าไม่เป็นเพราะตัณหาแย่งชิงผลประโยชน์กัน ก็มานะเรื่องอำนาจ หรือไม่อีกอันก็เรื่องของทิฏฐิ ความยึดติดในลัทธินิยม อุดมการณ์ แม้แต่ความคลั่งในศาสนาก็อยู่ในทิฏฐินี้ ฉะนั้นกิเลส ๓ ตัวนี้สำคัญมากเป็นกิเลสที่คอยกำกับการแสดงหรือพฤติกรรมของมนุษย์ที่ไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่มันง่าย ๆ ตกงอะไรกันไม่ได้เพราะเรื่องของตัณหา มานะ ทิฏฐินี้เป็นตัวสำคัญที่ครอบงำอยู่^{๖๘}

ดังนั้นมานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับปัญจธรรมลักษณะที่เป็นกิเลสตัวป็น หรือ กิเลสตัวป็นเรื่อง ปันหัว ปันจิตใจคนให้เรื่องมาก ยืดยาว ยุ่งเหยิง รุนววย สลับซับซ้อน จนกลายเป็นปัญหานุ่งนัง ยากแก่การแก้ไข ที่ทำให้ติดอยู่ในทุกข์ ติดอยู่ในภพ ในชาติ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนในวัฏฏะสงสาร

สรุป มานะมีส่วนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม กำหนดอันแน่นอน คือต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้น ๆ แน่นนอน จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมด ทุกสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือ

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (พิมพ์ครั้งที่ ๖ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๕๑ - ๗๐ / ๕๒.

^{๖๗} ชู.ม. (ไทย) ๒๙ / ๕๐๕ / ๓๓๗ : อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๓๔ / ๕๓๐.

^{๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพมหานคร, มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕ - ๒๖.

สิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมทั้งหมดล้วนเป็นไปตามกฎสังขธรรม คือ มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา สัมพันธ์กับหลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่มุ่งแสดงลักษณะปรากฏให้เห็นเป็นปัจจัยสืบต่อกันและกันเกิด เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท สัมพันธ์กับกรรมในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม กล่าวคือ หมู่สัตว์เกิดมายึดถือ อวัยวะในร่างกายเป็นของตน เช่นว่าศีรษะของเรา แขนของเรา ขาของเรา จะกล่าวว่าเราเป็นอวัยวะเหล่านี้ก็ได้ เช่นว่าในการถ่ายรูป ก็ต้องถ่ายเอาอวัยวะเหล่านั้นนั่นเอง ที่รวมกันเข้ามีศีรษะ มีมือ มีขา มีลำตัว และเมื่อเราเห็นรูปของอวัยวะต่าง ๆ เหล่านี้ เราก็เข้าใจว่าเป็นตัวเรา และเราก็เป็นอวัยวะเหล่านี้ อวัยวะเหล่านี้ตัวเรายึดถือเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นการยึดถือที่ผิด ยึดถือในขั้น ๕ ท่านเรียกว่า อัสมิมานะ เมื่อเกิดการยึดถือเป็นตัวเป็นตนก็เป็นทุกข์ เพราะบุคคลไปยึดถือเพราะมีต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยากซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ยึดว่าเป็นของเรา เป็นอัตตาตัวตนของเรา เมื่อยึดถือว่ามีตัวตน ก็ทำให้เกิดความถือตัว เป็นการสร้างกิเลสที่จะทำให้เกิดการสร้างสมกรรมต่อไป (สร้างภพ) ฉะนั้นจึงมีความสำคัญอยู่ที่ความยึดถือ ยึดถือในขั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง ที่เป็นทุกข์ ที่ไม่มีตัวตนแท้จริง ที่รวมตัวกันเป็นชีวิตโดยอาศัยกฎแห่งกรรม เป็นการสร้างกรรมขึ้นมา และทำให้ต้องเวียนวายเป็นอยู่ไปในวัฏฏะสงสาร ทุกอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกื้อหนุนเกิดขึ้นอย่างนี้ สัมพันธ์กับอริยสัจในฐานะที่เป็นกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง ที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากประกอบด้วยภาวะบีบคั้นกดดันขัดแย้ง มีความไม่สมบูรณ์ในตัว ที่พร้อมจะก่อปัญหาสร้างทุกข์ให้แก่ผู้ยึดถือมัน แต่ทั้งหลายเหล่านี้ก็มาสัมพันธ์บรรจบลงกันที่หาวิธีการกำจัดทุกข์หาหนทางที่กำจัดละถอนตัวทุกข์คือต้องพิจารณาให้เห็นเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา พิจารณาให้เห็นเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

มานะในฐานะเป็นกิเลสพื้นฐาน ที่สนับสนุนทั้งสองฝ่าย คือเป็นกิเลสทั้งฝ่ายสร้างและฝ่ายทำลาย สัมพันธ์ในฐานะทำให้จิตเศร้าหมองเรียกว่า อุปกิเลส สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลสนอนเนื่องในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสอย่างละเอียด สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบจึงปรากฏ เรียกว่า อนุสัย สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นสิ่งผูก เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ เรียกว่า สังโยชน์ สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลสตัวป่น หรือป่นแต่งเรื่องราวให้ยุ่งเหยิงวุ่นวายเรียกว่า ปปัญจธรรม ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพากันหลงติดอยู่ในภพ ให้จมอยู่ในกองทุกข์ ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

๒.๕ โทษของมานะ

มานะถ้าเราใช้ให้เป็นประโยชน์ก็มีประโยชน์ ถ้าใช้ไม่เป็นก็เกิดโทษ ทั้งนี้ต้องยอมรับหลักทั่วไปว่าถ้าใช้เป็น ใช้ถูกต้อง ก็มีประโยชน์ แต่พร้อมกันนั้น แม้จะใช้เป็นใช้ถูก แต่มันจะมีผลข้างเคียงในทางร้ายขึ้นมาด้วย คือไม่บริสุทธิ์^{๖๙}

ในทางพระพุทธศาสนาท่านจึงไม่สรรเสริญมานะ เพราะมานะนี้เป็นกิเลส ก็เพราะเมื่อว่าตามสภาวะ ย่อมเป็นการปฏิบัติผิดโดยยึดเอารูปนามขันธ ๕ มา “เป็นเรา” “เป็นเขา” ซึ่งเป็นเหตุให้ติดอยู่ในวิภวสังสารโดยไม่มีวันสิ้นสุด^{๗๐} เป็นสิ่งอันตรายมีผลเสียมาก ดังพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับผลเสียของมานะไว้ดังนี้

๑) ผลเสียต่อการทำงาน คือ การที่สังคมไทยเอาตัวตนเป็นสำคัญถือตัว ทำให้คนทำงานเลื่องงาน โดยเอาความสูงเด่น ความจะได้เป็นใหญ่เป็นโตเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ แทนที่จะเอาความถนัด ความสามารถ หรือความสุจริต เป็นเครื่องตัดสินใจ หมายความว่า คนที่เลือกทำงานนี้ ทั้งที่มีงานที่เขถนัดความสามารถ และเป็นงานที่สุจริต แต่เขาถือเป็นคนต่ำ ก็ไม่ยอมทำ คอยรอจะทำงานที่ถือกันว่าสูง มีหน้ามีตา อันนี้ก็คือว่าเป็นความเสียหายอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความสิ้นเปลืองสูญเสียเปล่าในทางทรัพยากร และขัดขวางการพัฒนาประเทศไทย

๒) ผลเสียต่อกลุ่ม คือ คนไทยทำงานเป็นคณะหรือทำงานรวมกลุ่มเป็นทีมกันไม่ได้ทำงานร่วมกันยาก ไม่สำเร็จ นี้ก็เพราะคนเหล่านั้นมีมานะสูงหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามที่นิยมพูดกันผิด ๆ ว่า มีอัตตาแรง ต่างคนต่างอยากเด่น อยากใหญ่ ไม่ยอมกัน ลงกันไม่ได้ เลยรวมกันไม่ได้

๓) ผลเสียต่อวัฒนธรรม คือการรับวัฒนธรรมจากต่างประเทศ เมื่อจะรับวัฒนธรรมอื่นเข้ามาเราก็มักเลือกรับเอาส่วนที่รู้สึกโก้ ทำอย่างฝรั่งเฉพาะที่คนเขาเจอแล้วรู้สึกว่ามีเกียรติหรือว่าชอบซื่อหาของใช้เมืองนอกทันสมัยมาอวดโอ้อวดกัน แต่ไม่ได้เพ่งมองในแง่ที่จะนำสร้างสรรค์ประโยชน์ใหม่ ๆ หรือมาเสริมการมางานของเรามากเท่าไร อันนี้ก็เป็นโทษอีกอย่างหนึ่งของมานะ

๔) ผลเสียต่อเสรีภาพ คือ เมื่อมีการใช้คำว่าเสรีภาพมากขึ้น มีเสรีภาพมากขึ้น เสรีภาพเกิดมาสนองมานะเข้า มันก็ไม่เกิดความเจริญก้าวหน้าที่จะแก้ปัญหาในทางสังคมได้ ถึงแม้ว่าเสรีภาพจะเป็นองค์ประกอบของประชาธิปไตย แต่ถ้าเราไม่ได้สร้างปัจจัยพื้นฐาน ที่จะรับเอาเสรีภาพมาใช้ในทางที่ถูกต้อง และมีเจ้าตัวมานะนี้คอยออกโรงอยู่ ผลก็จะออกไปในรูปที่ว่า เอาเสรีภาพมาเป็นเครื่องแสดงตัวในทางที่ยิ่งใหญ่ ในการที่จะครอบงำคนอื่น ในการที่จะไม่ยอมรับคนอื่น หมายความว่า

^{๖๙} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *การพัฒนาจริยธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕) หน้า ๔๘.

^{๗๐} พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร), *วิมุตติรัตนมาลี* เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๒๗๕.

ให้ฉันแสดงออก ให้ฉันพูด ให้ฉันว่าได้ แต่ใครจะมาว่ากระทบฉันไม่ได้ กลายเป็นอย่างนี้ไป เสรีภาพจึงมีความหมายไม่ถูกต้อง มีความหมายคับแคบเพราะไม่เข้าใจว่าเสรีภาพคืออะไร และไม่มีปัจจัยตัวหนูนที่ถูกต้องมารับกัน แต่กลับมีปัจจัยในฝ่ายอนุรักษนิยมมารับแทน ก็เกิดโทษมากกว่าคุณ

๕) ผลเสียต่อกิจกรรม คือไม่ว่าทำอะไร จะจัดกิจกรรมอะไร ก็มุ่งไปที่มีหน้ามีตาได้เด่นได้ดัง อย่างที่ว่าหมดเท่าไรไม่ว่า ขอให้ได้ชื่อเสียง เพราะฉะนั้น เมื่อจะจัดงานอะไรก็จะคอยภูมิใจรอให้คนชมว่า งานนี้หรูหราไหมหาที่สุด (คือ ลีนเปลืองหรือพินาศมากที่สุด) ลักษณะเช่นนี้ นอกจากก่อให้เกิดความฟุ้งเฟ้อ ความสิ้นเปลืองสุญเปล่าเป็นอันมากแล้ว ยังทำให้มองข้ามสิ่งที่เป็นเนื้อหาสาระ หรือแก่นสาร หรือความหมายที่แท้จริงของกิจกรรม หรือของงาน ของการกระทำนั้นไป เสียด้วย แทนที่จะทบทวนถามสำรวจตัวว่า ในการทำกิจกรรมนี้หรืองานนี้ เราได้ทำความมุ่งหมายของตัวงานนั้นได้สำเร็จผลเป็นอย่างดีหรือไม่ และมีความภูมิใจในการเข้าถึงสาระหรือทำความมุ่งหมายนั้นให้สำเร็จ ก็มีวามภาคภูมิใจกับภาพความยิ่งใหญ่ไ้เด่น ที่กลายเป็นความว่างเปล่าไปแล้วหมดสิ้น และมานะยังมีผลในทางร้ายอีกมากมาย จะพูดถึงผลที่เด่นในลักษณะนิสัยของคนไทยจำนวนไม่น้อยเท่าที่เป็นมา (หรือเฉพาะเท่าที่เป็นอยู่) อีกอย่างหนึ่ง คือ ความชอบอวดโก้ อวดกล้า อวดแสดงเด่น เห็นเป็นการเก่ง ที่ไม่ต้องทำตามกฎตามระเบียบ สามารถฝ่าฝืนละเมิดกฎระเบียบได้ ทำนองว่าเป็นคนยิ่งใหญ่อยู่เหนือกฎ ตลอดจนชอบมีอภิสิทธิ์ ซึ่งเป็นลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพเช่นนี้ นอกจากเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการสร้าง ระเบียบวินัยแล้ว ยังกระทบความคิดสร้างสรรค์พัฒนาตนเองและส่วนรวม ให้เลือนลางจมหายไปด้วย^{๗๑}

จะพบได้ว่ามานะนั้นมีผลเสีย มีในใจของผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้นกลายเป็นคนหยิ่งจองหองสำคัญตน ดูถูกผู้อื่น ใครทำอะไรก็ผิด จึงไม่มีใครอยากร่วมงาน และมานะนั้นเอง ย่อมปิดกั้นคุณความดีที่จะมาสู่ตัวเขา ถ้ากิเลสมานะมีในใจ เขาคนนั้นเป็นคนถือตัว และคนถือตัวนี้ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน เป็นอะไร ก็กล่าวไว้ได้เลยว่า ไม่มีคนชอบ มีแต่คนเกลียดชัง เพราะคนถือตัว คือคนขาดบุคลิกลักษณะอันเป็นเสน่ห์ดึงดูดจิตใจคนให้ยอมรับนับถือ แต่กลับลักษณะเรียกร้องความเกลียดชังจากผู้อื่น ดังนั้นมานะมีแต่ผลเสียมีโทษโดยสรุปแล้วคือ

๑) โทษต่อตนเอง คือ ทำให้ติดนอนอยู่ในทุกข์ ในวิภวสงสาร

๒) โทษต่อสังคม คือ มีมานะ แล้วจะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะมาคบก็ลำบากเหมือนกัน กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ ทำลายมนุษยสัมพันธ์ ไม่มีใครคบหาสมาคม

^{๗๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพมหานคร ,มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕ -๑๙.

เป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจเพราะคนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก เช่น การแตกแยกของวรรณะทั้งสี่

ดังนั้นไม่ควรให้มานะเกิดขึ้น เพราะมานะมีแต่โทษ เป็นกิเลสที่ทำให้หมู่สัตว์ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร เป็นสิ่งที่ต้องละ ต้องถอนเสีย อย่าให้มีอยู่ในจิตใจ

สรุป ทียอดบนต้นไม้ มีใบเขียวชอุ่มเหลืองอ่อน พลิกพลิ้วไหวไปตามแรงลม ไล่ลำต้นต่ำลงมา มีสะเก็ดเปลือกไม้แข็งขรุขระคือ ความจริงว่า ของอ่อนอยู่ข้างบน ของแข็งอยู่ข้างล่าง ดุจเดียวกัน คนที่อ่อนน้อมถ่อมตนไม่ถึงตัว แม้อยู่ในที่ต่ำแต่ใจก็สูงคนที่มีทิฐิมานะแข็งกระด้าง แม้อยู่ในที่สูงแต่ใจก็ต่ำ การแสดงอาการอันอ่อนน้อมค่อมเคารพไม่มีอะไรสูญเสียหรือ นอกจากทิฐิมานะ และทิฐิมานะก็ไม่เคยให้อะไร นอกจากความด้านกระด้าง ถ้าไม่บรรเทาถอนมันจะฝังติดตัวแน่นขวางกั้นทุกอย่าง แสงสว่างทางพระนิพพาน ก็อย่าหวังเลย คนถือดีคือรันด้นทุรังด้วยทิฐิ จะรองรับอะไรได้ มีแต่จะล้มทะลั๊กออกมา ทางออกของมานะ คือต้องเลิก ต้องถอน ต้องละมานะความถือตัวเพื่อตัวเองก่อน เมื่อเกิดความรู้สึกที่มีความภาคภูมิใจในตัวเอง ต้องมีความรู้ความเข้าใจเหตุผลในสิ่งที่กระทำความภูมิใจในตัวเองนั้น คือต้องมีฉันทะ ความอยากรู้ความจริง อยากทำความดี รักงาน รักจะทำสิ่งที่ดีมองเห็นคุณค่าว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นสิ่งที่ประโยชน์ ต้องมีเมตตากรุณาต่อกัน มีหลักทิศ ๖ และทำศีลให้หมดจด ทำสมาธิให้หมดจด โดยปัญญาคอยควบคุม

บทที่ ๓

พุทธวิธีละมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓.๑ พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นปัญจธรรม

ปัญจธรรม คือ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า กิเลสที่เป็นตัวการทำให้คิดปรุงแต่งยึดเยื้อพิศดาร ทำให้เซวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาย่างถูกต้องตรงไปตรงมา ทำให้สังสารวัฏฏ์ ยาวนานมากขึ้น โดยมากทรงแสดงไว้ ๓ ประเภท คือ ตัณหา (โลภะ) มานะ ทิฏฐิ

กามตัณหา คือ ความทะยานอยาก ความดิ้นรน ความปรารถนา ความเส่นหา มี ๓ กามตัณหา ตัณหาความทะยานอยาก (รวมทั้งความไม่อยาก) ใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทั้ง ๕ หรือในทางโลกๆ หรือความอยากได้ในอารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ฯ) อันน่ารักน่าใคร่

ภวตัณหา ตัณหาความทะยานอยากในทางจิตหรือความนึกคิด หรือความทะยานอยากในภพ อยากเป็นนั่นเป็นนี่

วิภวตัณหา ตัณหาความทะยานไม่อยาก หรือผลักไส ต่อต้าน ความไม่อยากในทางจิตหรือความนึกคิด หรือความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในวิภพ คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นอย่างนี้ อยากตายเสีย อยากขาดสูญ อยากพรากพ้น ไม่อยากไปจากภาวะที่ตนเกลียดชังไม่ปรารถนา ความทะยานที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ พอสรุปได้เป็น ความไม่อยากทั้งหลายนั่นเอง ตัณหาพอสรุปเพื่อให้ง่ายต่อการพิจารณา จึงพอจำแนกหยาบๆได้ว่าเป็นตัณหา ความทะยานอยาก และไม่อยาก

ตัณหา ความยินดีพอใจในทุกสิ่งที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไปเนิ่นช้าอยู่ที่อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะยังมีความเห็นผิด ทิฏฐิ ยึดมั่นว่าสิ่งทั้งหลายไม่เกิดดับ และยังมีมานะความสำคัญตนด้วย

บุคคลที่เสวยเวทนา อันใด ก็จำเวทนานั้น ในขณะที่จิตเดียว บุคคลจำเวทนา อันใด ก็ตรึกถึงเวทนาอันนั้น

บุคคลตรึกถึงเวทนา อันใด ก็เนิ่นช้าในเวทนาอันนั้น ทั้งๆ ที่ เวทนาก็ดับไปแล้ว สุขนั้นก็ดับไปแล้ว ทุกข์นั้นก็ดับไปแล้ว แต่ยังไม่ยอมให้หมดไปจริงๆ ยังเนิ่นช้าอยู่ ยังจำไว้ และยังตรึกถึง ด้วยความยินดี พอใจ

กล่าวโดยพิสดาร^๑ เป็นการกล่าวอย่างกว้างขวางนั้น ตัณหานี้มีถึง ๑๐๘ คือ อารมณ์ของ ตัณหา มี ๖ และอาการที่เป็นไปของตัณหา มี ๓ จึงเป็นตัณหา (๖x๓) ๑๘ ตัณหา ๑๘ นี้มีทั้งที่เป็น ภายในและภายนอก ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ ก็เป็น ๓๖ ตัณหา ๓๖ นี้มีได้ทั้ง ๓ กาล คือในอดีต กาล ๓๖ มีในปัจจุบันกาล ๓๖ และจะมีในอนาคตกาลอีก ๓๖ จึงเป็นตัณหา ๑๐๘ ด้วยกัน

ดังนั้นตัณหา จึงเป็นธรรมเครื่องเน้นซ้ำ ทำให้ปัญญาไม่เจริญขึ้น หรือ แม้แต่ผู้ได้ยินได้ฟัง ธรรมมาบ้าง แต่เป็นผู้มีความหวัง มีความต้องการที่จะให้ได้ผลโดยเร็วจากการศึกษาพระธรรม นี่ก็เป็น เครื่องเน้นซ้ำด้วยเช่นกัน

ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) เป็นอกุศลเจตสิกที่เกิดร่วมกับโลภมูลจิต (ทิฏฐิคตสัมปยุตต์) ทำให้ เป็นผู้มีความเห็นผิดประการต่างๆ มีการยึดถือ ลูบลำในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด ซึ่งไม่เป็นหนทางที่เป็นไป เพื่อการรู้แจ้งอริยสัจธรรม เพราะมีความเห็นผิด มีการยึดถือในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด ความเข้าใจถูก เห็นถูกในสภาพธรรม ย่อมมีไม่ได้

พุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่า เวทนา กับ ทิฏฐิ ทำงานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยทิฏฐิจะ เป็นฐานในการประเมินค่า กำหนดค่าที่และให้ความหมายแก่อารมณ์ที่กำลัง เสวยอยู่แม้บุคคลจะได้ เสวยอารมณ์อย่างเดียวกัน หากมีทิฏฐิต่างกัน ความรู้สึกที่มีต่อ อารมณ์นั้นก็จะแตกต่างกันออกไป ดังนั้น ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ จึงเป็น เรื่องของอัตวิสัย ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทิฏฐิส่วนบุคคล^๒ ถ้าอยู่ในฐานะที่เป็น กิเลสกลุ่มปัญจธรรม คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก็จะหมายถึงความเห็น ผิด^๓ ทิฏฐิเป็น กิเลสที่ประกอบอยู่ในกลุ่มของปัญจธรรมและทิฏฐิที่ปรากฏเกิดขึ้นทั้งหมดมีอยู่ ๒ แบบที่ เป็นความคิดดีหรือคิดถูกเราเรียกว่าสัมมาทิฏฐิ แต่ทิฏฐิในปัญจธรรมนั้นหมายถึงความคิด ที่ ผิดไปจากความถูกต้องหรือความจริงซึ่งเป็นเหตุแห่งความเน้นซ้ำ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงทิฏฐิเกิดจากมูลเหตุ ๖๒ อย่าง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ทุกจำพวก รับสัมผัส^๔ (ผัสสะ) ทางผัสสายตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะเวทนาเป็น ปัจจัยจึงเกิดมี

^๑ อภิธัมมัตถสังคหะ, ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค, หน้าที่, ๓๓.

^๒ พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจจากพระโอษฐ์ ภาคต้น, (กรุงเทพมหานคร : หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๖), หน้าที่ ๓๗๗.

^๓ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย,, (กรุงเทพมหานคร : หจก อรุณ การพิมพ์ ๒๕๕๒), หน้าที่ ๑๐๖.

^๔ สัมผัส หรือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เช่น ตากระทบรูปเป็น ต้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทิฏฐิ ๖๒ เริ่มต้นจากผัสสะนำไปสู่เวทนา สูดท้ายก็คือความทุกข์ดังนั้น จึงไม่อาจนำไปสู่ ความดับทุกข์ได้แต่อย่างใด, ที.สี.อ.(บาลี) ๑๔๔/๑๖.

ตัณหา^๕ เมื่อมีตัณหาความทุกข์ต่างๆ จึงปรากฏทิวฏฐิ ๖๒^๖ เป็นพระสูตร สำคัญที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และเป็นการแสดงความสำคัญของความเข้าใจที่ถูกต้อง ตามหลักพระพุทธศาสนา ทรงตรัสเกี่ยวกับทิวฏฐิไว้อีกว่า ความถือ ความถือมั่นความยึด มั่น ความยึดมั่นถือมั่นทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเดียรฉัตร ความถือขัดแย้งความถือ วิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่ไม่เป็นความจริงว่า เป็นจริงเห็นปานนี้ จนถึงทิวฏฐิ ๖๒ นี้ชื่อว่าลูกศรคือ ทิวฏฐิ^๗ เป็นความเห็นผิดที่ทำให้เหล่าสัตว์ทั้งหลายวนเวียน เน้นซ้ำในวัฏฏะ

มานะ (ความสำคัญตน) เป็นธรรมเครื่องเน้นซ้ำอีกประการหนึ่ง ไม่ให้ปัญญาเจริญขึ้น เพราะเหตุว่าเมื่อมีความสำคัญตน ย่อมไม่เข้าไปสอบถาม ไม่เข้าไปสนทนารวมกับท่านผู้ที่มีความรู้ ความเข้าใจสภาพธรรมทำให้เป็นผู้หมดโอกาสในการเข้าใจธรรมเพิ่มขึ้นซึ่งทำให้หลงยึดมั่นสำคัญผิด เข้าใจอนัตตาว่าเป็นอัตตา คือเห็นชีวิตสังขารซึ่งตกอยู่ในสภาพอนัตตา หาตัวตนมิได้ โดยความเป็นอัตตามิตัวตน เมื่อเห็นว่ามียัตตาตัวตน ก็สำคัญว่านี่เรา นี่ของเรา นั่นเขานั้นของเขา ทิวฏฐิมานะก็ก่อตัวทันที และเปิดทางให้สรรพกิเลสเข้ามาอาศัย ทิวฏฐิมานะก็ครองเหย้าเนาอนสบาย การถือตนถือตัว และการยึดถืออานันการ จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากไม่เห็นว่าเป็นอนัตตา จึงเป็นธรรมเครื่องซ้ำ ไม่เป็นไปเพื่อความเจริญขึ้นของปัญญา

สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีในความเน้นซ้ำนั้น เพราะฉะนั้น ความเน้นซ้ำนั้น จึงชื่อว่า อาราโมเป็นที่มายินดี ความเน้นซ้ำเป็นที่มายินดีของบุคคลนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ปภยจาราโม แปลว่าผู้มีความเน้นซ้ำเป็นที่มายินดี ความยินดีในความเน้นซ้ำของบุคคลนั้น

เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ปภยจโรติ ผู้ยินดีในความเน้นซ้ำ บทว่า ปภยโจ นั้น เป็นชื่อของตัณหา ทิวฏฐิ และมานะอันเป็นไปแล้วโดยความเป็นอาการของผู้มัวเมาและผู้ประมาทแล้ว

ถ้าหากว่าในแต่ละวัน ชีวิตเต็มไปด้วยความสนุกสนานเพลิดเพลิน ยินดีติดข้องใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ย่อมทำให้เป็นผู้เหินห่างจากการฟังพระธรรม ไม่ได้ไตร่ตรองพิจารณาถึงพระธรรมที่ได้ยินได้ฟัง ตัณหา หรือโลภะ จึงเป็นธรรมเครื่องเน้นซ้ำ ทำให้ปัญญาไม่เจริญขึ้น หรือแม้แต่ผู้ได้ยินได้ฟังพระธรรมมาบ้าง แต่เป็นผู้มีความหวัง มีความต้องการที่จะให้ได้ผลโดยเร็วจากการศึกษาพระธรรม อยากให้สติเกิด อยากให้ปัญญาเกิด นี่ก็เป็นเครื่องเน้นซ้ำด้วยเช่นกัน เพราะความอยาก ความต้องการเป็นอกุศลธรรม

เพราะว่าส่วนแห่งธรรมเครื่องให้เน้นซ้ำ มีสัญญาเป็นนิทาน ความว่าธรรมเป็นเครื่องให้เน้นซ้ำ คือ ตัณหา ทิวฏฐิ มานะ เป็นธรรม มีสัญญาเป็นนิทาน มีสัญญาเป็นสมุทัย มีสัญญาเป็นชาติ มี

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕.

^๖ ที.สี. (ไทย) ๙/๑/๑.

^๗ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๔/๔๙๔.

สัญญาเป็นแดนเกิด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องให้เนิ่นช้า มีสัญญาเป็นนิทาน. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

บุคคลไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาปกติ ไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาผิดปกติ ไม่เป็นผู้ไม่มีสัญญาและไม่เป็นผู้ปราศจากสัญญา เมื่อบุคคลดำเนินอย่างนี้ รูปจึงไม่มี เพราะส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องให้เนิ่นช้า มีสัญญาเป็นนิทาน^๘

๓.๑.๑ สติปัฏฐาน ๔ ระยะเวลาในปัญจธรรม

หลักธรรมที่จะละมานะได้โดยเด็ดขาดนั้น ผู้ประพฤติปฏิบัติ จะต้องศึกษาและปฏิบัติตาม สติปัฏฐาน ๔ เดิมตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ พระพุทธองค์ ทรงแสดงหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เมื่อครั้งที่ทรงประทับ ณ นิคมชาวกรู ชื่อ กัมมาสธัมมะ แคว้นกรู ทรงแสดงหลักการสำคัญเบื้องต้นแก่บรรดาภิกษุทั้งหลาย ใจความว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ^๙ จากใจความดังกล่าว มีอธิบายตามพระอรรถกถาจารย์ว่า คำว่า ทางสายเดียว มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑) ทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว

๒) ทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้นเป็นทางของบุคคลผู้เดียว

๓) ข้อปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา (เท่านั้น)

๔) ทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน^{๑๐}

สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้

^๘ พุ.ม./๒๙/๕๐๕/๓๓๗.

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕ - ๐๖/๑๐๑.

^{๑๐} อ้างถึง เจริญธรรม (๒) ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๕๙. และ ม.ม.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๔. อ้างใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้^{๑๑}

จากสติปัญฐานสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคแนะนำภิกษุในการพิจารณาว่า เธอจงเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ คือ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการแลดู การเหลียวดู ทำความรู้สึกรู้ตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกรู้ตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกรู้ตัวในการฉัน การตีบ การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกรู้ตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้^{๑๒}

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในทั้งเวทนานอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า เวทนามีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ อย่างนี้^{๑๓}

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้^{๑๔}

^{๑๑}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ - ๓๐๒.

^{๑๒}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒ - ๓๐๓.

^{๑๓}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๐๓ - ๓๐๔.

^{๑๔}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๐๔.

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ อย่างนี้^{๑๕}

ผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ พึงพิจารณาชั้นที่ ๕ ในปัญจธรรม อย่างนี้ทั้งกลางวัน และกลางคืน เมื่อปรารถนาบวชอันไม่จู้ติ พึงละปัญจธรรมทั้งปวง ทำที่พึงแก้ตน พึงประพฤติดุจ บุคคลถูกไฟไหม้ศึระขณะนั้น

เมื่อผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เพียรพึงพิจารณาชั้นที่ ๕ ในปัญจธรรม อย่างนี้ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมเกิดขึ้น ทำให้มองเห็นหนทางที่จะละหรือประหารกิเลสทั้งหลายทั้งปวงในปัญจธรรม หนทางนั้นได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ตถาคตได้ ตรัสรู้อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานภิกษุทั้งหลาย ก็มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อ ความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานนั้น เป็นไฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้ง จิตมั่นชอบ) ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมัชฌิมาปฏิปทานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^{๑๖}

เมื่อเจริญสติปัฏฐานเดินตามทางอริยมรรคแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดพิจารณาชั้นที่ ๕ โดยความเป็นทุกข์ก็มี ตรัสโดยความเป็นอนัตตาก็มี มีใจความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นอนัตตา ให้กำหนดเห็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นหรือรู้ชัดอย่างนี้ด้วยปัญญาแล้ว ก็จงอย่างอื่นนอกจากนี้ ที่จะต้องทำนั้น ก็ไม่มีอีกต่อไป^{๑๗}

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๔๐๓/๓๑๕-๓๓๘.

^{๑๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓ / ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๖.

^{๑๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔-๓๐.

อันเป็นการละสักกายทิฐิ คือ ความยึดมั่น ถือมั่น ความมีอัตตา ตัวตน ว่าเป็นเรา เป็นของๆ เรา เป็นเขา เป็นของๆ เขา ความเห็นผิดนี้ เป็นทิฐิอุกฤษฏ์เจตสิกที่เกิดร่วมกับโลภมูลจิต ฝ่ายทิฐิอุกฤษฏ์ตัสมุขัตต์ ทำให้เป็นผู้มีความเห็นผิดประการต่างๆ มีการยึดถือ ลูบคลำในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด ซึ่งไม่เป็นหนทางที่เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งอริยสัจธรรม เพราะมีความเห็นผิด มีการยึดถือในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด ความเข้าใจถูก เห็นถูกในสภาพธรรม ย่อมมีไม่ได้ เป็นการละทิฐิเบื้องต้นในปัญจธรรม โดยเข้าถึงความเป็นพระโสดาบัน

เมื่อเจริญสติปัฏฐานเดินตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ จนวิปัสสนาญาณ คือปัญญาแก่กล้าแล้ว ย่อมสามารถละกิเลสหรือประหารกิเลสที่ละเอียด นอนเนื่องในชั้นธสันดาน คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา และกิเลสคือ มานะ ความถือตัว ความทะนงตน ในปัญจธรรม คือ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า ให้หมดสิ้นไปจากชั้นธสันดาน เข้าถึงความ เป็นพระอรหันต์ผล เหมือนกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสอนแก่พระอนุรุทธะไว้ ดังนี้

เมื่ออนุรุทธะได้อุปสมบทแล้ว เรียนกรรมฐานในสำนักของพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร แล้วเข้าไปอยู่ในป่าปาจิณวังสมฤคทายวัน เมื่อพระอนุรุทธะบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ได้ตรีกตรองถึงมหาปุริสวิตก ๗ ประการ คือ^{๑๘}

๑. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่ของผู้มีความมักมาก
๒. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้สันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ ไม่ใช่ของผู้ไม่สันโดษ
๓. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้สังัดแล้ว ไม่ใช่ของผู้ยินดีในหมู่คณะ
๔. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้ปรารถนาความเพียร ไม่ใช่ของผู้เกียจคร้าน
๕. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้มีสติมั่นคง ไม่ใช่ของผู้มีสติหลง
๖. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้มีใจมั่นคง ไม่ใช่ของผู้มีใจไม่มั่นคง
๗. ธรรมนี้เป็นธรรมของผู้มีปัญญา ไม่ใช่ของผู้มีปัญญาทราวม

เมื่อพระอนุรุทธะตรีกอยู่อย่างนี้ พระบรมศาสดาเสด็จมาถึงทรงทราบเหตุนี้จึงทรงอนุโมทนาว่า ขอบละๆ อนุรุทธะ เธอตรีกตรองธรรมที่พระมหาบุรุษตรีกตรอง ถ้าอย่างนั้น เธอจงตรีกตรองธรรมที่พระมหาบุรุษตรีกข้อที่ ๘ ว่าธรรมนี้เป็นธรรมของผู้ยินดีในธรรมที่ไม่ให้เนิ่นช้า ไม่ใช่ของผู้ยินดีในธรรมเนิ่นช้า

ครั้นตรัสสอนอนุรุทธะอย่างนี้แล้ว ก็เสด็จกลับสู่ที่ประทับ ส่วนพระอนุรุทธะบำเพ็ญความเพียรต่อไปก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

^{๑๘} อ.อ.อ. (ไทย). ๒๓/๓๐/๒๗๘-๒๘๕.

สรุป ปัญจธรรมเป็นเจตสิกธรรมฝ่ายอกุศล ที่ประกอบกับจิต เป็นอุปกิเลสเครื่อง เสร้าหมองแห่งจิต เป็นอนุสัยกิเลส คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธันดานของเหล่าสัตว์ เป็นสังโยชน์ คือกิเลสเป็นเครื่องผูกสัตว์ไม่ให้แล่นออกไปจากภพ ปัญจธรรมจึงชื่อว่ากิเลส เครื่องเน้นซ้ำ คือซ้ำเพราะความทะยานอยาก (ตัณหา ๑๐๘) ซ้ำเพราะความถือตัว (มานะ ๙) ซ้ำเพราะความเห็นผิด (ทิฏฐิ ๖๒)

ดังนั้น ปัญจธรรมจึงเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม เบญจขันธ์ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละส่วนเป็นมายาไร้ตัวตน แต่ก็มีอำนาจของเวทнал่อให้เกิดตัณหา มานะ ทิฏฐิ การยึดถือ จนคนทั่วไปอยากมี อยากเป็น ไม่อยากมี ไม่อยากให้เป็น ซึ่งล้วนแต่ทำให้เกิดทุกข์ ติดอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่สามารถหลุดพ้นออกไปจากภพได้

ดังนั้น ทุกคนจะต้องอาศัยข้อปฏิบัติที่เรียกว่าไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ในการเจริญสติปัฏฐานเดินตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ก็จะสามารถถ่ายถอนความหลงติดในเบญจขันธ์เสียให้สิ้นเชิง จึงจะไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของขันธ์ทั้ง ๕ แล้วก็จะไม่มีความทุกข์ โลกจะอยู่ในลักษณะที่อำนวยความสะดวกให้แก่มุนี ไม่ต้องร้อใจเพราะสิ่งใดๆ เป็นผู้มีจิตใจอยู่เหนือสิ่งทั้งปวงตลอดชีวิตนี้เป็นผลของการรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องเบญจขันธ์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า

๓.๒ พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอุปาทาน

เราจะปลีกตัวถอนตัวออกมาเสียจากสิ่งทั้งหลายที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้อย่างไร คำตอบก็คือจะต้องศึกษาว่า อะไรเป็นเหตุให้เราอยาก จนเข้าไปยึดติดในสิ่งนั้น ? เมื่อรู้ต้นเหตุ เราอาจจะตัดความยึดติดเสียได้ กิเลสซึ่งเป็นความยึดถือในสิ่งทั้งปวงนั้น ในพระพุทธศาสนา เรียกว่าอุปาทาน แปลว่าความยึดติด ความยึดมั่นถือมั่น หรือ ความยึดถือ ซึ่งถ้าความหมายทางร่างกายก็หมายถึง อาการที่เราได้แบกหรือหามสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้บนบ่า แล้วก็ทำให้เกิดความรู้สึกหนักแก่ร่างกาย ส่วนความหมายทางจิตใจจะหมายถึง อาการที่จิตของเราได้จับยึดเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้อย่างเหนียวแน่นด้วยความพอใจ ความพอใจก็คือกิเลสหรือตัณหานั่นเอง คือเมื่อเกิดอุปาทานขึ้นมาเมื่อใด ก็แสดงว่าต้องเกิดกิเลสหรือตัณหาขึ้นมาด้วยพร้อมกันทุกครั้ง แล้วก็ทำให้จิตใจของเราเกิดความรู้สึกหนัก และเหนื่อยใจหรือทรมานใจขึ้นมาทันที ซึ่งความหนักเหนื่อยใจหรือทรมานใจนี้เองที่เรียกว่า ความทุกข์ ตามหลักอริยสัจ ๔ ตัณหา เปรียบไว้ว่าเหมือนต้นไม้ที่ยังเล็กอยู่ ย่อมถอนได้ง่าย ส่วนอุปาทาน เหมือนต้นไม้ที่ใหญ่โตแล้ว ถอนยาก เพราะรากแก้วยึดมั่นเสียแล้ว อุปาทาน มี ๔ ประการ^{๑๙} คือ

๑. กามุปาทาน ยึดมั่นโดยความเป็นกามหรือของรักใคร่ทั่วไป เห็นได้จากการที่คนเราตามธรรมดามีความติดพันในสิ่งที่น่ารักที่น่าพอใจ ไม่ว่าจะเป็น รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสสัญญาตญาณของคนเราย่อมรู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลิน หรือเอร็ดอร่อยในกามคุณ ๕ อย่างนี้ ตามหลักธรรมในพุทธ

^{๑๙} ม.มู (ไทย) ๑/๑๕๖/๕.

ศาสนาขยายออกไปเป็น ๖ คือมีธรรมารมณ์เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงสิ่งที่ผุดขึ้นในใจ จะเป็นอดีต ปัจจุบันหรืออนาคตก็ได้เกี่ยวกับวัตถุภายนอกหรือภายในก็ได้ เป็นเพียงคิดฝันไปก็ได้แต่ทำให้เกิดความเอ็ดออร่อยเพลิดเพลีนทางจิตใจในขณะที่รู้สึก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นกามนี้เป็นอาสวะกิเลส^{๒๐} เรียกว่า กามาสวะ เพราะจมอยู่ในความติดใจแสวงหากามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัสถูกต้อง อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นกามนี้เป็นโอะชะกิเลส เรียกว่า กาโมชะ เพราะเป็นห้วงแห่งกาม พาให้สัตว์จมอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นกามนี้เป็นโยชะกิเลส เรียกว่า กามโยชะ เพราะตรึงให้ติดอยู่กับกามคุณ อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นกามนี้เป็นคันณะกิเลส เรียกว่า อภิชฌาภายคันณะ เพราะผูกมัดอยู่กับความยินดี ชอบใจ ออยากได้ อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นกามนี้เป็นนิวรรณ์กิเลส เรียกว่า กามฉันทนิวรรณ์ ชัดขวางไว้เพราะความชอบใจอยากได้ในกามคุณอารมณ์ เมื่อชอบใจและต้องการแต่ในกามคุณอารมณ์แล้ว ก็ยอมขาดสมาธิในอันที่จะทำ ความดี มีมานและมคคผลเป็นต้น เป็นอนุสัยนอนเนื่องอยู่ใน สันดานเป็นเนื่องนิจ เป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิต เป็นสังโยชน์ เพราะผูกสัตว์ให้ติดอยู่ในวัฏฏ์ทุกข ด้วยอำนาจไม่ให้ออกไปจากทุกขในวัฏฏ์

มานะนี้เข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กันกับอุปาทานกิเลสกามทั้งหลายเหล่านี้ ซึ่งพอคนเราเกิดมาได้รู้รสของกามารมณ์ทั้ง ๖ นี้ ก็ยึดติดในอารมณ์นั้น และยึดยิ่งขึ้นเป็นลำดับๆ อย่างแน่นแฟ้นเหลือวิสัยที่คนธรรมดาจะสอนได้ ฉะนั้น จึงเป็นปัญหาสำคัญที่จะต้องมีความรู้ ความเข้าใจให้ถูกต้อง และประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น มิฉะนั้นความยึดติดนี้แหละจะนำไปสู่ความวินาศฉิบหายขอให้เราพิจารณาดูความวินาศฉิบหายของคนต่างๆ ไปตามปกติจะเห็นได้ว่า มีมูลมาจากความยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งที่น่ารักอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวแล้ว ทุกอย่างที่มีมนุษย์ปุถุชนทำกันอยู่ไม่ว่าอะไร ล้วนแต่มีมูลค่าจากกามารมณ์ทั้งนั้นทั้งนั้น คนเราจะรักกันโกรธกัน เกลียดกัน อิจฉา ริษยา ตูถูก ตูหมิ่น ข่มเหง รังแกฆ่าฟันกัน หรือฆ่าตัวเองตายก็ตาม ก็จะต้องมีมูลมาจากกามารมณ์

การที่มีมนุษย์ต้องทำงาน ขวนขวายหรือทำอะไรก็ตามเราอาจจะสืบสาวรายเรื่องไป แล้วจะพบว่า เขามีความอยากใคร่จะได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่เขาอุตสาหะเล่าเรียนประกอบอาชีพก็เพื่อให้ได้ผลมาจากอาชีพ แล้วก็ไปแสวงหาความสบายใจในทางรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มาบำรุงบำเรอตน แม้แต่เรื่องทำบุญ ก็อธิษฐานให้ได้ไปสวรรค์ ก็มีมูลมาจากความหวังในทางกามารมณ์ทั้งนั้น รวมความแล้วความยุ่งยากปั่นป่วนของโลกทั้งสิ้น มีมูลมาจากกามารมณ์นั่นเอง

กามารมณ์มีอำนาจร้ายกาจถึงเพียงนี้ ก็เพราะอำนาจของกามุปาทาน หรืออุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นอย่างเหนียวแน่นในกามตัวนี้เอง พระพุทธเจ้าจึงตรัสไว้เป็นอุปาทานขั้นต้นเป็นปัญหาเกี่ยวกับโลกโดยตรง โลกจะวินาศฉิบหายหรือจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมมีมูลมาจากกามุปาทานนี้

^{๒๐} พระอภิมมตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้าที่. ๓ - ๑๐.

โดยเฉพาะ เราควรพิจารณาตัวเราเองว่า เรามีความติดในกามอย่างไร เหนียวแน่นเพียงไร จะเหลือวิสัยที่เราจะละได้จริงๆ หรือไม่ถ้าว่ากันทางคติโลกแล้ว การติดกามกลับจะเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวง เพราะจะทำให้รักครอบครัว ทั้งยังทำให้ขยันขันแข็งในการแสวงหาทรัพย์และชื่อเสียง ฯลฯ แต่ถ้ามองกันในแง่ของธรรมะ จะรู้สึกว่าเป็นทางมาแห่งความทุกข์ทรมานอันเร้นลับ เพราะฉะนั้น ในทางธรรมะ ความติดกามจึงเป็นสิ่งที่ต้องละกันให้หมดสิ้นในที่สุด จึงจะดับความทุกข์ทั้งปวงได้

๒. ทิฏฐุปาทาน^{๒๑} ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิวติต่างๆ ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็น อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงที่จะยึดมั่นในทิวติ ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวคิดความเห็น ลัทธิ ความเชื่อถือ หลักคำสอนที่สนองหรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน

เมื่อความยึดถือความเห็นหรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็นหรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วยเป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลาย ตัวตนให้เสื่อม ด้อย พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน

จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น

ทิวติที่เป็นความถือถืออันนั้นนั้น มีมูลมาจากหลายทางโดยเฉพาะอย่างยิ่งแล้ว มักจะเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีหรือลัทธิศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ทิวติที่ถือมั่นเป็นของส่วนตัวเองล้วนๆ นั้นยังไม่เท่าไร เพราะไม่มากมายเหมือนที่มาจากขนบธรรมเนียมประเพณี ที่คนเคยถือกันมาที่ค่อยๆ อบรมสะสมกันมากขึ้นๆ

ทิวติต่างๆ นี้เกิดขึ้นเพราะความไม่รู้ (อวิชชา) เมื่อไม่รู้ก็มีความเข้าใจเอาเองตามความโง่เดมิๆ ของตน เช่นเห็นว่าสิ่งนี้น่ารักน่ายึดถือ สิ่งนี้เที่ยงแท้ถาวร เป็นความสุขเป็นตัวตน แทนที่จะเห็นว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นเพียงภาพมายาที่ลวงตา เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างนี้เป็นต้น อะไรๆ ที่ตนเข้าใจมาแล้วละก็ต้องไม่ยอมรับว่าผิด ทั้งที่บางที่ตัวเองก็เหมือนอยู่ว่าผิด แต่ก็ไม่ยอม

ความเป็นผู้ถือถือซึ่งหน้าอย่างนี้ นับว่าเป็นอุปสรรคหรือศัตรูของคนเราอย่างยิ่ง มันทำให้เราไม่สามารถเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น หรือไม่สามารถเปลี่ยนความเห็นผิดในลัทธิศาสนา หรือความเชื่ออื่นๆ ที่เคยหลงเชื่อมาแล้วแต่เดิมได้

^{๒๑} ม.มู (ไทย) ๑/๑๕๕/๔-๕.

ปัญหานี้ย่อมจะเกิดแก่บุคคลผู้ถือลัทธิศาสนาที่ยังต่ำๆ อยู่ทุกๆ ที่ตนเห็นว่าต่ำหรือผิด ก็เปลี่ยนไม่ได้เพราะเขามักถือเสียว่าบิดามารดา ปู่ย่า ตายาย เคยถือกันมา หรือถ้าไม่มีเหตุผลอะไร สำหรับจะแก้ตัวขึ้นมาจริงๆ ก็ว่าเป็นสิ่งที่เคยถือกันมานานมาแล้วเป็นต้น เพราะเหตุนี้เอง พุทธศาสนาจึงถือว่าทิวฏฐินั้น เป็นกิเลสตัวร้ายกาจ เป็นสิ่งที่ทำอันตรายที่สุดอย่างหนึ่ง คงจะต้องพยายามทำให้หมดไปอย่างยังมีฉะนั้น ตนก็จะไม่ได้อะไรที่ดีขึ้นเลย

๓. สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตหรือยึดติดในวัตรปฏิบัติที่มุ่งหมายผิดทาง) หมายถึงความยึดมั่นถือมั่นในการประพฤติ กระทำ ที่ทำปรัมปราละสีบๆ กันมาอย่างงมงายไร้เหตุผล หรือที่คนนิยมเรียกกันว่าลัทธิศักดิ์สิทธิ์ คิดกันว่าเป็นสิ่งที่เป็นอย่างอื่นไปไม่ได้และไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ที่จะสนองความอยากของตนได้ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอก หรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนพฤติกรรมต่างๆ การทำสีบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธีตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมายคุณค่าวัตถุประสงค์และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์ เป็นการปฏิบัติที่ไร้เหตุผลอย่างยิ่ง ไม่เคยคำนึงถึงเหตุผล คงมีแต่ความยึดมั่นถือมั่นตามตำราบ้าง เคยทำมาแล้วไม่ยอมเปลี่ยนแปลงบ้าง

แม้ที่อ้างตนว่าเป็นพุทธบริษัท อุบาสกอุบาสิกา ก็ยังยึดมั่นถือมั่นกันไว้คนละอย่างสองอย่าง หรือ แม้ที่เรียกตัวเองว่าเป็นภิกษุสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ก็ยังมีการยึดถือในทำนองนี้ด้วย อุปาทาน ยิ่งเป็นลัทธิศาสนาที่ถือพระเป็นเจ้าถือเทวดา ถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยแล้ว จะมีการถือชนิดนั้นมากทีเดียว ซึ่งสำหรับชาวพุทธเราไม่น่าจะมีอย่างนั้นเลย

ข้อนี้เป็นเพราะเมื่อประพฤติดุริยธรรมข้อใดข้อหนึ่งแล้วไม่ทราบความมุ่งหมายเดิม ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่เหมาสันนิษฐานเอาเชื่อว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมათานศีล หรือประพฤติดุริยธรรมแต่เพียงตามแบบฉบับตามประเพณี ตามตัวอย่างที่ทำปรัมปราสีบกันมาเท่านั้น ไม่ทราบเหตุผลของสิ่งนั้นๆ เพราะประพฤติมาจนชิน เกิดการยึดถือเหนียวแน่น ชนิดที่แก้ไขยาก อันนี้เรียกว่า ความยึดติดในการปฏิบัติ ที่เคยกระทำสีบๆ กันมาอย่างผิดๆ หรืออย่างงมงายไร้เหตุผล

แม้วิปัสสนากรรมฐาน หรือสมถกรรมฐาน อย่างที่กำลังประพฤติปฏิบัติกันอยู่ในเวลานี้ก็ตาม ถ้าทำไปด้วยความไม่รู้เหตุผลต้นปลาย ไม่รู้ความมุ่งหมายอันแท้จริง ก็จะต้องเป็นไปด้วยอำนาจของความยึดถือโดยมุ่งหมายผิดเป็นความโง่เขลาชนิดหนึ่ง โดยไม่ต้องสงสัย

แม้ที่สุดจะรักษาศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบ หรือศีลเท่าใดก็ตาม ถ้ารักษาโดยคิดว่าจะเป็นผู้ขลัง เป็นผู้วิเศษศักดิ์สิทธิ์ จะมีอำนาจฤทธิ์เดชอะไรขึ้นมาแล้ว ก็กลายเป็นกิจวัตรที่มุ่งผิดทาง ทำไปโดยอำนาจลัทธิอุปาทานนี้ทั้งนั้น ไม่ต้องกล่าวถึงการประพฤติแปลกๆ ของพวกภายนอกพุทธศาสนา

ก็ได้ ฉะนั้น จึงจำเป็นต้อง ระมัดระวังให้มากๆ การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา นั้น จะต้องให้ถูกไปตั้งแต่เริ่ม มีความคิด ความเห็น ความพอใจ ในผลของการทำลายกิเลสไปตั้งแต่ต้นทีเดียว การประพฤติปฏิบัตินั้น จึงจะไม่เป็นความมกมายที่นอกกลุ่มนอกทาง ไร้เหตุผลและเสียเวลาปฏิบัติ

๔. อัตตวาทุปาทาน (ยึดมั่นโดยความเป็นตัวเป็นตน) ความยึดมั่น ว่าตัว ว่าตนนี้ เป็นสิ่งสำคัญ และเป็นสิ่งเร้นลับอย่างยิ่ง สิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดย่อมจะรู้สึกว่ามันเป็นตัวตนของมันอยู่ดังนี้เสมอไปอย่างช่วยไม่ได้ เพราะมันเป็นสัญชาตญาณขั้นต้นที่สุดของสิ่งที่มีชีวิต และเป็นมูลฐานของสัญชาตญาณอื่นๆ เช่นสัญชาตญาณหาอาหารกิน สัญชาตญาณต่อสู้อันตราย หลบหนีอันตราย สัญชาตญาณสืบพันธุ์และอื่นๆ อีกมาก ซึ่งล้วนแต่อาศัยสัญชาตญาณแห่งความรู้สึกยึดถือว่าเป็นตัวตนทั้งนั้น มันต้องยึดมั่นว่า มีตัวเราเสียก่อนมันจึงไม่ยอมตาย มันจึงอยากหาอาหารมาเลี้ยงร่างกาย อยากต่อสู้เอาตัวรอด หรืออยากสืบพันธุ์ของมันไว้

ความยึดถือว่ามีตัวตนนี้ มีประจำอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายถ้าไม่อย่างนั้นแล้ว มันจะมีชีวิตรอดมาได้ แต่อันนั้น มันก็เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์ ในการแสวงหาอาหารในการต่อสู้ ในการสืบพันธุ์ หรือในการทำอะไรรูๆ อย่างฉะนั้นจึงกล่าวว่า มันเป็นรากฐานแห่งความทุกข์ทั้งปวงด้วย

ข้อนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เป็นใจความ โดยสรุปสั้นที่สุดว่า สิ่งต่างๆ ที่คนมีอุปาทานเข้าไปยึดถืออยู่นั้นแหละเป็นตัวความทุกข์ หรือเป็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ หรือ ร่างกายและจิตใจที่คนเข้าไปยึดถือด้วยอุปาทานอยู่นั้นแหละ เป็นความทุกข์ เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุปัจจัยที่จะให้มันเป็นอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของ ที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้น ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่องเสื่อมด้อย และความสูญสลาย ความยึดมั่นตัวตนนั้นนับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด

อุปาทานข้อนี้เป็นต้นกำเนิดของชีวิต และเป็นต้นกำเนิดของความทุกข์ต่างๆ คำที่ว่า ชีวิตคือความทุกข์ความทุกข์คือชีวิต ท่านก็หมายถึงข้อนี้เอง การที่เรา รู้จักมูลกำเนิดของชีวิต และของความทุกข์ น่าจะถือว่าการรู้ในสิ่งที่ลึกซึ้งที่สุดและควรรู้ถึงที่สุด เพราะว่าเป็นทางที่ทำให้เราสามารถกำจัดความทุกข์ได้อย่างเด็ดขาด ข้อนี้อยากจะอวดด้วยว่า เป็นวิชาความรู้เฉพาะของพุทธศาสนาเท่านั้น ไม่อาจพบได้ในศาสนาอื่นที่มีอยู่ในโลกนี้เลย

๓.๒.๑ อริยมรรคมีองค์ ๘ ละอุปาทาน

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งไม่เอียงไปที่สุดทั้ง สองข้าง คือกามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค เป็นหลักปฏิบัติพัฒนาตนไปสู่ภาวะที่ดี ปลอดภัย

โล่งเบาจากทุกข์ทั้งปวง สามารถละคลายจากอุปาทาน ความยึดมั่นในขั้นทั้งหลาย ได้ ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ ได้กล่าวว่า มนุษย์เป็นผู้ที่สามารถฝึกอบรม และพัฒนาตนเองตาม หลักไตรสิกขา และดำเนินชีวิตให้ดีงาม โดยปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เกี่ยวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ จนบรรลุเป้าหมายสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้^{๒๒} ถ้าบุคคลได้เจริญ อริยมรรคทั้ง ๘ อย่าง ย่อมละอุปาทานได้ในที่สุด^{๒๓} อริยมรรค ๘ ประการมีดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ ได้แก่ ความรู้หรือสัญจ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือรู้ อกุศลและอกุศลมูล กับกุศลและกุศลมูล หรือ เห็นปฏิจสงฆุปบาท^{๒๔} การมีสัมมาทิฐิหมายถึง ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นจุดเริ่มต้นของการละอุปาทาน เมื่อเกิดสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นถูกต้องในสภาวะธรรมทั้งหลายแล้ว อุปาทานที่มีสภาพยึดมั่น ถ้อยมั่นอยู่ ย่อมจะละมานะลงได้ โดยเฉพาะทิฏฐุปาทาน คือ ความยึดมั่นในความเห็นผิด และเมื่อรู้จักเหตุผล ว่าทุกข์คืออุปาทานขั้น ๕ เหตุที่ทำให้ทุกข์เกิด คือ ตัณหา เป็นต้น ย่อมจะละมานะคลายออกจากอุปาทานลงได้ สัมมาทิฐิ จัดเป็นมรรคองค์ที่ ๑ ที่มาก่อนมรรคองค์อื่นๆ และมีความสำคัญมากต่อมรรคที่เหลือเพราะเมื่อเห็น ถูกแล้ว การกระทำการใดๆ ก็ถูกตามไปด้วย ดังมีพุทธพจน์ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด สัมมาทิฐิ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ตามเป็นจริงซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ ฉะนั้น ภิกษุผู้มี สัมมาทิฐิย่อมเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือจรรู้ตามความจริงว่า ทุกข์คือดังนี้ เหตุให้เกิดทุกข์คือดังนี้ ความ ดับทุกข์คือดังนี้ ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์คือ ดังนี้^{๒๕}

๒. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) หมายถึง ๑) อวิหิงสาสังกัปปะ คือ ความคิดไม่ เบียดเบียน หรืออวิหิงสชาติกหมายถึงคิดที่ประกอบด้วยกรุณา ไม่คิดมุ่งทำลายผู้อื่นให้เดือดร้อน

๒) อพยาบาทสังกัปปะ คือ ความคิดไม่พยาบาทอาฆาตผู้ใด สามารถให้อภัยแก่ทุกคนโดย การใช้ปัญญาประหาร ความพยาบาท อาฆาตที่เกิดขึ้นในจิตใจให้ดับไปได้ ๓) เนกขัมมสังกัปปะ คือ ความคิดออกจากกาม กามคือสิ่งที่ผู้หมกมุ่นมักเพลิดเพลิน เพราะผ่านทางอายตนะภายใน จักขุ วิทยญาณ โสตวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ ฆานวิญญาณ และภายนอก การที่เราเข้าไป เกี่ยวข้องจนลุ่ม

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), แก่นแท้พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๖๓-๗๔.

^{๒๓} สัมภาษณ์, พระมหาจักรินทร์ธัญญ์ วชิรญาโณ, อาจารย์โรงเรียนวิเวกธรรมประสิทธิ์วิทยา, ๑๖ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๕.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๑.

^{๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๒.

หลง ก็จะทำให้จิตใจให้เร้าร้อน เป็นทุกข์ ไม่สบายทั้งใจและกาย ซึ่งมีผลต่อคุณภาพของการทำงาน ในการดำเนินชีวิตนั้น คนเราควรวาทที่พึงใจคือปลอดโปร่งจากการคิดอยากได้ อยากมี อยากเป็น มีชีวิตที่อิสระปราศจากการถูกครอบงำโดยอวิชา^{๒๖} เนกขัมมสังกัปปะ ความดำริในการออกจากกาม ข้อนี้แสดงถึงการออกจากกามด้วยปัญญาอันชอบ ซึ่งหมายถึงการละมานะ คลายออกจากกามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม และอีก ๒ ข้อที่เหลือคือ อพยบาทสังกัปปะ และ อวิหิงสาสังกัปปะ ก็มีหน้าที่ทำให้กิเลสต่างๆ ลดลงไปตามลำดับ สัมมาสังกัปปะ เมื่อดำริถูกแล้วก็นำไปสู่การกระทำ ทางกาย และ วาจาที่ถูกต้องด้วย

๓. สัมมาวาจา คือ การเจรจาชอบ เว้นวชิสุจจริต ๔ คือ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อแฉ้อ และให้มีวชิสุจจริต ๔ คือ การพูดจริง การพูดประสานสามัคคี การพูดอ่อนหวานและพูดมีประโยชน์ สามารถนำไปใช้ได้ทั้งทางโลกและทางธรรม^{๒๗} เมื่อมีความเห็นถูกและคิดถูกแล้วย่อมเป็นทางให้สัมมาวาจา คือการพูดที่ถูกต้องด้วย เพราะความยึดมั่นหรืออุปาทานขั้นธ ๓ ระดับลง ย่อมจะทำให้สภาพจิตอ่อนโยนตามไปด้วย และสัมมาวาจา ย่อมจะมีผลต่อคนอื่น และสังคมรอบข้างด้วย เพราะเมื่อเห็นโทษของกิเลสทั้งหลายแล้ว ย่อมเห็นประโยชน์ตนและผู้อื่น ตามมาด้วยการแสดงออกทาง กาย และ วาจา ที่ถูกต้องหรือเรียกว่า การเจรจาชอบ

๔. สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ดังพุทธพจน์ว่า สัมมากัมมันตะเป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติในกาม ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ^{๒๘} เป็นข้อที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมโดยตรง ซึ่งการงดเว้นดังกล่าวย่อมเกิดจากความเข้าใจในหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา สัมมากัมมันตะ สามารถละมานะคลายกามุปาทาน และ อุปาทาน ข้ออื่นๆ ได้ตามลำดับ เพราะความยินดีพอใจในกามทั้งหลายเป็นเหตุให้เกิดมิจนากัมมันตะ คือ การฆ่าสัตว์ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ประพฤติผิดในกาม เมื่อเกิดสัมมากัมมันตะแล้ว ย่อมเกิดการประพฤติที่ถูกต้อง อีกประการหนึ่งเพราะมีองค์มรรคอื่นๆ คอยเกื้อหนุนอยู่นั่นเอง

^{๒๖} บุญเรือน เตียรทอง, “ทัศนคติและความเข้าใจต่อคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับ อริยมรรคมีองค์ ๘ ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย”: ศึกษาเฉพาะกรณี โรงเรียนโพธิสารพิทยากรเขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๒๗} ฐิตัตถ์ ศรีอร่าม, อริยสัจ ๔, (ฉะเชิงเทรา: บริษัท เดอะโมเดิร์น ชิส์แอดมิ ออฟเซทจำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๓.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ คือ การเลี้ยงชีวิตที่ไม่ทำให้ใครต้องเดือดร้อนสำหรับคฤหัสถ์ เช่น การทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ค้าขาย เป็นต้น ในระดับโลกียะ เน้นในเรื่องของการประกอบอาชีพที่สุจริต มิใช่มีจฉาอาชีวะ คำว่า มีจฉาอาชีวะ ในที่นี้ หมายถึง อาชีพที่ไม่ควรทำ ๕ ประการ ดังพุทธพจน์ที่ได้ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การค้า ๕ ประการนี้ อันอุบาทว์ไม่พึงกระทำ ๕ ประการเป็นไฉนได้แก่คือ ๑) การค้าขายศัสตราวุธ ๒) การค้าขายสัตว์ ๓) การขายเนื้อสัตว์ ๔) การขายน้ำมันเมฆา ๕) การค้าขายยาพิษ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การค้าขาย ๕ ประการนี้แล อันอุบาทว์ไม่พึงกระทำ”^{๒๙} ภิกษุทั้งหลายสัมมาอาชีวะ เป็นไฉน นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวก ละมีจฉาอาชีวะเสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ^{๓๐} สำหรับสมณะ หรือผู้สละโลก การใช้แรงงานในหน้าที่ไม่เป็นเรื่องของอาชีวะไม่มีความมุ่งหมายในด้านอาชีวะ หรือไม่เกี่ยวกับอาชีวะเลย คือ ไม่เป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ แต่เป็นไปเพื่อธรรมและเพื่อผดุงธรรมโลก ถ้าเอาแรงงานที่พึงใช้ในหน้าที่มาใช้ในการแสวงหาปัจจัยเป็นเครื่องยังชีพกลับถือเป็นมีจฉาชีพ และถ้าใช้แรงงานในหน้าที่ เพื่อผลตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง ร้องขอปัจจัยเครื่องยังชีพโดยมิใช่เป็นความประสงค์ของผู้ให้ที่จะให้เองก็ดี ก็ถือเป็นอาชีวะไม่บริสุทธิ์^{๓๑} ในทางธรรม สัมมาอาชีวะ มิใช่หมายถึงการใช้แรงงานให้เกิดผลผลิต แล้วได้รับปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีพ เป็นผลตอบแทนมาโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่หมายถึง ทำหน้าที่ ความประพฤติ หรือการดำรงตนอย่างถูกต้อง พอเหมาะแก่การได้ปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิตด้วย เช่น ภิกษุ ได้รับการอุปฐากปัจจัย ๔ เพราะท่านดำรงตนอยู่ในสมณธรรม สร้างศรัทธาให้เกิดแก่ชาวบ้าน ซึ่งถือว่าการปฏิบัติของพระภิกษุ เป็นสัมมาอาชีวะ หรือลูกดูแลเอาใจใส่เลี้ยงดูบิดามารดา ลูกประพฤตินเป็นคนดีสมควรแก่การเลี้ยงดูของบิดา มารดา ก็ถือว่าเป็นสัมมาชีพของลูก เป็นต้น สัมมาอาชีวะมีส่วนในการละมานะในกามุปาทานเป็นอย่างมาก เช่น เมื่อมีความอยากได้วัตถุที่ตนปรารถนามาเสพเสวยถ้าไม่มีสัมมาอาชีวะ ย่อมจะหาทางได้มาโดยมีจฉาชีพ เป็นเหตุให้เกิดปัญหาสังคมตามมา ถ้าเกิดสัมมาอาชีวะย่อมจะละมานะในกามุปาทานและอุปาทานข้ออื่นๆ ลงด้วย

๖. สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรระวังไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้นภายในจิต ความเพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรในการทำกุศลให้เจริญยิ่งขึ้น และความเพียรในการรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไว้ เรียกว่า สัมมัปปธาน หรือ ปธาน ๔ ได้แก่

๑. สังวรปธาน เพียรป้องกันหรือเพียรระวังอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น
๒. ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรจำกัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป
๓. ภาวนาปธาน เพียรเจริญหรือเพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

^{๒๙} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๙๕.

^{๓๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗.

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๗๗๙-๗๘๐.

๔. อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้น
 ดังจะเห็นว่าความเพียรนี้ เป็นความเพียรที่ถูกต้อง เป็นความเพียรเพื่อละอกุศลและให้กุศลธรรมเจริญ
 ขึ้นตามลำดับจุดประสงค์เพื่อดับทุกข์ทั้งปวง เพราะอกุศลนำมาซึ่งทุกข์ซึ่งอุปาทาน ๔ จัดเป็นอกุศล
 อย่างหนึ่ง องค์ธรรมของ กามอุปาทาน ได้แก่ โลภะเจตสิก ส่วนองค์ธรรมของอุปาทานที่เหลือ ได้แก่
 ทิฏฐิเจตสิก ซึ่งเป็นอกุศลเจตสิก^{๓๒} ฉะนั้นสัมมาวายามะนี้ จึงทำหน้าที่ละกิเลสออกจากอุปาทานทั้ง ๔
 ด้วย

๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบในสติปัญญา ๔ สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวด
 สมาธิหรือ อธิจิตตสิกขา ดังพุทธพจน์ตรัสถึงสัมมาสติดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นโณน นี้เรียกว่า
 สัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสใน
 โลกเสียได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา
 และโทมนัสในโลกเสียได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสใน
 โลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและ
 โทมนัสในโลกเสียได้^{๓๓}

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมาก ในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนิน
 ชีวิต หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า อัมปมาท หรือ ความ
 ไม่ประมาท อัมปมาทนี้ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่ง สำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้
 ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่าการระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถลาลงไป
 ในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำและต้อง
 ไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปะละเลย ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัมปมาทธรรม
 ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่างๆ

^{๓๒} บุญมี เมธางกูร และ บุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗**
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗.

^{๓๓} ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๔, ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔, อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๙/๑๓๗ ; ๕๗๖/๓๑๘. ดูใน พระธรรม
 ปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๘๐๔.

สัมมาสติ เป็นข้อที่สำคัญมากที่เกี่ยวกับหลักในการปฏิบัติ เพื่อละคลายอุปาทาน ๔ ทั้งนี้ เพราะสติปัฏฐานสี่เป็นหลักปฏิบัติที่โดดเด่น เป็นทางสายเอก ดังพุทธพจน์ตรัสเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔^{๓๔}

๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ หมายถึง สภาพของจิตที่เป็นกุศลจิตและตั้งมั่นเป็นหนึ่งอยู่ในอารมณ์เดียว หรือภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง ที่เรียกว่า เอกัคคตา คือ การที่จิตกำหนดอยู่อย่างแน่วแน่กับสิ่งหนึ่งสิ่งใด ปราศจากความฟุ้งซ่าน หรือที่เรียกว่า ความตั้งมั่นของจิตเป็นหนึ่งและอยู่ในอารมณ์เดียว สมาธิแบ่งออกเป็น ๓ ระดับคือ ๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ ๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ ๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ สมาธิที่แนบสนิท

มีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงสัมมาสมาธิว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ซึ่งมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ จากพุทธพจน์ข้อนี้จะเห็นว่า สัมมาสมาธิย่อมละกามุปาทานได้ คือ สงัดจากกามทั้งหลาย แม้อุปาทานข้ออื่นๆ ก็พลอยลดลงไปด้วย ทั้งนี้เพราะองค์มรรคอื่นๆ ที่กล่าวมา ย่อมเกี่ยวพันกันเป็นลำดับ เริ่มจากสัมมาทิฐิเป็นต้น ดังมีพุทธพจน์ตรัสถึงความบริบูรณ์แห่งมรรคมืองค์ ๘ ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลรู้อยู่ เห็นอยู่ตามเป็นจริง ซึ่งจักขุ ซึ่งรูปทั้งหลาย ซึ่งจักขุวิญญูญาณ ซึ่งจักขุสัมผัส ซึ่งเวทนา สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่ติดใครใน (จักขุเป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว) นั้น เมื่อเขาไม่ติดใครไม่ผูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลง เล็งเห็นโทษอยู่ อุปาทานชั้น ๕ ย่อมถึงความไม่เติบโตขยายต่อไป ตัณหาที่นำไปสู่ภพใหม่ ซึ่งประกอบด้วยความกำหนัดยินดี คอยเพลิดเพลिनอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็ถูกละได้ความกระวนกระวายกายก็ดี ความกระวนกระวายใจก็ดี ความแผดเผาทางกายก็ดี ความแผดเผาทางใจก็ดี ความเร่าร้อนกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ก็ถูกละได้ เขาย่อมได้เสวยทั้งสุขทางกาย ทั้งสุขทางใจ บุคคลที่เป็นเช่นนั้นแล้วมีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็ เป็นสัมมาทิฐิ มีความดำริใด ดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็ เป็นสัมมาวายามะ มีสติใด สตินั้นก็เป็นสัมมาสติ มีสมาธิใด สมานนั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วจีกรรม อาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิ์ดีตั้งแต่ต้นทีเดียว มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะของเขา ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ได้ ด้วยอาการอย่างนี้^{๓๕}

๓.๒.๒ สติปัฏฐาน ๔ ละอุปาทาน

^{๓๔} ส.ส.(ไทย) ๗/๑๒๘/๑๕๑.

^{๓๕} ม.อ. ๑๔/๘๒๘-๘๓๑/๕๒๓-๖. คู่มือ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๘๘.

อุบายวิธีเพื่อละมานะในอุปาทาน ในแง่ของการปฏิบัติสติปัฏฐานเป็นทาง สายเอก และเป็นทางสายเดียวที่ทำให้ผู้ดำเนินตามทางนี้ ถึงความบริสุทธิ์หมดจดจนบรรลุนิพพาน ดังนั้นสติปัฏฐาน ๔ จึงละอุปาทานทั้ง ๔ ได้อย่างสมบูรณ์ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติ ปัฏฐาน ๔ ทำให้บุคคลนั้นเห็นชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อเห็นความเป็นจริงด้วยปัญญาย่อมละ อุปาทานได้^{๓๖}

ในพระพุทธศาสนาการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นวิธีปฏิบัติเพื่อละอุปาทานโดยตรง ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อยู่เสมอจะทำให้ละอุปาทานได้ในที่สุดและจะเป็นผู้ที่ตั้งใจสร้างประโยชน์ให้กับสังคมทำให้สังคมน่าอยู่เป็นอย่างมาก ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ต้องเริ่มต้นด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ พระภิกษุทั้งหลายว่า “เอ กายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานัน วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานัน สมตักกมยา ทุกขโทมนสสานัน อตถงคมา ยญาสส อธิคมา ยนิพพานสส สจฺฉิกิริยา ยทิทจฺจตารโ สติปัฏฐานา หนทางนี้เป็นหนทางเอก เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงเสียด้วยดี ซึ่งความโศกและความรำไร เพื่อดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อกระทำให้ แจ่มซึ่งพระนิพพาน สิ่งนี้คือ สติปัฏฐาน^{๓๗}

สติปัฏฐาน มี ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาเห็นภายในภายในในเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในภายนอก เนื้อๆ อยู่พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอกเนื้อๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มี สติกำจัด อภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

อนึ่ง ภิกษุ นั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ดังนี้เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย^{๓๘} ในข้อกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน นี้ กล่าวโดยสรุป คือการตั้งสติ พิจารณาความเป็นไปในทางกาย ด้วยพิจารณากำหนดลมหายใจเข้า – ออก ด้วยพิจารณาอริยาบถของกายเช่น ยืน เดิน นั่ง นอน ด้วยพิจารณารูปร่างในความเคลื่อนไหวทุกขณะ เช่น ก้าวไป ถอยกลับ หันซ้าย หันขวา คู้แขนเหยียดแขน กิน ดื่ม ลืมรส ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ เป็นต้น ด้วยพิจารณาความน่าเกลียดของร่างกาย ตั้งแต่ปลายผม ลงไปถึงปลายเท้า ล้วนเป็นของไม่สะอาด ด้วย พิจารณาร่างกายสักว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันเข้ามีความไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ต้องแปรปรวนและแตกดับไปในที่สุด ด้วยพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆอันแปลก

^{๓๖} สัมภาษณ์, พระมหาธีรธรรมสาร, ธรรมสาร รองเจ้าอาวาสวัดโพธิ์โนนทัน ๑๗ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๕.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๓๗๓ / ๓๐๑.

^{๓๘} คู่มือ พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่๗ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘) หน้า, ๑๓๗.

กันไป ในระยะเวลาให้เป็นธรรมดาว่า ร่างกายของผู้อื่นเป็นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น^{๓๙} เป็นการเผื่อระลึก ศึกษาสังเกตในส่วนที่เป็นกายทั้งหมด เพื่อละมานะจากอุปาทาน ซึ่งข้อนี้เห็นได้ ชัดว่าเป็นไปเพื่อละเพื่อคลาย กามอุปาทาน และ อัตตวาอุปาทาน คือการยึดมั่นถือมั่น เพลิดเพลิน ยินดีอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเกิดจากกาย และ เห็นว่าร่างกายสวยงาม เห็นว่า ร่างกายเป็นของตน เป็นของเที่ยง เมื่อสติปัญญาเกิดระลึกได้ด้วยความเพียร สัมปชัญญะ และสติ ว่ากายเป็นไปอย่างไร ตามความเป็นจริงย่อมจะละมานะจากความยึดมั่นถือมั่นได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนา ในเวท นภายนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

การตั้งสติ กำหนดพิจารณาเวทนา (ความรู้สึกร่างกาย) ของตน ตามที่เป็นไป อยู่ในขณะนั้น ๆ คือเมื่อสุขก็รู้ เมื่อทุกข์ เมื่อไม่ทุกข์ ไม่สุข (อทุกขมสุขาเวทนา) ก็รู้ เมื่อมีสุข เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ มีรูป เสียง เป็นต้น) หรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้ เมื่อมีทุกข์เจือด้วยอามิส หรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้ เมื่อไม่ทุกข์ไม่สุข เจือด้วยอามิส หรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้ เมื่อมีทุกข์ เจือด้วยอามิส หรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้ เมื่อไม่ทุกข์ไม่สุขเจือด้วยอามิส หรือไม่เจือด้วยอามิสก็รู้ เมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมเห็นธรรมดา คือ ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ย่อมเห็น เวทนา สักแต่ว่าเวทนา ซึ่งเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุตามปัจจัย อนึ่ง ภิกษุหนึ่ง เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า เวทนาทั้งหลายมีอยู่ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้ เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย^{๔๐} เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ความรู้สึกที่ เกิดขึ้นที่ เป็นสุข เป็นทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยปกติก่อนที่สติปัฏฐานจะเกิด บุคคลจะเข้าใจว่าเราเป็นผู้เสวยเวทนา สุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉยๆ บ้าง และเห็นว่าเราเป็นเวทนา เวทนา เป็นเรา เรามีอยู่ในเวทนา เวทนามีอยู่ในเรา อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความเห็นผิดว่ายึดมั่นในขันธ ๕ (อุปาทานขันธ) ขันธใดขันธหนึ่ง เมื่อสติปัฏฐานเกิดระลึกถึงลักษณะของเวทนา ว่าเป็นสักแต่ ว่าเวทนาเท่านั้น ไม่ได้มีความเป็นตัวเราแต่อย่างใด เพราะเมื่อหมั่นสังเกตสำเนียง ระลึก ศึกษา ด้วยความเพียร สติสัมปชัญญะแล้ว จะเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปของเวทนา ตามเหตุปัจจัย ในขณะนั้นๆ ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนามาก็คือผัสสะนั่นเอง ตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท เมื่อสติ และสัมปชัญญะ (คือ ตัวปัญญา)^{๔๑} เมื่อประจักษ์แจ้งอยู่

^{๓๙} แม่ชีศิริวรรณ จำเนียรบุญ, ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานของพระอธิการสนอง กตปุณโย, วัดสังฆทาน จังหวัด นนทบุรี, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

^{๔๐} ดูใน พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๔๖.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๑๒.

อย่างนั้น ย่อมจะละและคลายความยึดมั่น ในเวทนาชั้นนี้ได้ และเมื่อผู้ที่เจริญสติปัฏฐานเห็นเวทนานุปีสนาถ้ามองเห็นเวทนาเป็นสักแต่ว่าเวทนา ได้ไม่มีความยึดมั่นว่า มีเราในเวทนานั้น ย่อมละตัณหา มานะ และทิฏฐิในอุปาทานได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอก เนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

การตามดูรู้ทันจิต คือจิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มี ราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิหลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ^{๔๒} ย่อมเห็นเป็นธรรมดา คือความสิ้นไป เสื่อมไปของจิต ย่อม เห็นเป็นสักแต่ว่าจิต ซึ่งเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น และมีข้อความตอนท้ายต่อใน ทุกๆ หัวข้อว่า “อนึ่ง ภิกษุ นั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า จิตมีอยู่ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อ ระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใด อาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย”^{๔๓} ในข้อจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ เป็นการตั้งสติระลึก รู้ตามดูจิตว่ามีลักษณะอย่างไรในขณะนั้น และเพียงแค่ว่ารู้ไว้เท่านั้น ซึ่งจิตที่เป็นไปในลักษณะต่างๆ เช่น จิตมีราคะ มีโทสะ มีโมหะ เป็นต้น ย่อมเกิดมาจากเหตุปัจจัย จิตเมื่อสงเคราะห์เข้าในชั้น ๕ ก็ได้แก่ วิญญาณชั้นนั้นเอง เมื่อบุคคลมีความยึดมั่นว่าจิตคือเรา ก็เท่ากับว่ายึดมั่นวิญญาณว่าเป็นเรา ว่าเรามี ราคะ เรามีโทสะ มีโมหะบ้าง แต่ตามความเป็นจริงแล้ว จิตนั้นเองเกิดจากการอาศัยเหตุปัจจัยจึงเกิดขึ้นมาได้ เช่น เมื่อมีการเห็นจิตก็รับรู้สิ่งที่เห็นนั้น ซึ่งการเห็นนี้ไม่ได้มีจิตเป็นตัวยื่นโรงอยู่ก่อนแต่เพราะ การอาศัยจักขุประสาทที่ดีมีสภาพควรแก่งาน และสีหรือแสงที่ปรากฏกระทบกับประสาทตานั้น จึง เกิดจิต (วิญญาณ) รับรู้ขึ้นทันที และก่ดับไป และเกิดขึ้นใหม่ตามเหตุปัจจัยใหม่ ตามกฎไตรลักษณ์ ซึ่ง องค์ประกอบในการเห็น สรุปลได้เป็น ธาตุ ๓ ประการคือ รูปธาตุ จักขุธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ทั้ง ๓ องค์ประกอบนี้เอง เมื่อแยกธาตุ ต่างๆ ไปตามอายตนะ (ทางรับรู้) ๖ ทาง ก็รวมเป็นธาตุ ๑๘ การรับรู้ ทางอายตนะอื่นๆ อีก ๕ คือ ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจก็ทำนองเดียวกัน จะเห็นได้ว่า จิตหรือวิญญาณ ก็ เป็นสักว่าธาตุอย่างหนึ่งตามธรรมชาติเท่านั้น เกิดจากเหตุปัจจัย เมื่อทำหน้าที่แล้วก็เสื่อมไป ไม่มีจิตใด เลยที่เกิดขึ้นแล้วไม่เสื่อมไป ฉะนั้น การเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงเป็นสติที่ระลึกรู้ลักษณะ ของจิตที่ เปลี่ยนแปลงเป็นไปในลักษณะต่างๆ ว่าไม่ใช่เรา ไม่มีความเป็นเราอยู่ในจิตนั้นเลย เป็นแต่ สักว่า จิตทำหน้าที่ตามธรรมชาติ มีความเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาอยู่เช่นนี้ด้วยความเพียร มีสติ สัมปชัญญะ ย่อมละมานะอุปาทานได้โดยเฉพาะทิฏฐูปาทาน มีความเห็นว่ามีตัวตน ที่เที่ยง หรือมีตัวตนที่จักขาดสูญ อันเป็นมิจฉาทิฏฐิที่มีโทษมาก

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๑๑.

^{๔๓} ดูใน พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๔๘.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ภายนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆอยู่ มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก^{๔๔} การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียง ธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขาได้แก่

๑. พิจารณาธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุสมาธิ ที่เรียกว่า นิวรณ์ ๕ คือสิ่งที่กั้น จิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ได้แก่ กามฉันทะ (ความต้องการกามคุณ) พยาบาทะ (ความคิดร้าย, ความขัดเคืองแค้นใจ) ถีนมิทธะ (ความหดหู่และเซื่องซึม) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ และวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)

๒. พิจารณาขั้นธ ๕ คือ รูปสิ่งที่เห็นได้รู้ได้ด้วยอายตนะ ๖ เวทนา ความ เสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุขหรือทุกข์หรือเฉย ๆ สัญญา ความจำได้หมายรู้ สังขารความคิดปรุง แต่ง วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์

๓. พิจารณาอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะ ภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สัมผัส) ธรรมมารมณ (อารมณ์สิ่งที่ถูกต้องกาย เช่น เย็น ร้อนอ่อน แข็ง เป็นต้น) ธรรมมารมณอารมณ์ทางใจ สิ่งที่เราคิด

๔. พิจารณาโพชฌงค ๗ คือธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ อย่าง สติ ความ ระลึกได้ ฉัมมวิจยะ การสอดส่องเลือกเฟ้นธรรม วิริยะความเพียร ปีติความเต็มใจในใจ ปัสสัทธิ ความสงบเย็น สมาธิความตั้งมั่นแห่งจิต และอุเบกขาความวางใจเป็นกลาง

๕. พิจารณาอริยสัจ ๔ คือความเจริญอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ได้แก่สภาพที่ทนได้ยากคือทุกข์ สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) นิโรธ ความดับทุกข์ และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ มีสติรู้ชัดว่า ธรรมคือ นิวรณ์ ๕ ชั้นธ ๕ อายตนภายใน อายตนะภายนอก โพชฌงค ๗ อริยสัจ ๔ นั่นคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตน หรือไม่เกิดขึ้น เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงอย่างนั้น ๆ และมีข้อความตอนท้ายต่อใน ทุกๆ หัวข้อว่า อนึ่ง ภิกษุหนึ่ง เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า ธรรมทั้งหลายมีอยู่ดังนี้ เพียงเพ็ญรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไรๆ ใน โลกด้วย^{๔๕} ในข้ออัมมานุสสนา สติปฏิฐานนี้ เป็นการตั้งสติพิจารณา ศึกษา สำเนียง สังกตธรรมทั้งหลาย ซึ่งได้แก่นิวรณ์ ๕ ชั้นธ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ โพชฌงค ๗ อริยสัจ ๔ ว่าเป็นสักแต่ว่าธรรมเท่านั้น ไม่ยึดมั่น

^{๔๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๑๐ / ๔๓๑ / ๒๑๑.

^{๔๕} แม่ชีศิริวรรณ จำเนียรบุญ, “ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานของพระอริการสนอง กตปุญญ วัดสังฆทาน จังหวัด นนทบุรี” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

ถ้อยมั่นในธรรมทั้งหลายว่า เป็นเรา ทั้งที่เป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรม เพราะธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นธรรมชาติเป็นอยู่อย่างนั้น ไม่มีผู้สร้างหรือผู้บงการใดๆ อยู่เบื้องหลัง (ธรรมนิยาม) ให้เข้าใจความเป็นธรรมชาติของชั้นทั้งหลาย ไม่ยึดมั่นถ้อยมั่นเพราะเข้าใจที่ถูกต้อง^{๔๖} เมื่อบุคคลผู้พิจารณา มีสติประกอบด้วยสัมปชัญญะอยู่ ย่อมเข้าใจโดยชัดแจ้งถึงหลักสัจ ธรรมนี้ ย่อมละเพิกถอน คลายออกจากอุปาทานทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง เพราะไม่ถ้อยมั่นอะไรๆ ในโลก กำจัด อภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้ เพราะโลกทั้งปวงได้ปรากฏประจักษ์แจ้งแล้วด้วยความเป็นไตรลักษณ์ แก่สติ และปัญญาของผู้เจริญสติปัญญาผู้นั้นเอง

สรุป การละมานะในอุปาทาน ต้องเป็นไปตามหลักการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันมี ปรโตโฆสะ เป็นองค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบภายใน ซึ่งจะ ทำให้อริยมรรคเจริญขึ้น ผู้ที่เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อยู่ย่อมประจักษ์ชัดตามความเป็นจริงว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เมื่อรู้เช่นนี้ย่อมสวาทาเหตุแห่งทุกข์นั้นว่าสมุทัย คือตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อรู้เหตุให้เกิดทุกข์ย่อมทราบว่ามีอะไรเป็นเหตุแห่งทุกข์ ทุกข์ย่อมมีไม่ได้ ภาวะดับทุกข์จึงมีอยู่ (นิโรธ) ข้อปฏิบัติเพื่อความดับ ทุกข์ก็กำลังดำเนินเป็นไปอยู่ในขณะนั้น คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นการเห็นที่ถูกต้องและมรรคองค์อื่นๆ คอยเกื้อหนุนกัน และกันอาศัยกันอยู่และผู้เจริญอยู่ด้วยสติปัญญา ๔ นั้น ได้เรียนรู้ ระลึกศึกษา สำเนียงสังเกตว่า อุปาทานเป็นธรรมอย่างหนึ่ง มีสภาพยึดมั่นถ้อยมั่นในกายบ้าง ในเวทนาบ้าง ในจิตบ้าง ในธรรมบ้าง ว่าเป็นตนด้วยมิชฌาทิปฏิสนธิที่เคยชินมาแต่ก่อน ครั้นเมื่อมา ประจักษ์แจ้งเห็นจริงในสภาพธรรมทั้งหลาย คือรูปและนาม ปรากฏเฉพาะหน้าแล้วอยู่โดยความเป็นไตรลักษณ์ ในขณะเจริญสติปัญญา ย่อมรู้ชัดแน่นอนว่า กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นแต่สัก ว่าเป็นที่ตั้งอาศัยระลึกศึกษาเท่านั้น เพราะไม่มีความเป็นเราอยู่ในนั้นเลย ชั้นทั้ง ๕ จัดอยู่ในธรรมานุสสนาสติปัญญา ซึ่งก็ประจักษ์แล้วว่าชั้น ๕ ก็เป็นสักว่าธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น ไม่มีความ เป็นตัวเราอยู่ในนั้นเลย เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปแจ่มชัดอยู่อย่างนั้น ย่อมละคลายจาก อุปาทานชั้น ๕ อันเป็นตัวทุกข์ได้ด้วยปัญญาอันชอบ ฉะนั้น อุปาทานทั้ง ๔ จึงละคลายได้ด้วย การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้นั้นเอง

๓.๓ พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอุปกิเลส

การพิจารณาจิต คือ ตามรู้จิตตลอดกาลตลอดเวลา ทั้งเมื่ออยู่ในอิริยาบถตามปกติและเมื่อตั้งใจปฏิบัติ เมื่อเราตั้งใจพิจารณา ตามดูจิตแล้ว เราจะมองเห็นอาการของจิตต่างๆ ทำให้เข้าใจจิตนิสัยของตัวเองมากขึ้น เมื่อเราเข้าใจตัวเอง ยอมรับตัวเองตามความเป็นจริง ก็จะเป็นพื้นฐานใน

^{๔๖} ดูใน พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๖๕.

การปรับปรุงพัฒนาตนเอง คือเมื่อรู้สึกตัวแล้ว ก็จะไม่หลงไปตามอารมณ์ จิตเดิมแท้ของเราทุกคนเป็น
 ประภัสสร บริสุทธิ์ผ่องใสโดยธรรมชาติ แต่กิเลสเป็นอาคันตุกะที่จรเข้ามาครอบงำจิต ทำให้จิตเศร้า
 หมอง กิเลสหรืออกุศลมูล อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เมื่อมีเหตุปัจจัยประสมประสานกันแล้วก่อตัว
 ขึ้นมาเป็นอุปนิสัยต่างๆ ทำให้จิตนั้นมีความเศร้าหมองหรือเครื่องเศร้าหมองจิต อีกนัยหนึ่ง มีชื่อว่า
 อุปกิเลส มีจำนวน ๑๖^{๔๗} อย่างเป็น

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ เฟงเล็งอยากได้ของเขา
๒. โทสะ ร้ายกาจ ทำลาย
๓. โกรธ โกรธ เตือดตาล
๔. อุปนาหะ ผูกโกรธไว้
๕. มกขะ ลบลู่คุณท่าน
๖. ปลาสะ ตีเสมอ ยกตนเทียมท่าน
๗. อีสสา ริษยา
๘. มัจฉริยะ ตระหนี่
๙. มายา มารยา เจ้าเล่ห์
๑๐. สาถยยะ ใ้อวด
๑๑. ถัมภะ หัวดี้อ
๑๒. สารัมภะ แข่งดี
๑๓. มานะ ถือตัว
๑๔. อติมานะ ดูหมิ่นท่าน
๑๕. มทะ มัวเมา
๑๖. ปมาทะ เลินเล่อ

ในอุปกิเลส จำนวน ๑๖ อย่างนี้ ต่างก็มีอารมณ์ มีประเภทที่แตกต่างกันออกไป และเป็น
 บริวารของอกุศลมูลตัวใหญ่ๆ ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ จึงต้องอธิบายอุปกิเลสแต่ละอย่างๆ
 พร้อมทั้งวิธีแก้ไขบำบัดเอาอุปกิเลสเหล่านั้น ดังจะได้แสดงต่อไป

อภิขฌา ความต้องการ^{๔๘} มีรูปวิเคราะห์ว่า อารมมณานิมุขํ ฌายตีติ อภิขฌา หมายถึง
 ตัณหาที่จัดจ้องต่ออารมณ์ ชื่อว่า อภิขฌา ดังความว่า “ภิกขุโน อภิขฌาลุสส อภิขฌา อูปปีนา โหติ
 ภิกขุผู้มีอภิขฌายังละอภิขฌาไม่ได้”^{๔๙}

พระพุทธโฆสจารย์อธิบายนัยของอภิขฌาว่า กิเลสชาติชื่อว่า อภิขฌา เพราะเป็นเหตุ
 เฟงเล็ง เป็นชื่อของโลภะที่มีลักษณะเฟงเล็งสิ่งของๆ ผู้อื่น^{๕๐} อภิขฌา เป็นกรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย
 ความจริงอภิขฌาเป็นโลภะ ถึงความเป็นมูล คือเป็นอกุศลมูล^{๕๑} โลภะ ชื่อว่า อภิขฌาเพราะอรรถว่า

^{๔๗} พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้า ๒๐.

^{๔๘} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
 ไสภณพิพรรฒธการ, ๒๕๖๕), หน้า ๔๗.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๖/๔๖๔.

^{๕๐} ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๐๙.

^{๕๑} ส.น.อ. (ไทย) ๒/๔๘๐.

เพ่งเล็ง ชื่อว่า วิสมะ เพราะอรรถว่า ไม่เหมาะ ไม่ชอบธรรม คำว่า อภิขมาและวิสมะโลกะนี้ มีความหมายอันเดียวกันต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น อภิขมาวิสมโลกะ^{๕๒}

ตณฺหา^{๕๓} ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาย ตสนฺติ สา ตณฺหา หมายถึง ความอยากที่ทำให้กระหาย ชื่อว่าตณฺหา^{๕๔} ดังความว่า “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ตณฺหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย (กิริยาที่กำหนดยิ่ง) สภาวะที่ชื่อว่า ราคะ (ความกำหนัด) โดยเนื่องด้วยความพอใจ, ชื่อว่าอภิขมา (ความละโมบ) เพราะเป็นภาวะเพ่งเล็ง^{๕๕} และตณฺหา ชื่อว่า มายา (ธรรมชาติที่หลอกลวง) เพราะเป็นธรรมชาติล่อสัตว์ไว้^{๕๖}

โลกะหรือความโลภซึ่งเป็นสาเหตุทำให้จิตใจเศร้าหมอง เป็นอาการของจิตที่อยากได้ อยากมี อยากเป็น ในสิ่งที่ตนยังไม่ได้ ยังไม่มี ยังไม่เป็น ซึ่งเป็นอาการของกิเลสที่ขัดขวางการพัฒนาในด้านจิตใจที่ไหลไปตามกระแสของ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (โณฏฐัพพะ)

อภิธัมมัตถวินิยฎีกา กล่าวว่า โลกมูลจิต คือจิตที่มีโลกเจตสิก เป็นมูล เป็นรากเหง้า หรือจิตที่มีความโลภ ความต้องการในลักษณะของความติดใจในอารมณ์เป็นเหตุ ความต้องการในขณะทีประสบนั้น ใ้หมาทอบสนองความต้องการ หรือความเห็นแก่ตัวไม่ยอมเสียสละ ไม่ยอมแบ่งปัน สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เป็นลักษณะของ โลกมูลจิตทั้งสิ้น ธรรมชาติของโลกจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นกับใครๆ แล้ว จะแสดงความต้องการในอารมณ์ที่ประสบนั้น มาตอบสนองความต้องการ ถ้าต่างคนต่างต้องการในอารมณ์เดียวกัน ก็จะเกิดความแย่งชิงกัน ในที่สุดจะกลายเป็นความโกรธ เพราะความมีทิฐิมานะ แข่งดีแข่งเด่นกัน ความไม่พอใจของฝ่ายที่พ่ายแพ้ เป็นความเศร้าหมองของจิต อันเนื่องมาจากการขัดผลประโยชน์กัน เพราะความโลภซึ่งเป็นความเห็นแก่ตัว ไม่ยอมแบ่งปันเสียสละนั่นเอง

สาเหตุของความโลภในด้านปัจจัยภายใน ย่อมมาจากสภาพจิตใจที่เศร้าหมองขุ่นมัวนั้น คือ โมหะ ความลุ่มหลงมัวเมาซึ่งเป็นสภาวะที่ปิดบังความจริง โมหะเป็นสาเหตุให้เกิดความโลภที่เนื่องมาจากการตรึกนึกคิดของตนเองด้วยความอยากได้ เพราะไม่มีโยนิโสมนสิการ^{๕๗}

สาเหตุของความโลภในด้านของปัจจัยภายนอก คือกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณฏฐัพพะมากระตุ้น ในเวลาที่มีเหตุปัจจัยพร้อมก็ทำให้บุคคลกระทำทุจริตทางกายวาจาได้ทันที

^{๕๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔๕

^{๕๓} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานัปทปิคา, หน้า ๔๗.

^{๕๔} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, หน้า ๒๑๘.

^{๕๕} อภิ.สง. อ. (ไทย) ๓๘๙/ ๗๑๕.

^{๕๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๐๖๕/๙๔๗-๙๔๘.

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๖/๕๘๖.

เมื่อบุคคลต้องการอำนาจความเป็นใหญ่ที่เกินขอบเขตดังกรณีของพระราชินีที่ปรากฏในวรรณคดี มงคลสูตรว่า

พระราชินีผู้ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ เพราะมีตัณหาเป็นกำลังสนับสนุนเป็น แรงจูงใจ สาเหตุเพราะอยากจะได้ราชสมบัติสองสามประเทศ มาครอบครองไว้ในอำนาจของตน เลยถูกทำว สักกะปลอมตัวเป็นชายหนุ่มเพื่อให้พระองค์เกิดสำนึกตนด้วยเครื่องจูงใจ ว่าจะตีเมืองทั้ง ๓ เมือง มา ถวาย เมื่อชายนั้นหายตัวไปไม่มาตามสัญญา พระราชินีผู้มีความโลภจัดในราชสมบัตินั้น เมื่อระลึกถึง จึงเกิดความเสียดาย พระวรกายเร่าร้อนทำให้พระอุทรปั่นป่วน เป็นโรคโลหิตพิษชั้นธิกภาพธ (คือโรค อาเจียนเป็นโลหิต) ไม่หยุดเกินกำลังของแพทย์ที่จะเยียวยาให้หายได้ ต้องประสบกับความทุกข์ปาง ตาย^{๕๘} อันเกิดจากตัณหาฆ่า มารยา เจ้าเล่ห์ที่หลอกลวง อภิขณาวิสมโลภะ เฟงเล้งอยากได้ของเขา

๓.๓.๑ อูบายเครื่องบันเท่าอภิขณาวิสมโลภะในอุปกิเลส

การให้ทาน

การให้ทานก็เป็นเครื่องบันเท่าความโลภอภิขณา ความเฟงเล้งอยากได้ของคนอื่น เมื่อกล่าว โดยสรุปแล้ว ทาน หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องให้ ได้แก่การให้ปัจจัย ๔ มีข้าว น้ำ ที่อยู่อาศัย และยา รักษาโรค เป็นต้น ทาน หมายถึง การตัด หมายถึงความที่ตัดความตระหนี่ ชำระความตระหนี่ออกจาก ชั้นธสันดานของตน ตัดความโลภ ชำระความโลภออกจากสันดานของตน^{๕๙} ทานแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อามิสทาน หมายถึง การให้วัตถุสิ่งของต่างๆ และทรัพย์สินเงินทองภายนอก ทั้งสิ่งที่เป็นที่รักมาก เช่น อวัยวะเลือด ดวงตา เป็นต้น เป็นทาน

๒. ธรรมทาน หมายถึง การให้ในส่วนของจิตใจ^{๖๐} เช่นการให้ธรรมะ การให้ความถูกต้อง ดิงาม แนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์^{๖๑} (สพพทาน ธรรมทาน ชินาติ) การให้ธรรมะขณะการให้ ทั้งปวง

^{๕๘} มง.ค.ล. (ไทย) ๕/๕๙๔/๑๔๑.

^{๕๙} มง.ค.ล. (ไทย) ๓/๓/๓.

^{๖๐} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

^{๖๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔; หมายถึง บุคคลจะให้หรือเสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์ ผู้อื่นหรือส่วนรวมได้ก็ต่อเมื่อได้ฟังธรรม จินรู้ว่าคุณประโยชน์ของการให้หรือการเสียสละดีอย่างไรเสียก่อนจึงจะให้ ได้ หากไม่ได้ฟังธรรมการให้สิ่งของแก่ผู้อื่นจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย.

๓. อภัยทาน หมายถึง การยกเว้นการประทุษร้ายเบียดเบียนซึ่งกันและกัน มีชีวิตอยู่ร่วมกันโดยไม่มีเวร ไม่มีภัยต่อกัน มีจิตคิดเมตตาในคนและสัตว์ หากผิดพลาดก็ไม่ถือโทษ โกรธตอบ^{๖๒}

ดังนั้น ทานทำหน้าที่ในเวลาเดียวกัน ได้แก่ ๑) สงเคราะห์ เอื้อเพื่อเผื่อแผ่แจกจ่ายสิ่งของให้แก่ผู้อื่นบ้าง (อามิสทาน) ๒) ประพฤติปฏิบัติตนต่อผู้อื่นด้วยเจตนาอันงดงามเป็นแบบอย่างที่ดีบ้าง (ธรรมทาน) ๓) การให้ความปลอดภัย ให้ความไม่มีภัยแก่ตนและผู้อื่น ไม่ถือโทษโกรธเคืองในการล่วงละเมิดของผู้อื่น (อภัยทาน) การให้อภัยเป็นการให้ที่ไม่ต้องลงทุนอะไรเลยเป็นการให้ที่ง่าย แต่คนเราทำได้ยากเพราะมีกิเลสอยู่ในใจ ต้องอาศัยการฟังธรรม จึงจะเห็นคุณประโยชน์ของการให้อภัยแล้วจะให้อภัยได้ง่าย ดังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาขุททกนิกายจรียาปิฎกว่า ทานเป็นปฏิบัติกษต่อโลกะ ทานมีการบริจาคเป็นลักษณะ มีการกำจัดโลภะความอยากได้เป็นรส

การรักษาศีล

ความเป็นผู้รู้จักพอประมาณ พอใจในสิ่งที่ตนเองมียินดีกับสิ่งที่ตนเองได้รับ ความโลภก็จะไม่สามารถครอบงำตัวเราได้ ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก เอกนิบาตว่า บุคคลได้สิ่งใดควรยินดีด้วยสิ่งนั้น เพราะความโลภเกินเป็นความชั่วแท้^{๖๓} ฉะนั้น จึงต้องมีศีลเป็นหลักธรรมสำหรับเป็นอุบายวิธีบรรเทาความโลภ ไม่ให้ประพฤติล่วงศีลเพราะความโลภเกิน ศีลขั้นพื้นฐานหรือระดับเบื้องต้นที่สุด ก็คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายหรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศีลขั้นต้นนี้เรียกว่า ศีล ๕ หรือ สิกขาบท ๕^{๖๔} ดังมีข้อความว่า คนมีศีลไม่ถือเอาสิ่งของๆ ผู้อื่นแม้แต่เส้นหญ้า เป็นผู้ไม่โลภ^{๖๕} ฉะนั้น ไม่กล่าวถึงศีลที่สูงขึ้นไปกว่านี้

เพื่อความชัดเจนในประเด็นของการบรรเทาความโลภด้วยศีล โดยเฉพาะผู้รักษาอุโบสถ ผู้วิจัยขอนำเรื่องที่ปรากฏในมังคลัตถปิณีมาเป็นกรณีตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

ผู้รักษาอุโบสถเพื่อข่มกิเลส ในอดีตกาล ดาบสคนหนึ่งในวันหนึ่งประเทศ อาศัยชาติ จึงเป็นผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งมานะ ไม่สามารถให้ฉานเกิดขึ้นได้ ในวันหนึ่ง เขาคิดว่า มานะของเรานี้ เจริญขึ้นอยู่ จักนำเข้าไปสู่สุรภ บัดนี้เรายังข่มมานะนี้ไม่ได้ จักไม่ไปเพื่อประโยชน์แก่ผลาผลจึงสมათานอุโบสถเพื่อข่มมานะนี้แล้ว ฝ่ายนกพิราบตัวหนึ่งถูกความเร่าร้อนด้วยอำนาจราคะแผดเผาอยู่ จึงคิดว่า “บัดนี้เรายังข่มราคะนี้ไม่ได้ จักไม่ไปเพื่อหากิน” จึงไปสู่สำนักของดาบสมათานอุโบสถเพื่อข่มราคะ นอนในที่ควรข้างหนึ่ง ฝ่ายงูตัวหนึ่งก็สมათานอุโบสถเพื่อข่มความโกรธ ฝ่ายสุนัขจึงจอกตัว

^{๖๒} พุ.จรียา.อ. (ไทย) ๙/๓/๖๑๘.

^{๖๓} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖.

^{๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๕.

^{๖๕} พุ.จู.อ. (ไทย) ๙/๓/๕๘๙.

หนึ่งก็สมทานอุโบสถเพื่อข่มความโลภ ฝ่ายหนึ่งก็สมทานอุโบสถเพื่อข่มความอยากได้จัดต่าง
นอนในที่ควรข้างหนึ่ง เข้าจำอุโบสถเพื่อข่มกิเลสมีราคะ^{๖๖} เป็นต้น

ความสันโดษ

สันโดษ หมายถึง ความยินดี ความพอใจ ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัยอาหาร
และยารักษาโรค ตามมีตามได้ ยินดีในคุ้มครองของตน การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่
หามาได้ด้วยความสามารถพยายามอันชอบธรรมของตนไม่โลภ ไม่ริษยาใคร

ความสันโดษเป็นธรรมชาติทั่วไปแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ ความมุ่งหมายของสันโดษ คือ
ความไม่โลภ ไม่ปรารถนาเกินไป การปฏิบัติในสันโดษมีวิธีการดังนี้ สันโดษในความคิด คือ ระวัง
ความคิดที่ฟุ้งซ่าน พอใจในการใช้ความคิดในทางที่ถูก สันโดษในการแสวงหา คือ ยินดีแสวงหาแต่สิ่งที่
ควรจะได้ ที่สมควรแก่ภาวะฐานะในทางที่ถูกที่ควร สันโดษในการรับ คือ รับในสิ่งที่ควรรับและรับ
พอประมาณ สันโดษในการบริโภค คือ ยินดีบริโภคใช้สอยสิ่งที่ได้มาด้วยการพิจารณาให้รู้ถึงประโยชน์
ที่ต้องการ

ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง เป็นการสร้างสุขให้เกิดแก่ชีวิต การรับและการได้มา หาก
ไม่มีสติอาจลุ่มหลงไปตามอำนาจของโลภะ ความโลภอย่างไม่มีขอบเขต ถ้าทุกคนต่างมีความสันโดษ
ยินดีพอใจใช้สอยบริโภคสิ่งของต่างๆ อย่างมีสติ และดำเนินชีวิตอย่างซื่อสัตย์สุจริต มีความอดทน
รอบรู้ในสิ่งที่ควรและไม่ควร ยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ สามารถสร้างความสุขให้เกิดแก่ตนและสังคมได้ด้วย
ไม่โลภ

ความเป็นผู้มีขันติ

ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้น ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ทนความหนักเอาเบาผู้ เพื่อ
บรรลุจุดหมายที่ตั้งงาม^{๖๗} ขันติในทศพิธราชธรรม หมายถึง กิริยาที่อดทนต่อโลกะ ไม่แสดงกิริยาอันชั่ว
ร้ายไปตามอำนาจของโลภะ ขันติ อดทนไม่ทำชั่ว คือ ไม่ลู่อ่านาจกิเลสที่เกิดขึ้นครอบงำแล้วชักใจให้
อยากทำชั่ว อดทนไว้ไม่ทำชั่วและอดทนทำดี แม้จะไม่ชอบใจที่จะทำดี ก็อดทนทำเป็นเครื่องกำจัด
ความไม่อดทนที่ตรงกันข้าม^{๖๘} สรุปความว่า อุบายวิธีบรรเทาความโลภสามารถใช้วิธีการเจริญ
กัมมัฏฐาน การให้ทาน การรักษาศีล ความสันโดษขันติธรรม ซึ่งล้วนแต่เป็นหลักธรรมที่เหมาะสมแก่การ
นำมาเป็นอุบายวิธีบรรเทาความโลภทั้งสิ้น กล่าวคือ ผู้ที่ต้องการจะบรรเทาอกุศลมูลคือ โลภะ ความ

^{๖๖} มงคล. (ไทย) ๓/๘๙/๑๐๕.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.

^{๖๘} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท วิทยานิพนธ์

โลกไม่จำเป็นต้องปฏิบัติทุกข้อธรรมที่นำเสนอมา เพียงแต่ปฏิบัติเฉพาะข้อใดข้อหนึ่งที่เหมาะสมแก่จริตของตนเท่านั้น ย่อมสามารถบรรเทาความโลภที่เกิดขึ้นในจิตใจให้เบาบางลงได้

๓.๓.๒ โทสะ โกรธ อุปนาหะ ในอุปกิเลส

โทสะหรือความโกรธเป็นอกุศลมูล คือรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง เช่น ปฏิฆะ ความหงุดหงิด อุปนาหะ ความผูกโกรธ พยาบาท ความคิดปองร้าย โกรธ เตือดตาล เป็นต้น โทสะเป็นอาการประทุษร้าย ไม่ต้องการได้ ไม่ต้องการมี ไม่ต้องการเป็น หากจำเป็นต้องได้ ต้องมี ต้องเป็น ในสิ่งที่ตนไม่ชอบ ก็ารู้สึกต่อต้าน ขัดขวาง ปฏิเสธ จนถึงอาจจะทำลายสิ่งเหล่านั้นก็ได้ เมื่อไม่อาจจะทำอันใดได้ ก็ารู้สึกอึดอัด ขัดข้องคับแค้นใจ เป็นทุกข์ เพราะต้องอยู่กับบุคคลที่ตนไม่ชอบหรือสิ่งที่ตนไม่ต้องการได้ เมื่อสิ่งของต่างๆ ที่บุคคลไม่พอใจเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไป ก็จะเกิดความสุข ชื่นชมยินดี ต่อความแตกทำลาย ต่อความเสียหายของสิ่งเหล่านั้น

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงความโกรธไว้ว่า ความโกรธบางประเภทแสดงออกมาไม่ได้ เพราะมันเป็นสิ่งที่มีอำนาจเหนือบังคับอยู่ เพราะมันเกรงกลัว ประเภทที่แสดงออกมาได้นั้น มักจะแสดงออกทางกาย วาจา สีหน้า ทางตา ทางมือเท้า เพราะเป็นเรื่องที่บังคับจิตไว้ไม่ได้ จึงแสดงออกมาให้ผู้อื่นรู้ และความโกรธชนิดที่เก็บไว้เป็นความเคียด เป็นปฏิฆานุสัย คือ นิสัยที่โกรธง่าย^{๖๙}

ความโกรธ ได้แก่อารมณ์หรือความรู้สึก ที่เกิดจากความขุ่นเคือง หรือขัดข้องใจเมื่อประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนามากระทบแล้วเกิดความไม่พอใจ ไม่พอใจ เป็นความรู้สึกที่อยู่ใจ โดยจะแสดงออกทางวาจาด้วยการถกเถียง ด่าทอ วิวาท อาการเหล่านี้ล้วนเกิดจากความโกรธทั้งสิ้น ส่วนโทสะจะเป็นไปในลักษณะที่แสดงถึงจิตคิดประทุษร้าย ให้ฝ่ายตรงข้ามย่อยยับไป ซึ่งมีความรุนแรงมากกว่าความโกรธ แต่โทสะก็มีสมุฏฐานมาจากความโกรธนั่นเอง ทั้งความโกรธหรือโทสะล้วนเป็นอกุศลมูล เครื่องเศร้าหมองของจิต ซึ่งเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งปวง

โกรธ โกรธ เตือดตาล อุปนาหะ ผูกโกรธไว้ พยาบาท ความคิดปองร้าย ปฏิฆะ ความหงุดหงิด โทสะ ร้ายกาจ ทำลาย อย่างไรก็ดีแล้วแต่ องค์ธรรม โทสะ

๓.๓.๓ อุปายเครื่องบันเทาโทสะ โกรธ อุปนาหะ ในอุปกิเลส

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, *ทศพิธราชธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

ความมีขันติ

ขันติ ความอดทน “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต”^{๗๐} เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งความอดทนที่สมบูรณ์ ขันติจะมีองค์ธรรมเข้ามาประกอบได้แก่ อโทสะเจตสิก เป็นเหตุปัจจัยอันก่อให้เกิดเมตตาไม่พยายาบาทเบียดเบียนซึ่งเชื่อมโยง ต่อจากความอดทนกับความไม่โกรธ เมื่อขันติธรรมเป็นคุณธรรมสำคัญที่ใช้กำจัดความโกรธโดยเฉพาะ ขันติธรรมอันบุคคลเจริญดีแล้ว บำเพ็ญแล้ว จึงปรากฏผลออกมาเป็นความมีน้ำใจไมตรี สุภาพอ่อนโยน เป็นบ่อเกิดแห่งความรัก ความเมตตา และความเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความสัมพันธ์ระหว่างขันติกับเมตตา ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย หากโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยอันคม เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ เธอทั้งหลายพึงอดกลั้นเอาไว้ เป็นผู้ที่มีจิตไม่คิดร้ายแม้ในโจรพวกนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า “จิตของเราไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ จักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้น และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่าอันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่”^{๗๑}

เมตตาธรรมสำหรับละพยายาบาท

ธรรม ๖ ประการ นี้ย่อมเป็นไปเพื่อละพยายาบาท คือ ๑. การกำหนดนิमितในเมตตาเป็นอารมณ์ ๒. การประกอบเนื่องๆ ซึ่งเมตตาภาวนา ๓. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน ๔. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เมื่อภิกษุกำหนดเมตตากัมมัฏฐาน ด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมละพยายาบาทได้ เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านโกรธคนนั้นจะทำอะไรเขาได้ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตน ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั้นเองเหมือนถูกประหาร ขึ้นชื่อว่าการโกรธผู้อื่น ก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟที่คุโชน ซีเหล็กอันร้อนจัดและอุจจาระ เป็นต้น ที่หวังจะประหารผู้อื่นฉะนั้น^{๗๒}

^{๗๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^{๗๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔.

^{๗๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๒๐.

ในอรรถกถาโกธนาพระพุทธโฆสจารย์อธิบายว่า ฟังตัดความโกรธได้ด้วยทมะความฝึกตน ด้วยปัญญาวิริยะ กล่าวคือปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา และด้วยสัมมาทิฐิในมรรค มีองค์ ๘^{๗๓}

เมื่อบุคคลหมั่นพิจารณาศึกษาอยู่ในธรรมเป็นเครื่องบรรเทาโทสะทั้ง ๖ ประการนี้ อยู่เรื่อยๆ แล้ว ย่อมสามารถระงับและบรรเทาโทสะความโกรธ อาฆาต พยาบาท จองเวรไว้ได้ ทำให้เป็นผู้มีจิตเยือกเย็น และมีเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมได้รับอานิสงส์ จากเมตตาธรรม ๑๑ ประการ คือ

๑. เวลาต้องการหลับ ย่อมหลับได้อย่างเป็นสุข ๒. เวลานอนตื่น ย่อมมีจิตปลอดโปร่ง ๓. ไม่ฝันร้าย ย่อมฝันเห็นแต่นิมิตที่ดี ๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาทั้งหลายย่อมคุ้มครองรักษา ๗. ไฟก็ดี ยาพิษก็ดี ศัสตราวุธก็ดี ย่อมทำอันตรายไม่ได้ ๘. จิตของบุคคลนั้นย่อมสงบเป็นสมาธิได้เร็ว ในยามต้องการทำสมาธิ ๙. ผิวพรรณวรรณะของบุคคลนั้นย่อมผ่องใสน่าดู ๑๐. เมื่อเวลาใกล้ตาย บุคคลนั้น ไม่หลงลืมสติ และไม่หลงตาย ๑๑. เมื่อยังไม่สามารถบรรลุ มรรคผลเบื้องต้นได้ ตายไปย่อมเกิดในพรหมโลก

สรุปได้ว่า โทสะ โกรธ อุปนาหะความโกรธซึ่งเป็นอกุศลมูลเป็นกิเลสอย่างหนึ่ง ที่มีกระบวนการเกิดอยู่ ๓ ระดับ คือ ๑) อรติและปฏิกษะ ซ่อนอยู่ในจิตใจหรือเป็นอุปนิสัยที่นอนเนื่องอยู่ ต้องมีสิ่งมากระตุ้นจึงจะเกิดขึ้นได้ ๒) ความโกรธระดับโทสะ คือความโกรธที่แสดงออกมาอย่างชัดเจนมากขึ้นก่อให้เกิดความโมโหร้าย แต่โกรธง่ายหายเร็ว เป็นระดับปลายกลาง ๓) ความโกรธระดับอาฆาต เป็นความโกรธชนิดหยาบที่แสดงออกมาและเป็นรูปธรรมมากขึ้น เรียกว่าระดับรุนแรง ถ้าไม่บรรเทาหรือไม่รู้วิธีแก้ไขก็จะสร้างปัญหาให้กับสังคมได้

๓.๓.๔ ปลาสะ สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ อติมานะ มานะ ในอุปกิเลส

มานะ ความถือตัว มีส่วนสัมพันธ์ในฐานะเป็นอุปกิเลสเครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง เป็นสิ่งที่มิอยู่แก่บุคคลทั่วไปในชีวิตประจำวัน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตั้งนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผ้าที่เศร้าหมองมลทินจับช่างย้อมพึงนำเอาผ้านั้นใส่ลงในน้ำย้อมใดๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้านั้นพึงเป็นของมีสีที่เขาย้อมไม่ดี มีสีม่วงหมอง ซ้อนนั้นเพราะเหตุอะไร? เพราะผ้าเป็นของไม่บริสุทธิ์ฉันใด เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกติเป็นอันหวังได้ ฉะนั้น^{๗๔}

มานะ นั้นจะจำแนกออกไปให้กว้างขวาง เช่น มักษะ ปลาสะ สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ อติมานะ มานะอุปกิเลส มานาอนุสัย มานะสังโยชน์ อย่างไรก็ตามแล้วแต่ องค์ธรรมได้แก่ มานะ

^{๗๓} อก.นวก.อ. (ไทย) ๔/๒๑๐.

^{๗๔} วัตถูปมสูตร พระไตรปิฎกฉบับหลวง ๑๒/ ๙๓/ ๔๘.

มักขะ คือลบลูกุณท่าน หรือลบลูกุณของผู้อื่น เป็นอุปกิเลสเพราะเป็นเครื่องทำคุณที่
 อกุศลหรือบรรพชิต ทำไว้ดีแล้วให้พินาศ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉะนั้น แท้จริง แม้อกุศลผู้เป็นคนขัด
 สน ผู้อันท่านผู้มีความอนุเคราะห์ บางคนยกขึ้นไว้ในฐานะที่สูงส่ง สมัยต่อมา เขากล่าวว่า “ท่านทำ
 อะไรให้ผมหรือ” ชื่อว่าทำคุณที่ท่านผู้มีความอนุเคราะห์ทำไว้ดีแล้วแก่เขาให้พินาศไป อนึ่ง แม้
 บรรพชิตตั้งแต่เป็นสามเณรน้อยผู้อันอาจารย์หรืออุปัชฌาย์บางรูปอนุเคราะห์ด้วยปัจจัย ๔ และด้วย
 อุทเทศและปริปัฏฉา แล้วให้ศึกษาความเป็นผู้ฉลาดในปกรณเป็นต้นด้วยธรรมกถา สมัยต่อมา
 บรรพชิตนั้นอันพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชาเป็นต้นสักการะ เคารพแล้ว เป็นผู้ไม่ทำความ
 ยำเกรงในอาจารย์และอุปัชฌาย์เที่ยวไป อันอาจารย์เป็นต้นกล่าวว่า ผู้นี้ในเวลาที่เป็นเด็ก พวกเขาได้
 ช่วยอนุเคราะห์และส่งเสริมให้ก้าวหน้าอย่างนี้ แต่บัดนี้ เขากลายเป็นคนไม่น่ารักเสียแล้ว ดังนี้แล้ว ก็
 กล่าวว่า พวกท่านทำอะไรให้ผมหรือ ชื่อว่าทำคุณที่อาจารย์เป็นต้นเหล่านั้นทำไว้ดีแล้วให้พินาศไป
 มักขะที่เป็นเครื่องทำคุณที่ท่านทำไว้ดีแล้วนั้นให้พินาศไปของบรรพชิตนั้น เกิดขึ้นแล้วย่อมประทุษร้าย
 จิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

ปลาสะ คือความตีเสมอ ท่านอธิบายว่า เหมือนอย่างว่า มักขะนี้เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉัน
 ไต ปลาสะอันเป็นธรรมที่ถือเป็นคู่ เกิดขึ้นครอบงำบุคคลแม้ผู้เป็นพหูสูตโดยนัยเป็นต้นว่า “ก็ท่านผู้
 เป็นพหูสูตเช่นนี้ยังมีคติไม่แน่นอน ท่านกับผมจะมีอะไรที่แปลกกัน ปลาสะเกิดขึ้นในใจของเรา ถ้า
 สังเกตตัวเองก็ให้สังเกตที่ความลาพองใจ คิดว่า ตัวเราก็อพๆ กับเขา หมายความว่า เรานึกเอาตัวเรา
 ไปเทียบกับคนอื่น คนที่เรานึกถึงนั้น จะนึกเทียบทางวิชาความรู้ ทางสติปัญญา ทางฝีมือลายมือ หรือ
 ทางใดๆ ก็ตาม ที่นี้กว่าตัวเองก็พ้อๆ กับเขา หรือนึกว่า เขาไม่เห็นมีอะไรเกินเรา ความรู้สึกอย่างนี้
 เรียกว่า ปลาสะ

สาถะยยะ อันเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้คู้โว เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉันนั้น
 แท้จริงคนคู้โวเป็นเหมือนปลาอานนท ปลาอานนทที่เกี่ยวแสดงหางแก่พวกปลา และแสดงหัวแก่พวกงู
 เพื่อให้รู้ว่า “เราเป็นเช่นเดียวกับพวกท่าน” ฉันไต บุคคลผู้คู้วอกัฉันนั้น เหมือนกัน เข้าไปหาผู้ชำนาญ
 ในพระสูตรหรือผู้ชำนาญในพระอภิธรรมใดๆ ก็กล่าวกับท่านนั้นๆ อย่างนี้ว่า “ผมประพฤติประโยชน์
 เพื่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายต้องอนุเคราะห์ผม ผมจะไม่ทิ้งพวกท่านหรอก” เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้
 ชำนาญในพระสูตรและผู้ชำนาญในพระอภิธรรมเหล่านั้นจึงเข้าใจว่า “ผู้นี้มีความเคารพ มีความยำ
 เกรงในเราทั้งหลาย” สาถะยยะที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นคนคู้วอนั้นของบุคคลนั้นเกิดขึ้นแล้วย่อม
 ประทุษร้ายจิต เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็น อุปกิเลสแห่งจิต

ถัมภะ คือความหัวดื้อ ถัมภะเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่ประพฤติอ่อนน้อม เขตศีรชะ เพราะ
 เป็นคนแข็งกระด้าง เป็นเช่นกับสูกที่เต็มไปด้วยลม (คือความพองตน) ถัมภะ หมายถึง ความแข็งกระด้าง
 ของจิต แข็งเหมือนกันแต่แข็งคนละอย่าง ถ้าไม่เป็นไม้ถัมภะก็เป็นไม้แข็งแรง แต่ถ้าใจเป็นถัมภะ ก็เป็น
 ใจแข็งกระด้าง เป็นความเสียหายของจิต อาการแข็งกระด้างของจิตอย่างนี้ ภาษาไทย เรียกว่า ความ

ดื้อ คือหัวใจมันดื้อ ซึ่งเราเรียกสั้นๆ ว่า “หัวดื้อ” คนหัวดื้อมีสองประเภท คือประเภทดื้อด้าน กับประเภทดื้อดิ่ง ดื้อสองประเภทนี้ไปตอนที่มีนกำเริบร้ายแรง แล้วเราเรียกต่างกันไปบ้าง พวกดื้อด้าน กลายเป็นคน “หัวแข็ง” ส่วนพวกดื้อดิ่ง กลายเป็นคน “หัวรั้น” ทั้งหัวแข็งทั้งหัวรั้นก็คือหัวดื้อนั่นเอง แต่ว่าดื้อคนละแบบ

สารัมภะ คือความแข่งดี เป็นอุปกิเลสแห่งจิต สารัมภะนั้นแยกได้ ๒ ประการ คือ (๑) ฝ่ายอกุศล (๒) ฝ่ายกุศล บรรดาสารัมภะ ๒ ประการนั้น สำหรับคฤหัสถ์ สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะเห็นเครื่องประดับเป็นต้น ที่คนอื่นประดับแล้ว ทำให้ทวิคุณไปกว่านั้น ชื่อว่าเป็นอกุศล และสำหรับบรรพชิต ภิกษุอื่นเล่าเรียนหรือกล่าวธรรมมีประมาณเท่าใดๆ สารัมภะที่เกิดขึ้นด้วยการทำให้ทวิคุณไปกว่านั้น เพราะอำนาจมานะ ชื่อว่าเป็นอกุศล อนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะเห็นบุคคลอื่นถวายสลากภัต ๑ ที่ แล้วตนเองประสงค์จะถวาย ๒ หรือ ๓ ที่ ชื่อว่าเป็นกุศล และสำหรับบรรพชิต เมื่อภิกษุอื่นเรียนได้ ๑ นิกาย สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะไม่อาศัยมานะ เห็นมานะนั้นอย่างเดียว ช่มความเกียจคร้านของตน แล้วประสงค์จะเรียนเอา ๒ นิกาย ชื่อว่าเป็นกุศล แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาสารัมภะที่เป็นอกุศล เพราะสารัมภะที่เป็นอกุศลนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมประทุษร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

อีกประการหนึ่ง คนเราที่คิดตัดสินใจแข่งดีกับใครหรือคิดจะแย่งดีจากใครแล้ว ย่อมจะมุ่งที่จะเอาชนะให้ได้ และคนที่อยากได้ชัยชนะย่อมไม่มีเวลารอ ยิ่งชนะได้เร็วเท่าไรก็ยิ่งดี เพราะฉะนั้นเมื่อใครตัดสินใจจะแย่งหรือแข่งดีจากคนอื่นแล้ว ใจจึงกระวนกระวายอยากได้ ผลที่ต้องการในวันพรุ่งนี้เดียว ความกระวนกระวายของใจนี้แหละ จะทำให้เกิดกิเลสอีกหลายอย่าง ที่จะทำให้การแข่งดีบรรลุผลสมประสงค์ กิเลสอื่นที่จะเกิดขึ้นเคียงคู่กันตามมาอย่างแน่นอนนั้น ตัวอย่างเช่น - มักจะ หลบหลู่คุณของผู้ที่เสีย - ปลายะ ยกตัวขึ้นเทียมท่าน - อิสสา ริษยาในความดีของท่าน - มายา แสดงเล่ห์ทำที่ว่าตัวเองวิเศษ - สาไถย คุยโวโอ้อวดตัวเอง - อติมานะ ดูหมิ่นท่าน พอใจเกิดสารัมภะคิดจะแข่งดีหรือดำเนินการแย่งดีจากคนอื่นเท่านั้น อุปกิเลสที่เป็นสายเดียวกันนี้ ก็จะเกิดขึ้นด้วยกัน เพื่อจะช่วยให้การแข่งดีสำเร็จเร็วขึ้น เมื่อนักเลงจับกลุ่มกันมากๆ ในที่ใด แผนการและความไม่สงบเรียบร้อยย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นเป็นธรรมดา กิเลสเหล่านี้ก็เหมือนกัน เมื่อมันมาเกิดรวมกันเข้าในใจของคนๆ เดียว ขอให้พิจารณาดูว่า สภาพในจิตใจของ คนๆ นั้น จะเป็นอย่างไร แน่นอนใจของเขาจะเต็มไปด้วยความคิดอันหยาบช้า คิดเลวๆ คิดต่ำๆ ไร้ความยุติธรรม เป็นใจที่ มีดมนเห็นผิดเป็นชอบ นี่คือจุดเสียชั้นในปรากฏอยู่ในใจของคนมีสารัมภะ

มานะ คือความถือตัว เป็นธรรมชาติที่เป็นไปด้วยอำนาจความพองใจเพราะอาศัยชาติเป็นต้น ในคัมภีร์วิภังค์ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ท่านแจกไว้ว่า มานะมี ๙ อย่างดังนี้

๑. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๒. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา

๓. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
๔. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๕. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา
๖. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
๗. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๘. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา
๙. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา^{๗๕}

อติมานะ อติมานะ ความดูหมิ่นยิ่ง คือถึงขั้นเหยียดหยาม หรือดูถูกดูหมิ่นผู้อื่นด้อยกว่าตน มีลักษณะรุนแรงกว่าชั้นมานะมาก

๓.๓.๕ อูบายเครื่องบันเท่ามักขะ ปลาสะ สาทะยยะ ถัมภะ สารัมภะ อติมานะ มานะ ในอุปกิเลส

มักขะ คือ ความลบหลู่คุณ บันเท่าได้ด้วยความสำนึกถึงบุญคุณของผู้อื่น ที่มีต่อตน มีมารดาบิดาและครูอาจารย์ เป็นต้น การแก้ไขบรรเทาอุปกิเลสข้อมักขะต้องเน้นเรื่องกตัญญูรู้คุณ อย่างเช่นคุณบิดามารดาที่ว่า “มารดาบิดามีคุณ” คือท่านเป็นผู้ให้กำเนิด และเลี้ยงเรามาจนเติบโต ดังนี้ เป็นต้น

ครูบาอาจารย์ก็เหมือนกัน คำกล่าวของคนโบราณที่ว่า จะรู้คุณพ่อแม่แน่ชัดต่อเมื่อตนเอง มีลูกแล้ว และจะรู้คุณครูบาอาจารย์แน่นอนต่อเมื่อตัวได้เป็นครูคนอื่นแล้ว เพราะเมื่อตนเองได้เป็นครู มันมีธาตุแห่งความหวังดีต่อศิษย์วนเวียนอยู่ในจิตใจอย่างบอกไม่ถูก มีความเป็นห่วงร้อยแปด กล่าวคือ ศิษย์จะไม่รู้พอ จะไม่เข้าใจพอกลัวศิษย์จะสอบตก กลัวเลยไปจนกระทั่ง เมื่อออกจากโรงเรียนไปทำงานแล้ว จะไม่ก้าวหน้าได้เป็นใหญ่เป็นโต ฉะนั้น ต้องสำนึกถึงบุญคุณท่าน

พระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองแผ่นดิน ปกครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ด้วยทศพิธราชธรรม ทำให้ประชาชนทั่วทั้งแผ่นดินอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข ต้องสำนึกถึงบุญคุณกตัญญูรู้คุณท่าน

คำสั่ง คำสอนในทางพระพุทธศาสนาห้ามปรามมิให้กระทำความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี ซึ่งสิ่งนี้ไม่เป็นประโยชน์ บอกสิ่งนี้เป็นประโยชน์ ซึ่งทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ ความเจริญ ซึ่งทางแห่งพระนิพพาน ต้องสำนึกถึงบุญคุณกตัญญูรู้คุณของพระศาสนา คือพระพุทธเจ้า

ปลาสะเป็นเรื่องของความมืด คือมืดในใจ เลยไม่รู้ฟ้าสูงแผ่นดินต่ำ เหมือนหมาไม่เคยเห็น เสือกก็เลยเหมาเอาว่า เสือกกับหมาพอๆ กัน ถ้ามันเห็นเสือกเสียแล้ว หรือถูกเสือกหยอกล้อสักรักหนเดียว มันก็เลิกตีเสมอกับเสือกเอง คนมีปลาสะก็เหมือนกัน จะแก้ก็ต้องแก้ด้วยอบรมปัญญา ทำให้ใจหายมืดเสีย

^{๗๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๒/๖๑๖-๖๑๗.

ให้เกิดคุณธรรมข้อ “อัตตัญญูตา” คือความรู้จักตัวเอง อ่านตัวเองให้รู้ตามเป็นจริงแล้ว ปลาสะจะเบา บางลงมาก ถ้าได้รับรู้เรื่องของท่านผู้อื่นตามเป็นจริงอีกทางหนึ่งอีกด้วย ปลาสะก็จะอยู่ไม่ได้เลย

สาถะยยะ อุปกิเลสข้อนี้ต้องแก้ด้วยการประพุดอ่อนน้อมตัว พยายามฝึกตนเองให้มีการ ถ่อมตัวเป็นนิสัย ซึ่งแก้ได้ไม่สู้ยากนัก ข้อสำคัญให้รู้ตัวว่า การอวดตื้นที่แท้เป็นการแสดงความไม่ดี ของตนเอง เหมือนคนที่ชนสมบัดมากองไว้ อวดคนข้างถนน แทนที่ใคร ๆ จะเห็นว่าแกเป็นคนมั่งมี กลับเห็นว่าเป็นคนอนาถา หากบ้านเรือนพอจะเก็บสมบัติของตัวเองก็ได้ คิดถึงโทษของสาถะยยะแก้ไข แล้วก็แก้สาถะยยะได้เอง

ถัมภะ ความหวัต้อมี ๒ วิธีแก้ได้ คือ ๑. แก้อื้อให้คนอื่นมี ๓ ชั้น คือ (๑) ว่ากล่าว (๒) ลงโทษ และ (๓) ลงพรหมทัณฑ์ คือ ประกาศเลิกสั่งสอนเลิกคบ เลิกติดต่อโดยสิ้นเชิง เมื่อไม่มีใคร เหลียวแลเลยก็จะรู้สึกตัวเอง ดังเช่น พระฉันทะ เป็นต้น ๒. แก้อื้อในใจเราเอง มีวิธีเดียวคือ หัดเป็นคนว่าง่ายเสีย

สารัมภะ แก้ได้ด้วยการพิจารณาให้เห็นคุณโทษของสารัมภะอย่างแจ่มแจ้ง แล้วสารัมภะก็จะหายไปเอง เพราะจิตที่มีสารัมภะนั้นเป็นจิตที่อยากได้อยู่แล้ว เป็นแต่เข้าใจผิดในทางหาดีเท่านั้น พอรู้ว่าเป็นการหาดีโดยวิธีแย่งดี แย่งดี ตนไม่ได้ดีจิตก็ถอยเอง

อติมานะ คือ การดูถูกดูหมิ่นคนอื่น อันเนื่องมาจากมานะ จำพวกที่ดูหมิ่นด้วยความ ประมาทนี้ ต้องแก้ที่ความไม่ประมาท คือหัดทำอะไร พุดอะไรด้วยความยั้งคิด ไม่ซ้าก็จะหาย

มานะ คนเยอหยิ่งจองหอง ถือตัวนั้นไม่มีใครชอบ แม้แต่พี่น้องกันก็รังเกียจ มานะทำให้ คนเสียแ่น ขอให้แยกแยะดูโทษของมานะว่า มันทำอะไรอะไรในตัวคนให้เสียหายบ้าง ที่พอสรุปได้และ เห็นได้ชัดๆ ว่า มานะทำให้คนเสียสามลักษณะด้วยกัน คือ ๑. เสียตัว ๒. เสียมิตร และ ๓. เสียหมู่ คณะ เมื่อเห็นอย่างนี้ก็พึงเลิกมานะ คือความถือตัว เยอหยิ่งจองหอง จะส่งผลให้เกิดอติมานะคือ การ ดูถูกดูหมิ่นคนอื่น

๓.๓.๖ อิสสา มัจฉริยะะ มทะ ปมาทะ ในอุปกิเลส

อิสสา คือ ความริษยา ได้แก่อាកัรที่จิตเกิดความกระวนกระวายเมื่อเห็นคนอื่นได้ดีแล้ว ทนดูไม่ได้ เมื่อเราเห็นความดีของคนอื่นเข้า ให้สังเกตสภาพจิตเราในเวลานั้น พุดอีกทีคือดูใจเราเอง เมื่อมันรับรู้ความดีของคนอื่น ความดีที่ว่ามัน ไม่ว่าจะเป็นการทำดีของเขาหรือการที่เขาได้รับความโชค ดีก็ตาม เช่นเห็นเขาสอบได้ตำแหน่งดี เห็นเขาได้เลื่อนยศ เห็นเขาได้ไปเมืองนอก หรือได้ยืมคนอื่นเขา สรรเสริญผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม ซึ่งรวมเรียกว่า “คนอื่นได้ดี” จิตคนธรรมดาที่ไม่มีริษยาในใจ เห็นความดี แล้วยอมร่าเริง สบายใจ ชุ่มชื่นใจ แต่ว่าถ้าจิตมีริษยาอยู่ในตัวแล้ว กระทบกับความดีของคนอื่นไม่ได้

มันให้มีอาการกระวนกระวายกระสับกระส่ายอยู่หนึ่งไม่ได้ แต่บางครั้ง คนมีความริษยาอาจแสดงออกในทางหนึ่งก็ได้ คือแทนที่จะแสดงความยินดีเมื่อเห็นคนอื่นได้ดี แต่กลับนิ่งเสีย อย่างนี้ก็มี

มัจฉริยะ คือความตระหนี่ ตรงกับลักษณะที่เราพูดกันว่าถี่เหนียว ลักษณะทางจิตที่เป็นมัจฉริยะนั้น ได้แก่ความตื่นตันใจในเมื่อจะต้องเสียสละประโยชน์ของตนให้แก่ผู้อื่นหรือแก่ส่วนรวม ในคัมภีร์นวนกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องของคนมีมัจฉริยะตระหนี่ไว้ ๕

๑. อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ หมายถึงความหวงที่อยู่ ไม่อยากเคลื่อนย้ายที่อยู่ให้คนอื่นได้รับประโยชน์ด้วย

๒. กุลมัจฉริยะ ตระหนี่ตระกูล คือหวงตระกูล ยกตัวอย่างเช่น คนมีตระกูลสูงศักดิ์ มักจะไม่ยอมให้คนในตระกูลต่ำกว่าเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เช่นจะทำบุญก็ทำแต่ในคนชั้นเดียวกัน แม้จะมีคนที่ตระกูลต่ำกว่าร่วมโมทนาด้วยก็ไม่เต็มใจ จะเป็นว่ากลัวจะมีหน้าตาด้วย หรือกลัวศักดิ์ศรีของตระกูลจะเสียไปด้วย

๓. ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ คือหวงรายได้ หวงผลประโยชน์ ยกตัวอย่างพระที่หวงสิ่งของไม่เคลื่อนส่งเคราะห์แก่ภิกษุสามเณรอื่นๆ หรือหวงกิจนิมนต์ เทศน์ก็เอาตนเอง ชักผ้าป่าก็เอาตนเอง รับสังฆทานก็เอาตนเอง จะเป็นการนิมนต์ก็รูปเดียว หรือก็รูปๆ ก็ตาม เป็นต่อนับ ๑ ที่ตนเองทุกที ทุกงาน ไม่รู้จักเสียสละให้พระรูป อื่นบ้าง อย่างนี้เป็นการตระหนี่ลาภ ในทางชาวบ้านตรงกับตระหนี่ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยที่ถูกล้วนว่าจะเคลื่อน แต่รับเสียคนเดียวงานที่ไม่มีผลประโยชน์พิเศษก็ยกให้คนอื่นทำ ถ้างานใดมีผลประโยชน์ตอบแทนพิเศษก็ทำเสียเอง ความนึกคิดอย่างนี้ออกมาจากลาภมัจฉริยะนี้

๔. วัฒนมัจฉริยะ (ตระหนี่วรรณะ, หวงสรวิณณะ คือผิวพรรณของร่างกาย ไม่พอใจให้ผู้อื่นสวยงาม ก็ดี หวงคุณวิณณะ คือ คำสรรเสริญคุณ ไม่อยากให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน หรือไม่พอใจได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของผู้อื่น ก็ดี ตลอดจนแบ่งชั้นวรรณะกัน

๕. รัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรมะ คว่าตระหนี่ธรรมในที่นี้หมายถึงวิชาความรู้ ศิลปะวิทยาต่างๆ ตัวรู้แล้วไม่ยอมบอกคนอื่นกลัวเขารู้กัน ถ้าบอกก็บอกไม่หมด บอกเบี่ยงบาย

มทะ ความมัวเมา คนเมาเหล้าจนไม่มีสติ สามารถทำผิดได้โดยไม่รู้ตัว ผู้มัวเมาก็เป็นเช่นเดียวกัน ความหลงในลาภยศสรรเสริญสุข หรือความหลงในรูปเสียงกลิ่นรสโณภูมิจิตตพพะ จนลืมความถูกต้องความควร คือความมัวเมานี้ เป็นอุปกิเลสที่เกิดขึ้นจากความคิดปรุงแต่งให้เพลิดเพลिन เห็นลาภยศสรรเสริญสุขเป็นความสำคัญที่สุดสำหรับชีวิต จึงทำทุกสิ่งได้ไม่ว่าถูกหรือผิดควรหรือไม่ควร เพื่อให้ได้ดั่งมา คนเมาเหล้าเมื่อสร้างเมาแล้วยังมีโอกาสที่จะมีภาวะฐานะเช่นเดิมได้ แต่คนเมา ลาก ยศสรรเสริญ สุข ไม่มีโอกาสเช่นนั้น เมื่อความมัวเมาเกิดขึ้นแล้ว ความเสื่อมเสียย่อมเกิดตามมา ทั้งในความรู้ความเห็นของคนอื่นทั้งหลาย โดยเฉพาะความรู้สึคนึกคิดของตนเองจะมีดมัวปิดบังความประภัสสรแห่งจิตได้ และความคิดปรุงแต่งว่าดีว่าสนุกกว่าสบายนั้นเอง ทำให้ติดทำให้มัวเมาให้

ปรารถนาต้องการ ผู้มีปัญญาจึงพยายามหยุดความคิดปรุงแต่งนั้น เพื่อให้พ้นจากความมัวเมา เพื่อให้ปรากฏความประภัสสรแห่งจิต

ปมาทะ เลินเล่อ คือประมาทนั่นเอง ความประมาทเลินเล่อก็เกิดจากความคิดปรุงแต่ง เช่นกันเพียงง่าย ๆ คือคิดปรุงแต่งว่าไม่เป็นไรเท่านั้นก็ประมาทได้แล้ว ที่ชอบคิดกันก็คือไม่เป็นไรเรามีบุญมาก หรือไม่เป็นไรเราไม่ได้ทำไม่ดี หรือไม่เป็นไรเราต้องสบายไปทุกชาติ ดังนี้ เป็นต้น นี่คือประมาทที่ท่านกล่าวว่า เป็นทางแห่งความตาย ที่ชัด ๆ ก็คือความมัวเมาบังปัญญา บังความประภัสสรแห่งจิต จึงพึงทำลายความประมาทเลินเล่อเสีย ด้วยวิธีอย่าคิดปรุงแต่งว่า ไม่เป็นไร ไปเสียหมด ผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด ช่างย้อมพื้งนำเอาผ้าชิ้นใส่ลงในน้ำย้อมใดๆ คือ สีเขียว สีเหลืองสีแดง หรือสีชมพู ผ้าชิ้นพื้งเป็นของมีสีที่เขาย้อมดี มีสีสด ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร? เพราะผ้าเป็นของบริสุทธิ์ ฉะนั้น เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุกติเป็นอันหวังได้ ฉะนั้น

๓.๓.๗ อุบายเครื่องบันเท่าอิสสา มัจฉริยะ มทะ ปมาทะ ในอุปกิเลส

ในการบรรเทา อิสสา หรือความริษยา วิธีปฏิบัติโดยตรงคือ บำเพ็ญมูทิตา คือฝึกอบรมจิตให้รู้สึกพลอยชื่นชมยินดี กับความดีที่คนอื่นทำได้ และอบรมตนให้เกิดปัญญา มีความรู้จักผิดชอบชั่วดี อย่างน้อยก็รู้ว่า ความดีนั้นเป็นสิ่งที่ควรน้อมไม่ว่าจะเป็นความดีของใครก็ตาม

มัจฉริยะ แก้ได้ด้วย จาคะ แต่เมื่อว่าด้วยความละเอียดแล้ว จาคะ ความสละ ไม่ใช่เพียงสละ วัตถุภายนอกเท่านั้น แต่มีสิ่งที่ควรสละ เพราะ เป็นสิ่งที่ไม่ดี คือ กิเลสที่มีในจิตใจ เพราะฉะนั้น ขณะใดที่ปัญญาเกิดรู้ความจริง เป็นจาคะยิ่งกว่าจาคะ คือ เป็นการสละที่ประเสริฐเพราะ สละความไม่รู้ และ สละกิเลส จนสามารถสละ มัจฉริยะในจิตใจได้ในที่สุดเมื่อถึงความเป็นพระโสดาบัน การศึกษา พระธรรม ฟังพระธรรม จึงเป็นปัจจัยให้เกิดจาคะ ทั้งสละกิเลสที่มีในจิตใจ และ เป็นปัจจัยให้เจริญขึ้นของกุศลทุกๆประการ มีการให้ทาน ที่เป็นการสละวัตถุ และ ความตระหนี่ที่มีในจิตใจได้จนหมดสิ้น

การที่จะบรรเทาความมัวเมา ปมาทะความประมาทให้เบาบางได้นั้น มีหลักสำคัญอยู่ที่การเพิ่มพูนสติ เมื่อมีสติอยู่ความประมาทก็เกิดขึ้นไม่ได้ สติลดความประมาทก็เพิ่ม สติเพิ่มความประมาทก็ลด

๓.๓.๘ วิปัสสนาละอุปกิเลส ๑๖

ตามทีผู้วิจัยได้อธิบายอุปกิเลสมาทั้งหมดนี้ เป็นแต่เพียงอุบายวิธีบรรเทาอุปกิเลสทั้ง ๑๖ ข้อให้เบาบางลงเท่านั้น เพื่อให้ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับสังคม ได้อย่างสงบสุข ยังไม่ได้ประหารอุปกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง การที่จะละหรือประหารอุปกิเลสได้อย่างเด็ดขาดนั้น จะต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เดินตามปฏิปทาอรหิมรรคมีองค์ ๘ การบรรลุดุธรรมจะต้องประกอบด้วยสติปัญญาฐานเสมอ เพราะไม่เคยพบ

เห็นว่า ผู้ที่ไม่ได้เจริญสติบรรลุนิพพาน เพราะว่ามีวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณเกิดจากสัมมาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว ปัญญาจะเกิดพร้อมกับสติ และสมาธิจึงมีความแก่กล้าขึ้นตามลำดับด้วยภาวนามย ปัญญา^{๗๖} นอกจากนี้ยังมีหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถายืนยันว่า การบรรลุนิพพานจะขาดสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีเลย ดังนี้ ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ กณฺจิจ ธิมฺมํ อณามสิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาเจริญสติปัฏฐาน ๔ จนวิปัสสนาญาณนั้นแก่กล้าแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ รวมเป็นมัคสมังคี เกิดปัญญาแก่กล้า พิจารณาเห็นอุปกิเลสโดยความเป็นรูปนามตามความเป็นจริงตามสติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๗๗}

จนเกิดโศฬสญาณ ซึ่งจัดเป็นความหมดจดทางปัญญาอย่างแท้จริงตั้งแต่การกำหนดรู้รูปนามทางทวาร ๖ เป็นต้นไป โดยเน้นการเปรียบเทียบกับหลักฐานที่ค้นพบใน อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังนี้

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ตรงกับทิวฐิวสุทฺธิ ดังข้อความว่า นามรูปานํ ยาถาทสฺสนํ ทิวฐิวสุทฺธิ นาม แปลว่า การหยั่งเห็นรูป คือ สภาพแปรปรวนไปเป็นตามเหตุปัจจัย และนามคือ สภาพน้อมไปสู่อารมณ์ หรือ รู้อารมณ์ตามความเป็นจริง ชื่อว่า ทิวฐิวสุทฺธิ^{๗๘} ท่านอธิบายว่า ผู้ที่รู้เห็นสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริงว่า รูปมีสภาพแปรปรวนหรือไม่รู้อารมณ์ ส่วนนามมีสภาพน้อมไปสู่อารมณ์ ย่อมไม่รู้สีกว่ามีตัวตน ในขณะที่นั้นจะรู้สึกถึงความต่างกันของรูปนาม^{๗๙}

ด้วยเหตุนี้ญาณนี้จึงเป็นปัญญาในขั้นแยกรูปนามออกจากกันได้ตามเป็นจริง

^{๗๖} อังใน พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๗.

^{๗๗} ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๔, ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔, อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๙/๑๓๗ ; ๕๗๖/๓๑๘. ดูใน พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๐๔.

^{๗๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

๒. ปัจจัยปริศคหญาณ ตรงกับกัณฑ์ชาตวิตรณวิสุทธิตั้งข้อความว่า ,เอตสเสว ปน นามรูปสสุ ปจยปริศคหญาณน ตีสุ อทธาสุ กงขั วิตริตวา ฐิตั ตาณั กงขาวิตรณวิสุทธิ นาม^{๘๐} แปลว่า ,อนึ่ง ญาณที่ข้ามพ้นความสงสัยในกาล ๓ ด้วยการกำหนดปัจจัยของรูปนามนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า กัณฑ์ชาตวิตรณ วิสุทธิ^{๘๑} ซึ่งหมายถึง ความหมดจดด้วยการข้ามความสงสัย ดังนั้น ญาณ นี้จึงหมายถึง การกำหนดรู้ ปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปนามได้

๓. สัมมสนญาณ ตรงกับมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ดังปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภทา มรรค ว่า อตีตนาตตปจบุปนนานั ธมมานั สงขิปิตวา วุตถาเน ปญญา สัมมสนญาณั แปลว่า ปัญญาในการ กำหนดรู้รวมสภาวะธรรมอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ^{๘๒} หมายถึงปัญญาในการ กำหนดรู้รูปนาม ดังนั้นญาณนี้จึงหมายถึงการกำหนดรู้ปรมจันเห็นพระไตรลักษณ์ปรากฏได้

๔. อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ การกำหนดรู้ความเกิดดับของรูปนามได้ มี ๒ ชนิดคือ อย่างอ่อนเรียกว่า ตรุณอุทฺยัพพญาณ ซึ่งประกอบด้วยวิปัสสนูปกิเลส มี ๑๐ อย่างคือ โอภาสญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคาหะ อุပ္ภูฐานะ อุเบกขา และ นิกันติ อย่างแก่ เรียกว่า พลวอุทฺยัพพญาณ เพราะก้าวข้ามวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างได้

๕. ภัคานุปัสสนาญาณ คือ การกำหนดเห็นความดับไปของรูปนามได้

๖. ทยตูปัฏฐานญาณ คือ การกำหนดเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัวได้

๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ คือ การกำหนดเห็นโทษของรูปนามได้

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ การกำหนดเห็นรูปนามเป็นของน่าเบื่อได้

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ การกำหนดเห็นความอยากพ้นจากรูปนามได้

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ กำหนดเห็นรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ได้

๑๑. สังขารูปเขยญาณ คือ การกำหนดเห็นความวางเฉยในรูปนามได้

๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ คือ การกำหนดเห็นรูปนามโดยความเป็นอริยสัจ ๔ ได้

๑๓. โคตรญาณ คือ การกำหนดละจากรูปนามที่เป็นโลกีย์เข้าสู่ภาวะพระนิพพานได้

๑๔. มัคคญาณ คือ การกำหนดเห็นกิเลสถูกมรรคปหานได้

๑๕. ผลญาณ คือ ผลที่เกิดจากมรรคนั่นเอง

๑๖. ปัจจเวกชนญาณ คือ การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ สำหรับผู้ที่ยังไม่ถึงอรหัตตผล

^{๘๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๓.

^{๘๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๙๔.

^{๘๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า

ประหารอุปกิเลสทั้ง ๑๖ อย่าง โดยเด็ดขาด เป็นสมุณฑิประหาร ตัดกระแสแห่งโคตรปุถุชน เข้าสู่กระแสแห่งโคตรอริยะ เพราะออกจากกิเลส พ้นจากกิเลส เหตุนี้มคฺคญาณ จึงได้ชื่อว่า อุภโตฎฐาน แปลว่า ออกทั้ง ๒ ข้าง คือ ออกจากอารมณ์ที่เป็นโลกีย์ และออกจากกิเลสด้วย เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปริวิภูฏ ๓ หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ คือ

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ รูปนามอันเป็นตัวทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ทุกขนี้มีอยู่จริง (สัจญาณ), ทุกขนี้ควรกำหนดรู้(กิจจญาณ) และได้ทำการกำหนดจนรู้แจ้งในทุกขแล้ว (กตญาณ)

๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ตัณหานี้มีอยู่จริง ตัณหานี้ควรละ และได้ทำการละตัณหาแล้ว

๓. นิโรธสัจ ได้แก่ นิพพาน ซึ่งเป็นความดับสิ้นแห่งทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้มีจริง ธรรมที่ดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ควรทำให้แจ้ง และได้ทำการจนแจ้งในความดับสิ้นแห่งทุกข์แล้ว

๔. มคฺคสัจ ได้แก่ อภิญ्ञฐิกอริยมคฺค คือ อริยมคฺคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นั้น ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นั้นมีจริง เป็นธรรมที่ควรเจริญ และได้ดำเนินการจนเจริญเป็น สมังคี คือ พร้อมเพรียงกันเป็นอันดีแล้ว หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการนี้

๓.๔ พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นอนุสัยกิเลส

สนตฺตานํ อณฺ อณฺ เสนตฺตํ อณฺสยา ฯ ธรรมเหล่าใดที่ตามนอนเนื่องอยู่ใน สันดานเป็นเนื่องนิจ ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อนุสัย

จิตตสนตฺตานํ นิตฺตวา ว ฯ ฝากไว้ในจิตตสันดานนั้นเทียว

อนฺรูปํ การณํ ลภิตฺวา เสนตฺติ อฺปฺชชฺนตฺตํ อณฺสยา ฯ ธรรมเหล่าใดเมื่อได้ เหตุอันสมควรแล้ว ย่อมเกิดขึ้นได้ ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อนุสัย

รวมความว่า อนุสัย หมายถึงกิเลสอย่างละเอียดที่ตามนอนเนื่องอยู่ในจิตตสันดานของสัตว์ทั้งหลายเป็นประจำ ต่อเมื่อใดได้เหตุอันสมควรแล้ว ก็ปรากฏขึ้น เมื่อนั้น อนุสัย มี ๗ ประการ คือ

๑. กามราคานุสัย สันดานที่นอนเนื่องชอบใจในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวราคานุสัย สันดานที่นอนเนื่องชอบใจในอรรถภาพของตนและชอบใจในรูปภพ อรูปภพ องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิก ที่ในทวิภูฏิตตวิปยุตตจิต๔

๓. ปฏิฆานุสัย สันดานที่นอนเนื่องโกรธเคือง ไม่ชอบใจในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๔. มานานุสสัย สันดานที่นอนเนื่องพะงตน ถือตัว ไม่ยอมลงให้แก่ใคร องค์กรธรรม ได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทิวจิตตวิปปยุตตจิต ๔

๕. ทิวฐานุสสัย สันดานที่นอนเนื่องมีความเห็นผิด องค์กรธรรมได้แก่ ทิวจิตเจตสิก ที่ใน ทิวจิตตสัมปยุตตจิต ๔

๖. วิจิกิจจานุสสัย สันดานที่นอนเนื่องลั้งเลและสงสัยไม่แน่ใจ องค์กรธรรมได้แก่ วิจิกิจจาเจตสิก ที่ในวิจิกิจจาสัมปยุตตจิต ๑

๗. อวิชขานุสสัย สันดานที่นอนเนื่องมีความลุ่มหลงมัวเมา เพราะไม่รู้เหตุผลตามความ เป็นจริง องค์กรธรรมได้แก่โมหเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒

รวมอนุสสัย มี ๗ แต่องค์กรธรรมมีเพียง ๖ คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก มานเจตสิก ทิวจิตเจตสิก วิจิกิจจาเจตสิก และ โมหเจตสิก^{๘๓}

กิเลสมี ๓ ชั้น คือ อนุสสัยกิเลส ปริยฐานกิเลส วิติกกม กิเลส

วิติกกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างหายาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรม ทางกาย วาจา วิรติ คือ ละเว้นวิติกกมกิเลสได้ด้วยศีล

ปริยฐานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับอกุศลจิต แต่ไม่ถึงขั้นล่วงเป็นทุจริตกรรม ระวังปริยฐานกิเลสได้ชั่วคราว เป็นวิกขัมภนพหวนด้วยฉานกุศลจิต

อนุสสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด เมื่อยังไม่ได้ดับกิเลส อนุสสัยกิเลสก็นอนเนื่องอยู่ในจิตที่เกิดดับสืบต่อกัน เป็นเชื้อเป็น ปัจจัยให้เกิดปริยฐานกิเลส กิเลสทั้งหลายจะดับหมดสิ้นเป็นสมุจเฉตพหวน ไม่เกิดอีกเลย เมื่อโลกุตตรมัคคจิต รู้แจ้งอริยสัจธรรมโดยประจักษ์แจ้ง สภาพของพระนิพพานตามลำดับขั้น ของมัคคจิต ซึ่งพหวนกิเลสเป็นสมุจเฉต ตามลำดับขั้นของ มัคคจิตนั้นๆ แสดงให้เห็นตามความเป็นจริงว่า เพราะยังมีอนุสสัยกิเลส จึงเป็นเหตุ ให้กิเลสประการต่างๆ เกิดขึ้น ทำกิจหน้าที่ ทำให้ผู้นั้นยังไม่พ้นไปจากทุกข์ ยังไม่พ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ ถูกกิเลสผูกไว้ ตรึงไว้ ประกอบไว้ในวัฏฏะ จนกว่าจะมีปัญญา สามารถที่จะประหารดับกิเลสอนุสสัยได้ ซึ่งก็ต้องอาศัยกาลเวลาที่ยาวนานในการอบรมเจริญปัญญาจริงๆ

วิปัสสนาเป็นทางอบรม ในการให้เกิดสติปัญญาเห็นสภาพธรรมต่างๆ ที่มีเกิดขึ้นตามความเป็นจริงตามกฎของไตรลักษณ์ ได้แก่อนิจจัง ไม่เที่ยงแปรปรวนตามเหตุและปัจจัย ทุกขัง เป็นทุกข์ เพราะถือมั่น อนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของเรา ของเขาหรือของใครๆ ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น เกิดเพราะเหตุ ดับเพราะเหตุแม้จะไม่มีเราเกิดขึ้นบนโลกใบนี้ก็ตาม ทุกสรรพสิ่งยังคงดำเนินไปตามเหตุและปัจจัย วิปัสสนา จึงมีบทบาทต่อชีวิตมาก ในแง่ของการดับเหตุแห่งทุกข์ คือ รู้แล้วหยุด มากกว่าจะสานต่อให้

^{๘๓} พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้าที่ ๑๒

กลายเป็นการสร้างกรรมใหม่ให้มีเกิดขึ้นอีก และทางดำเนินไปเพื่อให้ถึงความดับทุกนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้นตถาคตได้ ตรัสรู้อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ๒ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่งเพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานภิกษุทั้งหลาย ก็มีมัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วอันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานนั้น เป็นฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมัชฌิมาปฏิปทานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^{๘๔}

พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตทุติยอนุสสุตตราว่าด้วยอนุสัย สุตราที่ ๒ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละ เพื่อตัดอนุสัย ๗ ประการ ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละ เพื่อตัดอนุสัย ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละ เพื่อตัดกามราคานุสัย ๒. ปฏิฆานุสัย ๓. ทิฏฐานุสัย ๔. วิจิกิจฉานุสัย ๕. มานานุสัย ๖. ภวราคานุสัย ๗. ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละ เพื่อตัดอวิชชานุสัย

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละ เพื่อตัดอนุสัย ๗ ประการนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุละกามราคานุสัยได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ละปฏิฆานุสัยได้เด็ดขาด ฯลฯ ทิฏฐานุสัย ฯลฯ วิจิกิจฉานุสัย ฯลฯ มานานุสัย ฯลฯ ภวราคานุสัย ฯลฯ ละอวิชชานุสัยได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เมื่อนั้น ภิกษุนี้เราจึงเรียกว่า ‘ตัดต้นหาได้แล้ว ถอนสังโยชนได้แล้ว ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะได้โดยชอบ’^{๘๕}

๓.๔.๑ กำหนดตามหลักปริญา ๓ คือ^{๘๖}

๑. ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก
๒. ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา

^{๘๔} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓ / ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๖.

^{๘๕} อค.สต.(ไทย) ๒๓/๑๒/๑๘.

^{๘๖} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑/๒๑๐.

๓. ปหานปริญา การกำหนดรู้ชั้นละ

๑) ญาตปริญา การกำหนดรู้ชั้นรู้จัก เช่น กำหนดรู้ตัมหา คือเห็นว่า นีรูปปานุสสัย นีสัททานุสสัย นีคันธานุสสัย นีรसानุสสัย นีโฆฎฐัพพานุสสัย นีธัมมานุสสัย กำหนดรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า ญาตปริญา

๒) ตีรณปริญา การกำหนดรู้ชั้นพิจารณา เช่น พิจารณาอนุสัยกิเลส คือพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวผี ตัมหาเป็นของที่ต้องสลัดออกไป กำหนดรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า ตีรณปริญา

๓) ปหานปริญา การกำหนดรู้ชั้นละ เช่น พิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอนุสัยกิเลสอีก สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละความกำหนัด ด้วยอำนาจความพอใจในอนุสัยกิเลสเสีย ตัมหานั้น เธอทั้งหลายละได้เด็ดขาดแล้ว จักถูกตัดรากลอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากลอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ กำหนดละอนุสัยกิเลสนั้นได้แบบนี้ เรียกว่า ปหานปริญา

๓.๔.๒ กำหนดตามหลักวิปัสสนาญาณ ๙ คือ^{๘๗}

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความเกิดและความดับของเบญจขันธ์หรือความเกิดดับของรูปนาม เช่น รูปเกิดขึ้นแล้วในปัจจุบัน ชื่อว่าความเกิดแห่งรูป ความเสื่อมแห่งรูปในปัจจุบัน ชื่อว่า ความเสื่อมแห่งรูป หรือความดับแห่งรูป

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความเกิดดับแห่งรูปในขณะนั้นตามความเป็นจริงอย่างนี้ ปัญญาตามเห็นความเกิดดับของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็เช่นนี้เหมือนกัน และรู้ว่า รูป มีอาหารเป็นเหตุเกิด เวทนา สัญญา สังขาร มีผัสสะเป็นเหตุเกิด และ วิญญาณ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด

๒. ภังคานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความสลายไปแห่งรูปนาม คือผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความดับไป หรือความสลายไปแห่งรูปนามโดยส่วนเดียวเท่านั้น ได้แก่ รูปนามนี้มีแต่ดับไป หรือเสื่อมไปเท่านั้น

ผู้เจริญเจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็น รูปเป็นต้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และรู้ว่า ชรา มรณะเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ดับไป จนกระทั่งไม่ถึงมันสิ่งใดๆ

^{๘๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

๓. ภัยตู่ปฏิกษานาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว หรือเป็นภัย เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้า เสียใจ คำรำพึง รำพัน เป็นต้นเป็นภัยหรือเป็นของน่ากลัว เป็นเหตุให้มีทุกข์รำไป

ดังนั้น การดับความเกิดเป็นต้นได้ จึงไม่เป็นทุกข์ มีแต่ความสุขฝ่ายเดียว ได้แก่เข้าถึงพระนิพพานได้

๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารโดยเป็นโทษ เช่น การเกิดมีชั้น

๕ แล้ว เป็นภัยตามที่กล่าวแล้ว นำความทุกข์ โศกเศร้าเสียใจเป็นต้น นี่คือโทษของการมีชั้น ๕ การดับสิ่งเหล่านี้ได้ จึงเป็นสุข

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารด้วยความหน่าย คือ นอกจากสังขารมีภัย มีโทษแล้ว ยังนำมาซึ่งความน่าเบื่อหน่าย จึงปฏิบัติเพื่อความคลายความกำหนัด หรือคลายความเพลิดเพลิดด้วยอำนาจยินดีในสังขารอีกต่อไป

๖. มุญจิตุกัมมตาญาณ ปัญญาอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสียจากสังขาร ที่มีแต่ภัย มีแต่โทษ มีแต่ความน่าเบื่อหน่าย จึงต้องการหลุดพ้นไปจากสังขารนี้

๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นการพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก

๘. สังขารุเปกขาญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๙. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือหยั่งรู้ปฏิจจสมุปบาท ธรรมเหล่านี้ คือ^{๘๘}

มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารุเปกขาญาณมีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้นธรรมเหล่านี้แล่นไปสู่พระนิพพาน คือ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอกและโคตรภูตธรรม ธรรมเครื่องถอนออก จากความเป็นปุถุชน มีมรรคญาณ ผลญาณเกิดขึ้นติดต่อกัน เหมือนอาทิตยอุทัยกำจัดความมืดไปฉนั้น เข้าถึงความเป็นอริยชนต่อไปตามลำดับ

พระธรรมที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดง แสดงให้เข้าใจ สิ่งที่มีจริงตามความเป็นจริง ไม่เว้นธรรมใดๆ เลย รวมทั้งกิเลส อกุศลธรรมด้วย ก็เป็นสภาพธรรมที่มีจริง มีอยู่จริงในชีวิตประจำวัน และเกิดขึ้นเป็นไปมากด้วย พระองค์ทรงแสดงไว้โดยละเอียด และมีมากมายในพระธรรมคำสอน เพื่อให้ ผู้ฟัง ผู้ศึกษา ได้เข้าใจตามความเป็นจริงว่า เป็นธรรม ไม่ใช่เรา พร้อมทั้ง เห็นโทษ เห็นภัยของสภาพธรรม ฝ่ายที่ไม่ดีเหล่านี้ เพื่อประโยชน์ในการขัดเกลาจิตใจให้เบาบาง จากกิเลสอนุสัยทั้งหลาย

^{๘๘} บพ. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔.

เหล่านั้น จนกว่าจะสามารถดับกิเลสได้ จนหมดสิ้นในที่สุด การอบรมเจริญปัญญา จนกระทั่งสามารถดับกิเลสได้ตามลำดับขั้น อนุสัยกิเลสก็จะถูกดับ ถูกกำจัดออกไป ตามลำดับมรรค และที่จะดับได้อย่างหมดสิ้น ก็ต้องถึงความเป็นพระอรหันต์

โสดาปัตติมัคค ประหาร ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย

อนาคามีมัคค ประหาร กามราคานุสัย และ ปฏิฆานุสัย

อรหัตตมัคค ประหาร อนุสัยที่เหลือทั้งหมด

๓.๕ พุทธวิธีการละมานะในฐานะที่เป็นสังโยชน์

การผูกสัตว์ให้ติดอยู่ในวัฏฏหุข ด้วยอำนาจไม่ให้ออกไปจากทุกขในวัฏฏะ โดยเหตุ ที่คร่าหรือดึงสัตว์ที่อยู่ในที่ไกลให้ลงมา นั้นชื่อว่า สังโยชน์ สัตว์ทั้งหลายที่ถูกเชือก คือ สังโยชน์ ผูกคอไว้ในกามคุณทั้ง ๕ ซึ่งเปรียบ ด้วยเรือนจำ จึงไม่สามารถที่จะไปไหนได้เลย สังโยชน์ ๑๐ ประการ เป็นเครื่องผูกอย่างหยาบและอย่างละเอียด^{๘๘} เช่น ในโอรัมภาคิยสังโยชน์เป็นสังโยชน์เบื้องต้น เป็นไปในภพอันต่ำ เป็นไปอย่างหยาบ มีดังนี้คือ

๑) สักกายทิฏฐิความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น เช่น เห็นว่ามีกายของตน หรือมีกายชนิดที่เป็นของเที่ยงแท้ถาวร ทำนองที่เป็นอาตมมัน คือเป็นตัวตนที่ไม่รู้จักสูญ

๒) วิจิกิจฉา ความลังเล ความสงสัย ไม่แน่ใจ เช่นลังเลต่อวิชา ความรู้หรือสัจจะความจริง

๓) สีสัพพตปราคาส การลุ่มลุ่มแห่งศีลและพรต อย่างแรกหมายถึง ความเข้าใจผิดต่อความหมายอันแท้จริงของคำว่า ศีลและพรต อย่างหลังหมายถึงความที่ยังโง่มาก ยังหลงมากถึงขนาดที่ให้ศีลพรตประเภทที่ผิด ๆ หรือมองยั้สาระครอบงำเอา ทั้ง ๒ อย่างนี้ ทำให้เกิดความหมายยึดมั่นถือมั่น ต่อศีลและพรตไปหมดทุกอย่างทุกทาง จนไม่สามารถใช้ศีลและพรตใด ๆ ให้เป็นประโยชน์แก่การดำเนินไปในทางของพระนิพพานได้แม้แต่น้อย ทั้งยังหลบลูหลบลูตายึดมั่นถือมั่นในศีลและพรตโดยวิธีไร้สาระอยู่อย่างไม่รู้สร้าง คือหลงไหลยึดถือ การถือสรคมณ การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล การเจริญสมาธิ และวิปัสสนาที่ถูกต้อง ให้เขวไปในทางหลังทางศักดิ์สิทธิ์ อธิบายไม่ได้ด้วยเหตุผล ทำบุคคลให้กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์วิเศษไปอย่างหลบลูหลบลูตา เพราะจิตยึดมั่นในความหลังความศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างเดียวนั่นเอง

^{๘๘} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔ /๑๓ /๑๘.

๔) กามฉันทะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ หมายถึงกามทุกประเภททั้ง กิเลสกามและวัตถุกาม เช่น ความกำหนัด ความพอใจ ความพอใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่มากกระทบทวารทั้ง ๕

๕) ปฏิกัมพะ ความกระทบกระทั่งในใจความหงุดหงิดขัดเคือง เป็นความกระทบกระทั่งแห่ง อารมณ์ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่มากกระทบ ได้แก่ โทสะความคิดประทุษร้าย ความโกรธ^{๙๐}

และในอุทัมภาคิสังโยชน์ คือสังโยชน์เบื้องสูง เป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันเบื้อง สูงมี ดังนี้คือ

๖) รูปปราคะความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (ฌาน ๔) หรือในรูปธรรมอันประณีตความปรารถนาในรูป เช่น ในกรณีแห่งการเจริญอานาปานสตินี้มาเป็นอารมณ์ สำหรับเจริญสมาธิภาวนามีผลเกิดขึ้นเป็นฌานอันมีลมหายใจเป็นอารมณ์ ฌานนั้นทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นสุขนี้เรียกว่ากำหนด ในรูปด้วยเหมือนกัน

๗) อรูปปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม ความปรารถนาใน อรูปภพ หมายความว่าความกำหนัดในรูป คือสิ่งที่ไม่มีรูป มีลักษณะอาการทำนองเดียวกันกับความ กำหนัดในรูป ผิดกันเพียงแต่ในที่นี้มีสิ่งที่เบ็นอรูปเข้ามาแทน และเป็นสิ่งที่ประณีตยิ่งขึ้นไป เป็นต้น

๘) มานะ ความถือตัว ถือหมายสำคัญตนดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ เป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่ต้องวินิจฉัยอีกแต่ประการใด

๙) อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน หมายความว่า ความที่จิตฟุ้งขึ้นกว่าระดับปกติ เพราะ อำนาจ ความสนใจ ความสงสัย ความหวัง ความระแวง หรือแม้แต่ความกลัวอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตฟุ้งขึ้นใน ลักษณะเช่นนี้นั้น มีมูลมาจากความยึดถือในตัวตนอย่างเดียวกัน คือมีความสำคัญว่าตนมีอยู่นั่นเอง แต่เป็นไปในทางเห็นแก่ตน ชนิดที่ละเอียดจนถึงขนาดที่ไม่รู้สึกตัว และเคลื่อนไหวไปในทางที่จะ แสวงหาประโยชน์แก่ตัว หรือการป้องกันชีวิตของตัวโดยไม่รู้สึกรู้สีกตัวอีกอย่างเดียวกัน เพราะความรู้สึก ว่ามีตัวตนนั่นเอง จึงมีความรู้สึกในทางที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตัว

๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง ความหลง คือความรู้สิ่งใดก็ตามที่ไม่สามารถดับทุกข์ของ จิตใจได้ (คือไม่ใช่วิชชา) ก็เรียกว่าเป็นอวิชชาทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความหมายทางธรรมโดยเฉพาะเท่านั้น ซึ่ง เรียกว่า ความงมงาย ความไม่รู้ หรือความไม่รู้จริงบ้าง ความรู้ผิดบ้าง แต่ก็สรุปอยู่ที่ความไม่เกิดวิชชา นี้เอง ซึ่งก็ได้แก่ความไม่รู้ในสิ่งต่อไปนี้ ๑) ไม่รู้ในทุกข์ ๒) ไม่รู้ในเหตุแห่งทุกข์ ๓) ไม่รู้ในความดับไม่ เหลือแห่งทุกข์ ๔) ไม่รู้หนทางดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๕) ไม่รู้อดีต ๖) ไม่รู้อนาคต ๗) ไม่รู้อดีตและ อนาคต ๘) ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท

^{๙๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๓๔๙ / ๙๕.

๓.๕.๑ อริยมรรคมีองค์ ๘

พระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นไฉน?

ก็สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ความรู้ในเหตุให้ทุกข์เกิด ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำรินอนไม่เบียดเบียน อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจาเป็นไฉน? การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะเป็นไฉน? การงดเว้นจากการล้างผลาญชีวิต งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

สัมมาอาชีวะเป็นไฉน? อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิด สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ให้เกิดฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ ไม่เลือนหาย เจริญยิ่ง ไพบูลย์ มีขึ้น เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาสติเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกเสียได้ อันนี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสมาธิเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่

เธอบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป

บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ที่มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข

เธอบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ อันนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้างย่อมอยู่

ไตรสิกขาหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ในระดับสูงหรือในระดับเข้มข้น จะเกิดขึ้นได้เมื่อเราปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานจะทำให้สิกขาทั้ง ๓ หรือองค์มรรคทั้ง ๘ ได้รับการปฏิบัติอบรมพร้อมกันจนมีกำลังแก่กล้า ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณปัญญาได้ หรือวิปัสสนาญาณระดับต่างๆ จนถึงมรรคญาณ ๔ และผลญาณ ๔ ซึ่งเป็นปัญญาที่ทำลายกิเลสตั้งแต่หายาไปจนถึงละเอียดให้หมดไปตามลำดับ “ปัญญา” ที่เป็นเป้าหมายของวิปัสสนากัมมัฏฐานจึง เป็นปัญญาประเภท “โลกุตตรปัญญา” ซึ่งในคัมภีร์วิวัฏฐกของอภิธรรมปิฎกอธิบายว่าหมายถึง ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔^{๙๑} ดังนั้นจิตที่ดำเนินไปในเส้นทางมหาสติปัฏฐานสี่ อริยมรรคมีองค์แปด คือ สมาริ ปัญญา ย่อมเดินไปพร้อมกัน ธรรมจักรย่อมหมุนไป ตัดกระแสแห่งวัฏฏสงสาร เพื่อถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน อันเป็นสภาพสิ้นทุกข์ ไม่มีความกังวล

อนึ่ง สติของเธอ ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อริยสัจ ๔ อยู่

๓.๕.๒ มรรคมี ๔ ละสังโยชน์

เครื่องผูกพันจิตให้ติดอยู่กับโลก เป็นความโง่เขลาที่ปิดบังความจริง และผูกพันจิตใจให้คนติดอยู่กับโลก ครั้นเมื่อละได้ ๓ ชั้น ก็เหมือนกับเพิกถอนสิ่งที่ผูกพันหรือปิดบังเสียได้ ๓ อย่างจึงหลุดลอยขึ้นอยู่เหนือโลก ในระดับที่หนึ่ง แล้วเรียกว่าพระอริยเจ้าในอันดับแรก จัดไว้เป็นโลกุตตรภูมิอันดับแรกเรียกบุคคลนั้นว่าเป็น พระโสดาบัน คือ ผู้แรกถึงกระแสแห่งพระนิพพาน คือ จะถึงนิพพานในอนาคตแน่ ๆ

โลกุตตรภูมิอันดับที่ ๒ นั้น ท่านหมายถึงการละเครื่องผูกพัน ๓ อย่างที่กล่าวหมดสิ้นไปแล้ว และยังสามารถทำโลภะ โทสะ โมหะ บางส่วนให้จางไปอีก จนถึงกับมีจิตใจสูงมีความผูกพันอาลัยอยู่ในกามภพแต่เพียงเล็กน้อยที่สุด ถือกันว่าจะเวียน วนสุโลกนี้เพียงครั้งเดียว จึงได้ชื่อว่า พระสกิทาคามี ตอนนี้ควรทำความเข้าใจคำว่า พระโสดาบัน เสียก่อนจะช่วยให้เข้าใจคำว่า สกิทาคามี เพิ่มขึ้น คำว่า "โสดาบัน" แปลว่าผู้แรกถึงกระแส ถ้าถามว่ากระแสแห่งอะไร ? ก็ตอบ ว่ากระแสแห่งนิพพานนั่นเอง พระโสดาบันเป็นผู้ถึงเพียงกระแสของนิพพาน ยังไม่ถึงตัวนิพพาน กระแสนี้คือเกลียว

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐.

ที่ไหลไปสู่นิพพาน กระแสของนิพพาน ย่อมมีความลาดเอียงไปทางนิพพาน เหมือนอย่างลำแม่น้ำ ที่มี ความลาดเอียงไปสู่ทะเล ถ้าจิตตกไปในกระแสนี้แล้ว แน่นอนย่อมไปถึงนิพพาน

การถึงกระแสนี้ หมายถึงว่าจะต้องบรรลุนิพพานแน่ๆ ในอนาคต แต่อาจจะยังอีกหลาย เวลา เอาแต่ใจความว่าจะต้องถึงนิพพานอย่างแน่นอนส่วนพวกที่ ๒ ที่เรียกว่า สกิทาคามีนั้น ไกล่ชิด นิพพานยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก จนถึงกับมีอาลัยเหลืออยู่น้อยในความเป็นอยู่ในโลกนี้ ถ้าจะกลับมาสู่ อารมณ์แบบมนุษย์อีกก็เพียงหนเดียว เพราะโลภะ โทสะโมหะ เบาบางลงมากแต่ยังไม่หมดไปโดย สิ้นเชิง

อันดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลชั้น นี้ นอกจากจะละกิเลสขั้นต้นได้อย่าง พระสกิทาคามีแล้ว ยังละ สังโยชน์ข้อที่ ๔ เรียกว่า กามราคะ ข้อที่ ๕ เรียกว่า ปฏิกขะ กามราคะนั้น หมายถึงของรักของใครที่พระโสดาบันและพระสกิทาคามีละไม่หมด ยังมีความพอใจในของรักของใคร เหลืออยู่ทั้งๆ ที่ท่านละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสได้แล้ว แต่ก็ไม่สามารถละความติดใน กามราคะได้ทั้งหมด ยังเหลืออยู่เป็นบางส่วน แต่พอมาถึงอันดับที่ ๓ คือพระอนาคามี นี้ท่านย่อมละ ออกได้หมดไม่มีเหลือ ส่วนกิเลสที่เรียกว่า ปฏิกขะ (ความรู้สึกโกรธหรือความขัดเคืองใจ) พระ สกิทาคามี ล้างออกไปได้เป็นส่วนมาก เหลืออยู่เพียงความหงุดหงิด ความขัดข้องอยู่ภายใน

ส่วนพระอนาคามีนั้น เอาออกได้หมดจึงเรียกว่า ผู้ละกามราคะและปฏิกขะได้ ที่เรียกว่า กามราคะ หรือการติดความพอใจในกามนั้น ได้อธิบายไว้อย่างมากแล้วในเรื่องกามุปาทาน กิเลสนี้เป็น สิ่งที่เกิดประจำอยู่ในใจ อยู่อย่างเหนียวแน่นราวกะลามันแนบสนิทเป็นเนื้อเดียวกัน ยากที่จะเข้าใจได้ ยากที่จะล้างออกได้สำหรับคนธรรมดา สิ่งใดเป็นที่ตั้ง แห่งความรักใคร่ จะเป็นรูป เสียง กลิ่นรสสัมผัส ชั้นไหน ประเภทไหนลักษณะอย่างไรก็ตาม ก็เรียกว่ากามทั้งนั้น ความที่จิตยังติดอยู่ด้วยความพอใจใน สิ่งที่รักใคร่เช่นนี้เรียกว่า กามราคะ ได้ทุกวิถีทาง ที่เรียกว่า ปฏิกขะ นั้น เป็นความกระตบกระทั้ง แห่ง จิตที่รู้สึกไม่พอใจ ถ้าพอใจก็จัดเป็นกามราคะ ไม่พอใจจึงจะเป็นปฏิกขะ ความรู้สึกส่วนมากของเรามี อยู่อย่างนี้ ปฏิกขะอาจจะเกิดได้แม้ต่อสิ่งที่ไม่มียุญญาณ และถ้ามากไปกว่านั้น ไม่พอใจ แม้แต่สิ่งที่ทำ เองหรือสิ่งที่เกิดขึ้น ในใจเอง ส่วนที่ มีอาการโกรธเกลียด พยาบาทคนอื่นนั้น เป็นปฏิกขะที่รุนแรง เกินไป ซึ่งพระอริยบุคคลขั้นต้นๆ กว่านี้ก็พอจะละได้ตามสมควร ที่เหลืออยู่สำหรับให้พระอริยเจ้าชั้น ที่ ๓ ละ นี้หมายถึงความกระเพื่อมแห่งจิตชั้นละเอียด จนบางที่ไม่ปรากฏอะไรออกมา เป็นความขุ่น อยู่ข้างใน ดูสีหน้าจะไม่ทราบ ว่ามีความไม่พอใจอยู่ข้างในเป็นต้น เช่น ความหงุดหงิดรำคาญ ขัดใจใน คนหรือสิ่งต่างๆ ที่ไม่เป็นไปตามปรารถนา ถ้าผู้ใดละปฏิกขะทุกชนิดได้สิ้น เชิญท่านทั้ง หลายลองคิดดู ว่าจะอยู่ในฐานะที่น่าบูชาสักเพียงไร หรือเป็นบุคคลพิเศษสักเพียงไร กิเลสทั้ง ๕

ข้อที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านจัดไว้ว่าเป็นขั้นต่ำ นับตั้งแต่สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต ปรามาส กามราคะจนถึงปฏิกขะ พระอริยบุคคลประเภทที่ ๓ ละได้หมด เพราะไม่มีกามราคะเหลืออยู่ เลย พระอริยเจ้าประเภทนี้จึงไม่เวียนมาสู่กามภพอีกต่อไป เป็นเหตุให้ได้นามว่า อนาคามี แปลว่าผู้ไม่

มีการกลับมาอีก มีแต่จะรุดหน้าสูงขึ้นไปเป็นพระอรหันต์และนิพพาน หรือในภาวะอื่นที่ไม่เกี่ยวกับ กามคือภพของรูปพรหมอันดับปลายๆ

ส่วนกิเลสที่ยังเหลืออีก ๕ อย่างข้างปลายนั้น พระอริยบุคคลประเภทที่ ๔ คือพระอรหันต์ จึงจะละได้ทั้งหมดทั้งสิ้น กิเลสถัดไปอีก คือ รูปราคะ อันเป็นสังโยชน์ข้อที่ ๖ นั้น หมายถึงความรักใคร่ ความพอใจในความสุขที่เกิดมาจากรูปสมบัติเหมือนที่เป็นแก่พวกโยคีที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์ พระอริยเจ้า ๓ ชั้น แรก ยังไม่สามารถละความสุขความพอใจที่เกิดจากรูปมานได้แต่จะถอนได้ในเมื่อเลื่อนมาถึงพระอริยเจ้าชั้น สุตท้ายคือ พระอรหันต์ ทั้งนี้ก็เพราะความสงบสุขเยือกเย็น อันเกิดมาแต่รูป บริสุทธิ์ก็มีรสชาติที่จับอกจับใจ จนถึงกับพอจะเรียกได้ว่าเป็นพระนิพพานชิมลองดูก่อน เป็นพระนิพพานล่วงหน้าแล้วมีรสอย่างเดียวกันหรือทำนองเดียวกับรสของพระนิพพานที่แท้จริงหากแต่เป็นเรื่องชั่วคราว เป็นเรื่องที่เป็นไปในระหว่างที่กิเลสสงบรำงับ เพราะอำนาจของฌาน ไม่ใช่กิเลสสูญหายเหือดแห้งไปจริง เมื่อหมดกำลังของฌาน กิเลสก็กลับมาปรากฏอีก ขณะที่กิเลสสงบระงับ อยู่ด้วยอำนาจของฌาน จิตนี้กว้างโปร่งเป็นอิสระ มีรสชาติดคล้ายกันกับรสของนิพพานที่แท้จริงเหมือนกัน ฉะนั้น จึงเป็นสาเหตุให้หลงติดได้เหมือนกัน บางยุคเคยบัญญัติว่าเป็นนิพพานกันมาแล้ว

กิเลสอันละเอียดข้อที่ ๗ ที่เรียกว่า อรูปราคะ นั้น หมายถึงความพอใจจิตใจในความสุขที่เกิดมาแต่รูปสมบัติเป็นเรื่องคล้ายกับข้อที่ ๖ ผิดกันแต่ว่าขั้นนี้ละเอียดประณีตขึ้น ไปอีกขั้นหนึ่ง การเจริญฌานโดยมีสิ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์สำหรับเพ่งนั้น ย่อมได้ความสงบที่เนื่องอยู่กับรูปนั้นๆ เพราะฉะนั้น จึงหยาบกว่าการเจริญฌานอันกำหนดเพ่งสิ่งที่ไม่มียรูป เช่น อากาศหรือความว่างเปล่ามาเป็นอารมณ์ ได้ผลเป็นความสงบเงียบสุขุม ลึกซึ้งกว่าความสงบที่เป็นรูปมาน ท่านจึงจัดไว้ในลำดับหลังจากรูปมานและเรียกว่าอรูป ความพอกพอใจจิตใจในความสุขสงบชนิดนี้เรียกว่า อรูปราคะ ฉะนั้น สำหรับผู้ที่จะเป็นพระอรหันต์ จะหลงไหลในสุขเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้เลย ไม่ว่าจะสุขเวทนานั้น จะเกิดมาจากอะไรเพราะตามธรรมดาของพระอรหันต์ จะมองเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของความรู้สึกทุกชนิด จึงไม่อาจจะมีจิตใจในความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งเพราะฉะนั้น จึงละรูปราคะและอรูปราคะได้ โยคีฑูชีอื่น ๆ ที่บำเพ็ญรูปมานหรืออรูปมานตามป่านั้น มองไม่เห็นความลึกลับของสุขเวทนา จึงติดแน่นอยู่ในรสของฌานหรือสมาบัติอย่างหลงไหลเช่นเดียวกับคนหนุ่มคนสาวตามธรรมดาๆ ที่มีจิตติดแน่นหลงไหลอยู่ในรสของกามคุณ ท่านจึงใช้คำว่า "ราคะ" อย่างเดียวกันหมด ถ้าท่านทั้งหลายพิจารณาให้เข้าใจในเรื่องนี้จริงๆ แล้ว ก็จะพอใจหรือจะเลื่อมใสบูชา ในบุคคลที่เรียกว่าพระอริยเจ้านั้นอย่างยิ่ง

เครื่องผูกคนให้ติดอยู่ในโลกข้อที่ ๘ เรียกว่า มานะ ได้แก่ความรู้สึกสำคัญตัวว่าเป็นนั่น เป็นนี่ เป็นชั้น เป็นเชิงว่าเราเลวกว่าเขา เราเสมอเขา เราดีหรือสูงกว่าเขา ถ้ารู้สึกว่าคุณเลวกว่าก็น้อยใจ รู้สึกว่าคุณดีกว่าก็ทะนงใจ รู้สึกว่าเสมอ ๆ กัน ก็นึกไปในทางที่จะแข่งขันหรือทำตนให้ก้าวหน้ากว่าเขา ทำนองนี้เป็นต้น ข้อนี้ไม่ได้หมายถึงมานะทิฎฐิด้วยความเย่อหยิ่งจองหองตามธรรมดา ย่อม

เป็นการยากมากที่จะไม่ให้ใครๆ ตามปกติรู้สึกว่าคุณดีกว่าเขาเร็วกว่าเขาในทำนองนี้ก็เลยชนิดนี้มาอยู่ในอันดับที่ ๘ เกือบสุดท้ายเช่นนี้ย่อมหมายความว่ามันละเอียดจึงมาอยู่แทบจะครั้งสุดท้ายซึ่งพระอริยเจ้าชั้น สูงสุดเท่านั้น ที่จะละได้ ชั้นเราๆ ตามธรรมดาจึงยังละไม่ได้ ความรู้สึกว่าคุณดีกว่าหรือเสมอกันหรือตนเร็วกว่าเขานี้ย่อมมาจากความยึดติดชนิดหนึ่งนั่นเอง แต่ท่านใช้ชื่อว่าอุปาทาน ใช้ชื่อว่ามานะ แต่ถ้าจิตใจอยู่เหนือความดี ความชั่ว เสียแล้วความรู้สึกต่างๆ เช่นนี้จะมีอยู่ไม่ได้ แต่เพราะจิตใจของเราแย้งแพ้ต่อค่าของความดีความชั่ว ฉะนั้นเราจึงมีความรู้สึกว่าคุณดีกว่าใครดีใครชั่ว หรือใครเสมอกัน เป็นเหตุให้ใจหวั่นไหวไปบ้างเพราะเหตุที่รู้สึก เช่นนั้นอยู่ จึงยังไม่เป็นความสงบสุขจริงๆ

สังโยชนข้อที่ ๙ เรียกว่า อุทธัจจะ แปลว่า ความกระเพื่อมความฟุ้ง หรือความไม่สงบนิ่ง เช่นความรู้สึกที่กระพือขึ้น ในเมื่อมีสิ่งหนึ่ง สิ่งใดที่น่าสนใจผ่านมา คนเรามีความต้องการอะไร ประจำอยู่ในใจโดยเฉพาะ ก็คือความอยากได้ อยากเป็น อยากไม่เอา อยากไม่เป็น เมื่อมีสิ่งใดผ่านตา หู จมูก ลิ้น กาย มาในลักษณะที่ตรงกับความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่ง ของตนเข้าแล้ว ความกระพือขึ้น ของใจย่อมจะมีได้อย่างที่เราเรียกกันว่า"ความทึ่ง" ซึ่งในแง่ดีก็ได้ ซึ่งในแง่ร้ายก็ได้ ถ้าดูแปลกประหลาดแล้วเป็นต้องเกิดความสงสัยทึ่งขึ้น มาทีเดียวเพราะเรายังมีทั้ง ที่เราต้องการ ยังมีทั้ง ที่เราหวาดกลัว วิตกกังวลระแวงอยู่ ฉะนั้น ใจจึงทนไม่ได้ต้องทึ่ง ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาคนธรรมดาเป็นอย่างนี้ ถ้าเป็นสิ่งที่ถูกกับตัณหาแล้ว ก็ยากที่จะระงับได้ ย่อมสนใจจนเนื้อเต้น ตีใจจนสั่นตัว ถ้าเป็นเรื่องเศร้าก็ทำให้ใจแพบเหี่ยวแห้งจนหมดความสุข นี่คือลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า อุทธัจจะ พระอริยเจ้า ๓ ประเภทข้างต้น ก็ยังมีความทึ่งและมีความสนใจในบางสิ่งบางอย่างแต่พระอรหันต์ไม่มีความทึ่ง ไม่มีความสนใจในสิ่งใดเลย เพราะจิตใจของท่านหมดความกระหายในสิ่งทั้งปวง หมดความกลัว หมดความเกลียด หมดความวิตกกังวล หมดความระแวงสงสัยอยากรู้อยากเห็นในสิ่งต่างๆ ท่านมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่มีอะไรมาล่อหรือยั่วให้เกิดความทึ่ง หรือความสนใจ เพราะหมดความต้องการนั่นเอง จึงหมดความสนใจหรือข้อสงสัยทั้งปวง ขอให้เข้าใจไว้ด้วยว่า ความสงสัยในปัญหาต่างๆ นั้น มันมีอยู่หรือมันเกิดขึ้น ก็เพราะความอยาก อย่างใดอย่างหนึ่ง นับตั้งแต่ออยากรู้ไปทีเดียว ครั้นหมดความอยากเพราะเห็นสิ่งทั้งปวงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น จึงไม่มีความทึ่ง ในสิ่งใดๆ ฟ้าผ่าลงมาข้างๆ ท่านก็ไม่มีความทึ่ง เพราะไม่มีความรู้สึกกลัวตาย หรืออยากอยู่หรืออะไรทำนองนั้น แม้จะมีอะไรๆ ที่ร้ายแรงชนิดไหน หรือว่าเกิดมีความรู้ความคิดสิ่งใหม่ๆ ในโลก ท่านก็ไม่มีความทึ่ง ความสนใจ เพราะมันไม่มีความหมายอะไรเลยสำหรับท่าน ท่านไม่ต้องการทราบถึงสิ่งใดในลักษณะที่ว่า มันจะอำนวยอะไรให้ท่านได้บ้าง เพราะท่านไม่ต้องการอะไร ฉะนั้น จึงไม่มีความทึ่งในลักษณะใดๆ หมด จิตของท่านจึงบริสุทธิ์หรือสงบอย่างที่เราตามธรรมดาคาดไม่ถึงเอาทีเดียว

กิลสข้อ ๑๐ อันเป็นข้อสุดท้าย เรียกว่า อวิชชา เป็นที่รวมของบรรดากิเลสทั้งหลาย ที่ไม่ได้ระบุไว้เป็นอย่างอื่นคำว่า อวิชชา แปลว่า ภาวะที่ปราศจากความรู้ ความรู้ในที่นี้หมายถึงความรู้จริงความรู้ถูกต้องตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายจะอยู่โดยไม่มีความรู้อะไรเลยนั้น เป็นไปไม่ได้ แต่ถ้า

ความรู้นั้น เป็นความรู้ผิด ก็มีค่าเท่ากับไม่รู้คนจึงมีวิชาหรือรู้ผิดอยู่เป็นประจำจึงมีดมน ปัญหาสำคัญที่สุดของมนุษย์ก็คือ ปัญหาที่ว่าอะไรเป็นความทุกข์ที่แท้จริง ? อะไรเป็นต้นเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เกิดทุกข์ ? อะไรเป็นความไม่มีทุกข์ที่แท้จริง ? และอะไรเป็นหนทางอันแท้จริงซึ่งจะให้ได้มาซึ่งความไม่มีทุกข์นั้นๆ ? ถ้าใครมีความรู้จริง ๆ แล้วเรียกว่าคนนั้น ไม่มีวิชา จัดเป็นผู้มีวิชาในที่นี้ บรรดาความรู้ทั้งหลาย มีมากมายเหลือที่จะกล่าวได้แต่พระพุทธเจ้าท่านจัดไว้ในจำพวกที่ไม่จำเป็นต้องรู้ ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเอง ก็มีขอบเขตอยู่ในเรื่องเรื่องราวที่ควรรู้ ในบรรดาสิ่งที่ควรรู้แล้วพระองค์ทรงรู้ทั้งหมด คำว่า "สัพพัญญู" (รู้ทั้ง หหมด) ก็คือการรู้แต่ในขอบเขตที่ควรรู้ ไม่ใช่ว่าจะครอบคลุมไปถึงสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องรู้ สำหรับการดับทุกข์ วิชาทำให้คนสำคัญผิด ในสิ่งที่เห็นทุกข์ว่าเป็นความสุขจนถึงกับพอใจยอมเวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ และสำคัญผิดในเหตุของความทุกข์ จนไปคว้าเอาสิ่งที่ผิดไว้หรือเกิดความโง่เขลาใหม่ๆ ขึ้นมาเช่น การโทษผีสามเทวดา โทษอะไรต่างๆ ว่าเป็นเหตุให้เกิดเจ็บไข้หรือเคราะห์ร้าย แทนที่จะรักษาหรือแก้ไขโดยวิธีที่ถูกต้อง ก็ไปนั่งบนบานผีสามเทวดาอยู่อย่างนี้

นี่เรียกว่าอวิชาเป็นต้นเหตุของความทุกข์ขั้นต่ำที่สุด นี่เป็นตัวอย่าง สำหรับอวิชาในเรื่องความดับสนิทของทุกข์นั้น คือไม่รู้เรื่องการดับกิเลสดับตัณหา ซึ่งเป็นต้นเหตุของการดับทุกข์โดยตรงไปหลงเอาความสงบสุข หรือความไม่รู้จักตัวชนิดที่เกิดมาจากสมาธิ หรือฌานสมาบัติว่าเป็นความดับทุกข์สิ้นเชิง ซึ่งมีดกต้นในสมัยพุทธกาลและยังคงส่งเสริมทำกันจนถึงบัดนี้บางครั้งยังอาจถึงกับยึดเอากามารมณ์เป็นเครื่องดับทุกข์ อย่างที่บางคนได้ยึดเป็นหลักไว้ว่ากามารมณ์เป็นของจำเป็นมาก หรือเป็นอาหารสำหรับชนิดหนึ่งของชีวิตแทนที่จะมีปัจจัยเพียง ๔ อย่าง คืออาหารเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ก็เพิ่มเอากามารมณ์เข้าไปอีกอย่างหนึ่ง รวมเป็นปัจจัย ๕ อย่าง อย่างนี้ก็มีบางลัทธิ นิกายได้เอากามารมณ์เป็นเครื่องดับทุกข์ จึงเกิดเป็นลัทธิ นิกายที่มีการกระทำอันน่าบัดสีลามกอนาจารขึ้นที่วิหารของเขานั้นเอง สำหรับอวิชาความรู้ในหนทาง ที่จะให้ได้มาซึ่งความดับทุกข์นั้น คนที่ไม่รู้ก็ยอมทำไปตามความเขลาหรืออำนาจกิเลสตัณหา ตามความต้องการของตนเอง เช่นหลงเชื่อในสิ่งภายนอกคอยแต่ฟังผีฟังเทวดาไปตามประสาของคนที่ไม่มีความศรัทธา แม้จะเป็นพุทธบริษัทโดยกำเนิดอยู่แล้ว ก็ยังหลงไปได้ถึงขนาดนั้น เพราะอำนาจของอวิชานั้นเอง ทำให้ไม่เข้าใจหรือยินดีในการดับทุกข์ โดยปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ไปดับทุกข์ของตนด้วยการจุดธูปเทียนนั่งบนบานสิ่งที่ตนเชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์

ตามปกติคนต้องการมีความรู้แต่ถ้าความรู้นั้น เป็นความรู้ที่ผิด เมื่อยิ่งรู้มากก็ยิ่งผิดมาก เลยกลายเป็นความรู้ชนิดที่บังถูกตาคว้า แสงสว่าง ๆ นี้ก็จะต้องระวัง อาจจะเป็นแสงสว่างของอวิชาก็ได้ คือแสงที่ทำให้ตามืดบอดหลงผิดและทำให้เกิดความประมาท โดยไม่อาจสำนึกว่าตนกำลังถูกแสงของอวิชานี้บังถูกตาอยู่ จึงไม่สามารถจะเอาชนะความทุกข์ได้ มัวแต่หลงในสิ่งเล็กน้อยไม่เป็นสาระอย่างเทิดทูนบูชา หลงไหลในกามารมณ์ต่าง ๆ ว่าเป็นสิ่งดีที่สุดของมนุษย์ ซึ่งทุกคนควรจะได้รับเสียก่อนที่จะตาย แล้วจะแก้ตัวว่า ทำเพื่ออุดมคติอันอื่นอย่างไรได้ การหวังไปเกิดในสวรรค์ โดยหมาย

เอากามารมณฺ์เป็นที่ตั้งอะไรๆ ก็ไปติดอยู่แค่กามารมณฺ์ทั้งนั้น นี่เพราะอวิชาได้หุ้มห่อจิตใจไว้อย่างไม่ให้ใครทะลุรอดออกไปได้

ในพระบาลีบางแห่ง ได้อุปมาอวิชาว่า เหมือนกับเปลือกหนาที่หุ้มโลกทั้ง หมด ไม่ให้ใครได้เห็นแสงสว่างที่แท้จริง ท่านจัดอวิชาไว้เป็นกิเลสข้อสุดท้าย เป็นอันว่าเมื่อเป็นพระอรหันต์จึงตัดกิเลส ๕ อย่างข้างท้ายได้หมด คือตัณหา ราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ ละอวิชา ซึ่งเป็นการตัดสังโยชนได้ทั้ง ๑๐ อย่างแล้วก็จะกลายเป็นพระอรหันต์ คือเป็นพระอริยเจ้าชั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา พระอริยเจ้าทั้ง ๔ ประเภท กล่าวคือ พระโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์นี้จัดว่าเป็นผู้ที่อยู่ในโลกุตตรภูมิ ตัวธรรมที่ได้บรรลุเรียกว่า "โลกุตตรธรรม" แยกออกเป็น ๙ อย่าง คือภาวะของพระโสดาบัน ในขณะที่กำลังตัดกิเลสชั้นนี้เรียกว่า โสดาปัตติมรรค อย่างหนึ่ง เมื่อตัดกิเลสได้แล้วเรียกว่า โสดาปัตติผล อีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นคู่ๆ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกิทาคามีมรรค สกิทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหันตมรรค อรหันตผล เป็น ๔ คู่ เต็มนิพพานเข้าอีกหนึ่ง จึงเป็น ๙ เรียกว่า โลกุตตรธรรม ๙ บุคคลในโลกุตตรภูมิเป็นผู้มีความทุกข์น้อยลงตามสัดส่วน จนกระทั่งไม่มีทุกข์เลย เมื่อมีการกระทำให้รู้แจ้งชนิดที่ถูกต้องเหมือนสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริงจนระงับความอยากทั้งปวงได้จริงๆ แล้ว ก็จะเกิดผลเป็นโลกุตตรภูมิขึ้นมา ทำให้จิตใจของผู้ผู้นั้นอยู่เหนือวิสัยชาวโลก หลังจากนั้นสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นที่ตั้งของความพอใจ หรือไม่พอใจในโลก ไม่สามารถจะครอบงำจิตใจหรือมีอิทธิพลเหนือจิตของท่านได้อีกต่อไปเพราะท่านละกิเลสทุกชนิดได้หมดจดสิ้นเชิง บุคคลผู้ทำกรรมได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดวิภวณฺ์ คือการเวียนว่ายตายเกิดเสียได้ มีชีวิตอยู่เป็นชาติสุดท้าย ไม่เกิดในภพใหม่อีก วิญญาณของท่านผู้นั้นบริสุทธิ์หมดเชื้อ เหมือนเมล็ดพืชที่สิ้นยางเหนียวแล้ว ปลูกไม่ขึ้น อีกต่อไป

สรุป มรรค ๔ ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล, ญาณที่ทำให้ละสังโยชนได้ขาด

๑. โสดาปัตติมรรค มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชนได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

๒. สกิทาคามีมรรค มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกิทาคามี เป็นเหตุละสังโยชนได้ ๓ ข้อ ต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓. อนาคามีมรรค มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕

๔. อรหันตมรรค มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชนได้หมดทั้ง ๑๐

๓.๖ กรณีศึกษาบุคคลตัวอย่างในการละมานะ

๓.๖.๑ ประวัติอุรุเวลกัสสป

ในกรณีบุคคลตัวอย่าง ผู้มีความหลงผิดเพราะมีมานะเย่อหยิ่ง หัวดีและถือตัว ต่อมาได้ ถ่ายถอน ลดละมานะออกเสียได้ บรรลุอมตธรรม มีดังต่อไปนี้

อุรุเวลกัสสป^{๙๒} เป็นนักบวชจำพวกชฎิล ท่านมีพี่น้องด้วยกัน ๓ คน ครั้นพระบรมศาสดา ทรงส่งพระสาวกเหล่าภิกษุศิษย์ไปแล้ว ก็เสด็จตรงไปยังอุรุเวลาประเทศ อันตั้งอยู่ในเขตเมืองราชคฤห์มหานคร ซึ่งเป็นที่อยู่ของอุรุเวลกัสสปอาจารย์ใหญ่ของชฎิล ๕๐๐

ราชคฤห์นครนั้นเป็นเมืองหลวงแห่งมคธรัฐ ซึ่งเป็นมหาประเทศ พระเจ้าพิมพิสารมหาราช เป็นพระมหากษัตริย์ปกครองโดยสิทธิ์ขาด เป็นเมืองที่คับคั่งด้วยผู้คน เจริญวิทยาความรู้ตลอดการค้าขาย เป็นที่รวมอยู่แห่งบรรดาคณาจารย์ เจ้าลัทธินิกายในสมัยนั้น

ในบรรดาคณาจารย์ใหญ่นั้น ท่านอุรุเวลกัสสป เป็นคณาจารย์ใหญ่ผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคนเป็นอันมาก ท่านอุรุเวลกัสสปเป็นนักบวชจำพวกชฎิล ท่านมีพี่น้องด้วยกัน ๓ คน ออกบวชจากตระกูลกัสสปโคตร ท่านอุรุเวลกัสสปเป็นพี่ชายใหญ่ มีชฎิล ๕๐๐ เป็นบริวาร ตั้งอาศรมสถานที่พนาสนธ์ ตำบลอุรุเวลา ต้นแม่น้ำเนรัญจนาที่ตำบลหนึ่งจึงได้นามว่า อุรุเวลกัสสป

น้องคนกลางมีชฎิลบริวาร ๓๐๐ ตั้งอาศรมสถานที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญจนา ถัดเข้าไปอีก ตำบลหนึ่ง จึงได้นามว่า นทีกัสสป ส่วนน้องคนเล็กมีชฎิลบริวาร ๒๐๐ ตั้งอาศรมสถานที่คุ้มใต้แห่งแม่น้ำเนรัญจนาที่ตำบลหนึ่ง ซึ่งมิได้นามว่าตำบลคยาสิสะประเทศ จึงได้นามว่า คยากัสสป ชฎิลคณะนี้ทั้งหมดมีลัทธินิกายในการบูชาเพลิง

พระบรมศาสดาเสด็จไปถึงอาศรมสถานของท่านอุรุเวลกัสสปในเวลาเย็น จึงเสด็จตรงไปพบอุรุเวลกัสสปทันที ทรงรับสั่งขอพักแรมด้วยสัก ๑ ราตรี อุรุเวลกัสสปรังเกียจ ทำอิดเอื้อนไม่พอใจให้พัก เพราะเห็นพระบรมศาสดาเป็นนักบวชต่างลัทธิตองตน พุดบ้ายเบี่ยงว่า ไม่มีที่ให้พัก ครั้นพระบรมศาสดาตรัสขอพักที่โรงไฟ ซึ่งเป็นสถานที่บูชาเพลิงของชฎิล ด้วยเป็นที่ว่างไม่มีชฎิลอยู่อาศัย ทั้งเป็นที่อยู่ของนาคราชดุร้ายด้วย อุรุเวลกัสสปได้ทูลว่า พระองค์อย่าพอใจพักที่โรงไฟเลย ด้วยเป็นที่อยู่ของพญานาคมีพิษร้ายแรง ทั้งดุร้ายที่สุดอาศัยอยู่ จะได้รับความเบียดเบียนจากนาคราชนั้น ให้ถึงอันตรายแก่ชีวิต เมื่อพระบรมศาสดารับสั่งยืนยันว่า นาคราชนั้นจะไม่เบียดเบียนพระองค์เลย ถ้าท่านอุรุเวลกัสสปอนุญาตให้เข้าอยู่ ท่านอุรุเวลกัสสปจึงได้อนุญาตให้เข้าไปพักแรม

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็เสด็จเข้าไปยังโรงไฟนั้น ประทับนั่งดำรงพระสติต่อพระกัมมัฏฐานภาวนา ฝ่ายพญานาคเห็นพระบรมศาสดาเสด็จเข้ามาประทับในที่นั้น ก็มีจิตคิดซึ่งเคียดจึงพ่นพิษตกลงไป ในลำดับนั้นพระบรมศาสดาก็ทรงพระดำริว่า ควรที่ตถาคตจะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้เป็นคว้นไปสัสมังสรวีและเอ็นอัฐิแห่งพญานาคนี้ ระงับเดชพญานาคให้เหือดหาย แล้วก็ทรงสำแดงอิทธิภัสสขารดังพระดำรินั้น พญานาคมีอาจะอดกลั้นซึ่งความพิโรธได้ ก็บังหวนคว้นพ่นพิษเป็นเพลิง

^{๙๒} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๓๗-๕๔/๔๗-๖๔.

พลุ่งพลิงขึ้น พระบรมศาสดาก็สำแดงโตชกสินสมาบตี บันดาลเปลวเพลิงรุ่งโรจน์โชตินาการ และเพลิงทั้งสองฝ่ายก็บังเกิดขึ้นแสงแดงสว่าง ดุจเผาผลาญซึ่งโรงไฟนั้นให้เป็นเถ้าธุลี

ส่วนชฎิลทั้งหลายก็แวดล้อมโรงไฟนั้น ต่างเจรจากันว่า พระสมณะนี้มีสิริรูปงามยิ่งนัก เสียตายที่เรอมาวอดวายเสียด้วยพิษแห่งพญานาคในที่นี้^{๙๓}

ครั้นล่วงสมัยราตรีรุ่งเช้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็กำจัดฤทธิเดชพญานาคให้อันตรธานหาย บันดาลให้นาคราชนั้นชดถอยลงในบาตร แล้วทรงสำแดงแก่อุรุเวลกัสสป ตรัสบอกว่า พญานาคนี้สิ้นฤทธิเดชแล้ว อุรุเวลกัสสปเห็นดังนั้นก็ดำริว่า พระสมณะนี้มีอานุภาพมาก ระวังเสียซึ่งฤทธิพญานาคให้อันตรธานพ่ายแพ้ไปได้ ถึงดังนั้นไซ้ก็ไม่เป็นพระอรหันต์เหมือนอาตมา มีจิตเลื่อมใสในอิทธิปาฏิหาริย์ จึงกล่าวว่าข้าแต่สมณะ นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าของข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าจะถวายภัตตาหารให้ฉันทุกวันเป็นนิตย์

พระบรมศาสดาก็เสด็จประทับยังพนาสมณต์ตำบลหนึ่ง ใกล้อาศรมแห่งอุรุเวลกัสสปชฎิลนั้น ครั้นสมัยราตรีเป็นลำดับ ท้าวจาคมหาราชทั้ง ๔ ก็ลงมาสู่สำนักพระบรมโลกนาถ ถวายอภิเษกและประดิษฐานยืนอยู่ใน ๔ ทิศ มีทิพยรังสีสว่างดุจกองเพลิงก่อไว้ทั้ง ๔ ทิศ ครั้นเวลาเช้าอุรุเวลกัสสปจึงเข้าไปสู่สำนักพระบรมศาสดาทูลว่า นิมนต์พระสมณะไปฉันภัตตาหารเถิด ข้าพเจ้าตกแต่งไว้ถวายเสร็จแล้ว แต่เมื่อคืนนี้เห็นรัศมีสว่างไปทั่วพนสมณชลาสถาน บุคคลผู้ใดมาสู่สำนักพระองค์ จึงปรากฏรุ่งเรืองในทิศทั้ง ๔ พระบรมศาสดาจึงตรัสบอกว่า “ดูกร กัสสป นั่นคือ ท้าวจาคมหาราชทั้ง ๔ ลงมาสู่สำนักตถาคตเพื่อฟังธรรม” อุรุเวลกัสสปได้สดับดังนั้น ก็ดำริว่า พระมหาสมณะองค์นี้มีอานุภาพมาก ท้าวจาคมหาราชยังลงมาสู่สำนัก ถึงกระนั้นก็ยังมิได้เป็นพระอรหันต์เหมือนอาตมา

พระบรมศาสดาเสด็จมากระทำภตกิจ เสดวยภัตตาหารของอุรุเวลกัสสปเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับมาสู่ทิวาวิหารในพนาสมณต์นั้น ครั้นรัตติกาลสมัย ท้าวสหสนัยก็ลงมาสู่สำนักพระบรมศาสดา ถวายนมัสการแล้วยืนอยู่ที่ควรข้างหนึ่ง เปล่งรัศมีสว่างดุจกองอัคคีใหญ่ไพโรจน์ยิ่งกว่าราตรีก่อน ครั้นเพลารุ่งเช้า กัสสปชฎิลไปสำนักพระบรมศาสดา ทูลอาราธนาให้ฉันภัตตาหารแล้วทูลถามว่า เมื่อคืนนี้มีผู้ใดมาสู่สำนักพระองค์ จึงมีรัศมียิ่งกว่าราตรีก่อนพระบรมศาสดาตรัสบอกว่า ดูกรกัสสป เมื่อคืนนี้ท้าวโกสิยัสสกกเทวราชลงมาสู่สำนักตถาคต เพื่อจะฟังธรรม ชฎิลได้สดับดังนั้น ก็ดำริเห็นเป็นอัศจรรย์ ดุจนัยก่อน

พระบรมศาสดาเสด็จไปเสวยภัตตาหารของกัสสปดาบสแล้ว ก็กลับมาอยู่ทิวาวิหารยังพนัสสถานทีนั้น ครั้นเช้าสมัยราตรี ท้าวสหบดีมหาพรหมก็ลงมาสู่สำนักพระบรมศาสดา เปล่งรัศมีสว่างยิ่งขึ้นไปกว่าสองราตรีนั้น ครั้นรุ่งเช้าอุรุเวลกัสสปก็ไปทูลอาราธนาฉันภัตตาหารแล้วทูลถามอีก

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน ๔/๓๗-๕๔/๔๗-๖๔.

พระบรมศาสดาตรัสบอกว่า “คือนี้ท้าวสัทม์ดีพรหมลงมาสู่สำนักตถาคต” กัสสปดาบสก็ดำริดูจนนัยก่อน พระบรมศาสดาเสด็จไปเสวยภัตตาหารของอุรุเวลชฎิลแล้วก็กลับมาสู่สำนัก

ในวันรุ่งขึ้น มหายุญญลามบังเกิดขึ้นแก่อุรุเวลชฎิล คือ ขนชาวอังครัฐทั้งหลายจะนำเอาขานินียโภชนียาหารเป็นอันมาก มาถวายแก่อุรุเวลชฎิล อุรุเวลชฎิลจึงดำริแต่ในราตรีว่า รุ่งขึ้นพรุ่งนี้มหาชนจะนำเอาอเนกนानาหารมาสู่สำนักอาตมา หากพระสมณะรูปนี้สำแดงอิทธิปาฏิหาริย์ลากลักการะก็จะบังเกิดแก่เธอเป็นอันมาก อาตมาจักเสียมธุระจากสรรพสักการบูชา ทำไฉน ณ วันพรุ่งนี้อย่าให้เธอมาสู่ที่นี่ได้

พระบรมศาสดาทรงทราบความดำริของชฎิล ด้วยเจโตปริยญาณ ครั้นเพลารุ่งเช้าก็เสด็จไปสู่อุตตรกุรุทวีป ทรงบิณฑบาตได้ภัตตาหารแล้วก็เสด็จมากระทำกิจยังฝั่งอโนดาต แล้วทรงยับยั้งอยู่ ณ ทิวาวิหารในที่นั้น ต่อมาเพลาสายัณ्हสมัยจึงเสด็จมาสู่สวนสนมภ์สำนัก ครั้นรุ่งขึ้นกัสสปชฎิลไปทูลอาราธนาเสวยภัตตาหารแล้วทูลถามว่า “วานนี้พระองค์ไปแสวงหาอาหารในที่ใด ไฉนไม่ไปสู่นักข้าพเจ้า ข้าพเจ้าระลึกถึงพระองค์อยู่” จึงมีพระพุทธานุญาตรับอภิวาจาของชฎิลที่วัดนั้นให้แจ้งทุกประการ อุรุเวลชฎิลได้สดับก็ตกใจ ดำริว่าพระมหาสมณะนี้มีอำนาจมากแท้ เธอล่วงรู้จิตอาตมาถึงดังนั้นก็ยังไม่เป็นพระอรหันต์ดังอาตมา^{๙๔}

ในกาลนั้น ผ้าบังสุกุลจิวรบังเกิดแก่พระบรมศาสดา พระองค์เสด็จพระพุทธดำเนินไปชักผ้าบังสุกุล ซึ่งห่อศพนางปุณณทาสีที่ทอดทิ้งอยู่ในอามกสุสานะป่าช้าฝัดิบ เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นกษัตริย์อุกโกโตสุชาติเสด็จจากขัตติยราชสกุลอันสูงด้วยเกียรติศักดิ์ ทรงตรัสรู้อนุตตรสัมโพธิญาณเป็นพระสัมพุทธเจ้า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ เป็นโมลีของโลก เห็นปานนี้แล้ว ยังทรงลดพระองค์ลงมาชักผ้าขาวที่ห่อศพนางปุณณทาสี ที่ทอดทิ้งอยู่ในป่าช้า เพื่อทรงใช้เป็นผ้าจิวรทรงเช่นนี้เป็นกรณีเยที่สุคติสยของเทวดาและมนุษย์ซึ่งอยู่ในสถานะเช่นนั้นจะทำได้

มหาปฐพีใหญ่ก็กัมปนาทหวั่นไหวเป็นมหัศจรรย์ถึง ๓ ครั้ง ตลอดระยะทางทรงพระดำริว่า ตถาคตจะชักผ้าบังสุกุลนี้ในที่ใด ? ขณะนั้นท้าวสัทม์สนยอมรินทราธิราชทรงทราบในพุทธปริวิตก จึงเสด็จลงมาขุดสระโบกขรณด้วยพระหัตถ์ในพื้นศิลา สำเร็จด้วยเทวฤทธิ์ให้เต็มไปด้วยอุทกวาริ แล้วกราบทูลพระชินศรีให้ทรงชักผ้าบังสุกุลในที่นั้น ขณะที่ทรงชักก็ทรงพระดำริว่า จะทรงขยำในที่ใดดี ท้าวโกสีย์ก็เอาแผ่นศิลาใหญ่เข้าไปถวาย ทรงขยำด้วยพระหัตถ์จนหายกลิ่นอสุภ แล้วก็ทรงพระดำริว่า จะห้อยตากผ้าบังสุกุลจิวรในที่ใดดี ลำดับนั้นรุกขเทพยดาซึ่งสิงสถิตอยู่ ณ ไม้กุ่มบก ก็น้อมกิ่งไม้ลงมาถวายให้ทรงห้อยตากจิวร ครั้นทรงห้อยตากแล้วก็ทรงพระจินตนาว่าจะแผ่ผ้าในที่ใด ท้าวสัทม์สนยอมก็ยกแผ่นศิลา อันใหญ่มาทูลถวายให้แผ่ผ้าหามหาบังสุกุลนั้น

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน ๔/๓๗-๕๔/๔๗-๖๔.

เพลารุ่งเช้า อรุณเวลกัสสปไปเฝ้าพระบรมศาสดา เห็นสระและแผ่นศิลาทั้งสอง ซึ่งมีได้ปรากฏมีในที่นั้นมาก่อน และกิ่งไม้กุ่มน้ำอมลงมาเช่นนั้น จึงทูลถาม พระบรมศาสดาตรัสบอกความทั้งปวงให้ทราบ เมื่อกัสสปได้ฟังก็สะดุ้งตกใจ ดำริว่า พระสมณะองค์นี้มีเดชานุภาพมากยิ่งขึ้น แม้ทำวามัฆวานยังลงมากกระทำไวยาวัจจิกจถวาย แต่ก็ไม่เป็นพระอรหันต์เหมือนอาตมา

พระบรมศาสดาเสด็จไปเสวยภัตตาหารของชฎิล แล้วก็กลับมาสถิตยังพนาสนธ์ตำบลที่อาศัย ครั้นรุ่งขึ้นในวันเป็นลำดับ กัสสปชฎิลไปทูลนิมนต์ฉันภัตตาหาร จึงตรัสว่า “ท่านจงไปก่อนเถิด ตถาคตจะตามไปภายหลัง” เมื่อส่งชฎิลไปแล้ว จึงเสด็จเหาะไปนำเอาผลหว้าใหญ่ประจำทวีปในป่าหิมพานต์มา แล้วก็เสด็จมาถึงโรงไฟก่อนหน้าชฎิล ครั้นชฎิลมาถึงจึงทูลถามว่า พระองค์มาทางใดจึงถึงก่อน พระศาสดาจึงตรัสบอกประพจน์เหตุแล้วตรัสว่า “ดูกรกัสสป ผลหว้าประจำทวีปนี้ มีวรรณสีณฐานสุคันธรสเอมโอช ถ้าท่านปรารถนาจะบริโภคนั้น ก็เชิญตามปรารถนา” อรุณเวลกัสสปก็ดำริเห็นเป็นอัศจรรย์ดุจหนหลัง ครั้นพระศาสดาทรงทำภักติกิจเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับไปยังพนาสนธ์ที่สำนัก

ในวันต่อมาได้ทรงทำอิทธิปาฏิหาริย์เช่นนั้นอีก ๔ ครั้ง คือ ทรงส่งอรุณเวลกัสสปมาก่อนแล้วเสด็จเหาะไปเก็บผลมะม่วงครึ่งหนึ่ง เก็บผลมะขามป้อมครึ่งหนึ่ง เก็บผลส้มในป่าหิมพานต์ครึ่งหนึ่ง เสด็จขึ้นไปดาวดึงส์เทวโลกนำเอาผลไม้ปาริฉัตตครึ่งหนึ่ง เสด็จมาถึงก่อน คอยทำอรุณเวลกัสสปอยู่ที่โรงไฟ ให้ชฎิลเห็นเป็นอัศจรรย์ใจทุกครั้ง

วันหนึ่งชฎิลทั้งหลายปรารถนาจะก่อไฟก็มีอาจฝ่าฝืนออกได้ จึงดำริว่าที่เป็นดังนี้เพราะฤทธิ์พระมหาสมณะทำโดยแท้ พระบรมศาสดาจึงตรัสถาม ครั้นทราบความแล้วก็ตรัสว่า ท่านจงฝ่าฝืนตามปรารถนาเถิด ในทันใดนั้นชฎิลก็ฝ่าฝืนออกตามประสงค์

วันหนึ่งชฎิลทั้ง ๕๐๐ ปรารถนาจะบูชาเพลิง ก่อเพลิงไม่ติด จึงคิดปริวิตกเหมือนหนหลัง พระพุทธเจ้าตรัสถามทราบความแล้ว ก็ทรงอนุญาตให้ก่อเพลิงได้ เเพลิงก็ติดขึ้นทั้ง ๕๐๐ กองพร้อมกันในขณะเดียว ชฎิลทั้งหลายบูชาเพลิงสำเร็จแล้ว จะดับเพลิง เเพลิงก็ไม่ดับ จึงดำริดุจหนหลัง พระพุทธเจ้าตรัสถามทราบความแล้ว ก็ทรงอนุญาตให้ดับเพลิง เเพลิงก็ดับพร้อมกันทั้ง ๕๐๐ กอง

วันหนึ่งในเวลาหนาว ชฎิลทั้งหลายลงอาบน้ำดำผุดขึ้นลงในแม่น้ำเนรัญชราที่ สมเด็จพระชินศรีผู้ทรงพระกรุณาแก่ชฎิล ทรงดำริว่า เมื่อชฎิลขึ้นจากน้ำแล้วจะหนาวมาก จึงทรงนิรมิตเชิงกรานประมาณ ๕๐๐ อัน มีเพลิงติดทั้งสิ้นไว้ในที่นั้น ครั้นชฎิลทั้งหลายขึ้นจากน้ำหนาวจัดก็ชวนกันเข้าผิงไฟที่เชิงกราน แล้วก็คิดสันนิษฐานว่า พระมหาสมณะคงจะนิรมิตไว้ให้เป็นแน่ นอนอัศจรรย์ยิ่งนัก

วันหนึ่งมหาเมฆตั้งขึ้นมิใช่ฤดูกาล บันดาลให้ฝนตกลงมาเป็นอันมาก กระแสน้ำเป็นห้วงใหญ่ไหลท่วมไปในที่ทั้งปวงโดยรอบบริเวณนั้น ธรรมดาว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จสถิตอยู่ ณ ประเทศที่ใด แม้ที่นั่นน้ำท่วม ก็ทรงอธิษฐานมิให้น้ำท่วมเข้าไปในที่นั้นได้ และในครั้งนั้นก็ทรงดำริว่า ตถาคตจะยังน้ำนั้นให้เป็นขอบสูงขึ้นไปในทิศโดยรอบ ที่หว่างกลางนั้นจะมีพื้น ภูมิภาคจะราบเรียบขึ้นปกติ ตถาคตจะจงกรมอยู่ในที่นั้นแล้วก็ทรงอธิษฐานบันดาลให้เป็นดังพุทธดำรินั้น

ฝ่ายอุรุเวลกัสสปนั้นคิดว่าพระมหาสมณะนี้ น้ำจะท่วมเธอหรือไม่ท่วมประการใด หรือจะหลีกไปสู่ประเทศอื่น จึงลงเรือพร้อมกับชฎิลทั้งหลาย รีบพายไปคูโดยด่วน ถึงประเทศที่พระองค์ทรงสถิต ก็เห็นน้ำสูงขึ้นเป็นกำแพงล้อมอยู่โดยรอบ แลเห็นพระบรมศาสดาเสด็จจงกรมอยู่ในพื้นภูมิภาคปราศจากน้ำ จึงส่งเสียงร้องเรียก พระพุทธเจ้าชานรับว่า “กัสสป! ตถาคตอยู่ที่นี้” แล้วก็เสด็จเหาะขึ้นไปบนอากาศ เลื่อนลอยลงสู่เรือของกัสสปชฎิล กัสสปชฎิลก็ดำริว่า พระมหาสมณะนี้มีอิทธิฤทธิ์เป็นอันมาก แต่ถึงมีอำนาจมากเช่นนั้น ก็ยังไม่เป็นพระอรหันต์เหมือนอาตมา

แท้จริง ตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จจากป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในวันแรมค่ำหนึ่ง เดือนกัตติกมาส (เดือน ๑๒) มาประทับอยู่ที่อุรุเวลประเทศ จนตราบเท่าถึงวันเพ็ญเดือน ๒ เป็นเวลาสองเดือน ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ทรมานอุรุเวลกัสสปโดยอเนกประการ อุรุเวลกัสสปก็ยังมีสันดานกระด้าง ถือตนว่าเป็นพระอรหันต์อยู่อย่างนั้น ด้วยทิฐิอันกล้าแข็งนัก จึงทรงพระดำริว่า ตถาคตจะยังชฎิลให้สลัดจิตคิดสังเวชตนเอง

จึงมีพระวาจตรัสแก่อุรุเวลกัสสปว่า “กัสสป! ตัวท่านมิได้เป็นพระอรหันต์ ทั้งทางปฏิบัติของท่านก็ยังห่างไกล มิใช่ทางมรรคผลอันใด ไฉนเล่าท่านจึงถือตนว่าเป็นพระอรหันต์ เท็จต่อตัวเอง ทั้งๆที่ท่านเองก็รู้อยู่ตัวว่า ตัวยังมีได้บรรลุโมกขธรรมอันใด ยังทำตนหลงคนอื่นว่าเป็นพระอรหันต์อยู่อีก กัสสป! ถึงเวลาอันควรแล้วที่ท่านจะสารภาพแก่ตัวของท่านเองว่า ท่านยังมีได้เป็นพระอรหันต์ ทั้งยังมีได้ปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นพระอรหันต์ด้วย กัสสป! แล้วท่านจะได้เป็นพระอรหันต์ในกาลไม่นาน

เมื่ออุรุเวลกัสสปได้สดับพระโอวาท ก็รู้สึกตัวละอายแก่ใจ ชบเคี้ยวรลงแทบพระยุคลบาท แล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ขอบรรพชาอุปสมบทในสำนักพระองค์ ขอถึงพระองค์ และพระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง”^{๙๕}

พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า “กัสสป! ตัวท่านเป็นอาจารย์ยิ่งใหญ่ เป็นประธานแก่หมู่ชฎิล ๕๐๐ ท่านจงชี้แจงให้ชฎิลบริวารยินยอมพร้อมกันก่อน แล้วตถาคตจึงยอมให้บรรพชาอุปสมบท” อุรุเวลกัสสปก็กราบถวายบังคมลามายังอาศรม แล้วก็บอกชฎิลอันเป็นศิษย์ ศิษย์ก็ยินยอมพร้อมกันจะบรรพชาในสำนักพระบรมครูสิ้น แล้วชฎิลทั้งหลายก็ชวนกันลอยเครื่องบริขารและเครื่องตกแต่ง ผมชฎา สาแทรก คาน เครื่องบูชาเพลิง ทั้งน้ำเต้า หนังสือ ไม้สามง่าม ในแม่น้ำทั้งสิ้น แล้วก็พากันมาเฝ้าพระบรมศาสดา ถวายอภิวาทแทบพระยุคลบาท ทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระบรมศาสดาก็ทรงพระกรุณาโปรดประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเสมอกัน

ครั้งนั้น ท่านนทีกัสสปดาบส ผู้เป็นน้องกลางเห็นเครื่องบริขารทั้งปวงลอยน้ำมา ก็ดำริว่า ชะรอยอันตรายจะมีแก่ดาบสผู้พี่ชาย จึงใช้ให้ชฎิลสองสามอันเป็นศิษย์ไปสืบดู รู้เหตุแล้ว นทีกัสสปดาบสก็พาดาบสทั้ง ๓๐๐ อันเป็นศิษย์ มาสู่สำนักของท่านอุรุเวลกัสสป ถ้ามเหตุนั้น ครั้นทราบความ

^{๙๕} เรื่องเดียวกัน ๔/๓๗-๕๕/๔๗-๖๔.

แล้วก็เลื่อมใส ชวนกันลอยเครื่องดาบสบริวารลงในแม่น้ำนั้น พวกกันเข้าถวายอัญชลี ทูลขอบรรพชา พระบรมศาสดาก็โปรดประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาด้วยกันทั้งสิ้น ดุจชฎิลพวกก่อนนั้น ฝ่ายคยากัสสปดาบส ผู้เป็นน้องน้อยเห็นเครื่องดาบสบริวารของพี่ชายลอยน้ำลงมาจำได้ ก็คิดดูจนที่กัสสปชฎิลผู้เป็นพี่นั้น แล้วพาดาบสทั้ง ๒๐๐ อันเป็นศิษย์ไปสู่สำนักพระอรุเวลกัสสป ไปถามทราบความแล้วเลื่อมใส ชวนกันลอยเครื่องบริวารลงในกระแสชลดุจดุจดหลัง แล้วก็เข้าทูลขอบรรพชาต่อ พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็โปรดประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาดังกล่าวแล้ว พระพุทธเจ้า ทรงทรมานชฎิลทั้ง ๓ พี่น้อง มีอรุเวลกัสสป เป็นต้น กับทั้งชฎิลบริวาร ๑,๐๐๐ ให้สละเสียซึ่งภริยาแห่งตนแล้ว โปรดประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาทั้งสิ้น เสร็จแล้วก็ทรงพาพระภิกษุสงฆ์พวกนั้นไปสู่คยาสี่สประเทศ ตรัสพระธรรมเทศนา อาทิตตปริยายสูตร โปรดภิกษุ ๑,๐๐๐ นั้น ให้บรรลุพระอรหัตต์ด้วยกันทั้งสิ้น

อาทิตตปริยายสูตร เป็นสูตรที่แสดงอายตณภายใน อายตณภายนอก วิญญูญาณ สัมผัส เวทนา เป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ โทสะ โมหะ เพื่ออนุโลมตามอัยยาศัยของปุราณชฎิลที่นิยมบูชาไฟเป็นวัตร

๓.๖.๒ ประวัติพระฉันทะ

ประวัติพระฉันทะ ประวัติพระภิกษุผู้ว่ายากสอนยาก ที่เกิดวันเดียวกับพระพุทธเจ้า ผู้ตั้งอติถึง ถือที่ชฎิลคนข่มผู้อื่น แต่สุดท้ายกลับใจจนเป็นพระอรหันต์ได้สำเร็จ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจไม่น้อย

ประวัติของพระภิกษุที่บรรลุธรรมถึงขั้นพระอรหันต์ในพุทธศาสนามีหลายองค์ด้วยกัน แต่ไม่ใช่ว่าพระอรหันต์ทุกองค์จะประพฤติปฏิบัติตนเป็นผู้กระทำความดีมาตลอด ดังเช่น พระฉันทะ หรือนายฉันทะ ผู้ที่เกิดวันเดียวกับพระพุทธเจ้า หรือเป็นสหชาติของพระพุทธเจ้า พระฉันทะขึ้นชื่อว่าเป็นพระภิกษุผู้ว่ายากสอนยาก มีประวัติแบบต้นร้ายปลายดี โดยแต่เดิมเป็นผู้ที่ดื้อดึงไม่สนใจคำเตือนของผู้อื่นและยกตนข่มผู้อื่น ไม่สนใจธรรมะ แต่สุดท้ายก็สามารถกลับใจและบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้สำเร็จ

พระฉันทะ ก่อนบวชมีชื่อว่า นายฉันทะ ในอดีตชาติเคยสร้างบุญบารมีร่วมกับพระพุทธเจ้าสมัยเป็นพระโพธิสัตว์มาหลายชาติ ทำให้ผลบุญที่สะสมมา ส่งผลให้นายฉันทะได้เกิดเป็น ๑ ใน ๗ สหชาติ หรือผู้เกิดวันเดียวกับพระพุทธเจ้า โดยสหชาติทั้ง ๗ ประกอบด้วย ๑. พระนางพิมพา ๒. พระอานนท์ ๓. นายฉันทะ ๔. กาฬุทายี ๕. ม้ากัณฐกะ ๖. ต้นศรีมหาโพธิ์ และ ๗. ชุมทรัพย์ทั้งสิ้น

นายฉันทะ ถือเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญและใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าสมัยที่ยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะอย่างมาก เพราะนอกจากนายฉันทะจะเป็นสหชาติแล้ว นายฉันทะยังเติบโตมาพร้อม

กับเจ้าชายสิทธัตถะ รวมทั้งเป็นอำมาตย์และเป็นสารถี มีหน้าที่ขับรถม้าทรงของเจ้าชายสิทธัตถะ และสิ่งที่ทำให้นายฉันทะยึดตนเหนือกว่าผู้อื่นนั่นก็คือ เรื่องราวตอนที่นายฉันทะขับรถม้าพาเจ้าชายสิทธัตถะไปนอกพระราชวัง ทำให้เจ้าชายสิทธัตถะพบกับเทวดาทั้ง ๔ คือ คนแก่, คนเจ็บ, คนตาย และสมณะ ที่เทวดานิรมิตขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีผลทำให้เจ้าชายสิทธัตถะที่ทรงเห็นแต่ความสุขเกิดความเบื่อหน่ายและต้องการหาทางพ้นทุกข์

หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้บำเพ็ญพระบารมีได้ระยะหนึ่ง ก็ได้กลับมาอบรมสั่งสอนพระประยูรญาติที่พระราชวัง ซึ่งทำให้พระประยูรญาติหลายพระองค์เกิดความเลื่อมใสขอบวชตาม ซึ่งนายฉันทะก็ขอบวชด้วยเป็นพระฉันทะ แต่ด้วยความที่พระฉันทะถือตนเองว่าเป็นผู้ที่ใกล้ชิดสนิทกับพระพุทธเจ้า จึงเกิดความลำพอง เย่อหยิ่ง มีทิฐิฐานะ ทำให้พระฉันทะไม่บำเพ็ญธรรม วัน ๆ ก็ทำตัวเตร็ดเตร่เดินเข้าไปใกล้ เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและทำตัวกร่างกับพระภิกษุรูปอื่น ๆ ไม่เว้นแม้กระทั่งพระอัครสาวกทั้ง ๒ คือพระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร

พระสารีบุตรเมื่อเห็นพฤติกรรมของพระฉันทะ ก็ได้กล่าวตักเตือน แต่พระฉันทะไม่ฟังและโต้เถียงกลับอย่างไม่ยำเกรงพร้อมยกตนเองว่าเป็นผู้ที่ทำให้พระพุทธเจ้าออกผนวช ทำให้พระสารีบุตรเจ็บ แต่ที่เจ็บไม่ใช่เพราะกลัวพระฉันทะ แต่เป็นเพราะเห็นว่าพระฉันทะเป็นผู้ที่เตือนยาก

หลังจากนั้นพระฉันทะก็ยังทำพฤติกรรมเช่นเดิมจนทำให้พระโมคคัลลานะตักเตือน แต่พระฉันทะก็ไม่ฟังและโต้เถียงอีกตามเคย จนกระทั่งพระโมคคัลลานะเอ่ยปากตักเตือนเป็นครั้งที่ ๒ อย่างกัลยาณมิตรที่มีความหวังดีว่า ไม่ควรใช้ชีวิตด้วยความประมาท แต่พระฉันทะสวนกลับว่า ท่านเป็นใครถึงได้มาเตือนข้าพเจ้า และบอกว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่พาพระพุทธองค์ออกผนวชนะ ไม่ใช่ท่าน เพราะฉะนั้นท่านไม่ต้องมาเตือนข้าพเจ้า ซึ่งนั่นทำให้พระอานนท์ได้ฟังคำที่พระฉันทะโต้ปากกับพระโมคคัลลานะและพระสารีบุตรทั้งหมดไม่อาจนิ่งเฉยได้ จึงไปกราบทูลต่อพระพุทธเจ้า เรื่องที่พระฉันทะเป็นพระที่ถือดีสอนยาก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเตือนด้วยความหวังดีก็ไม่ฟัง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฟังเรื่องราวจากพระอานนท์ ก็ได้เรียกพระฉันทะมาตักเตือนอบรมว่าการคบกัลยาณมิตรที่ดีเป็นบุญสูง เมื่อกัลยาณมิตรเป็นมิตรที่คอยตักเตือนก็เป็นเรื่องที่ดี ควรคบหาด้วย ส่วนมิตรที่ไม่ดีก็ควรถอยห่าง ซึ่งพระฉันทะก็ก้มหน้ารับฟัง แต่พอกลับหลังพระพุทธเจ้าก็ทำตัวกร่างและไม่สนใจคำตักเตือนของภิกษุรูปอื่นเช่นเดิม เพราะพระฉันทะเชื่อฟังพระพุทธเจ้าแค่องค์เดียว ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เรียกพระฉันทะมาตักเตือนถึง ๓ ครั้ง ก็เลิกเตือนเพราะอาจารย์ที่นี้จะเตือนลูกศิษย์ไม่เกิน ๓ ครั้ง หากเกิน ๓ ครั้งถือว่าเลิกเตือน เพราะนั่นหมายความว่า เป็นผู้ที่ยกย่องด้วยกิเลส พระฉันทะถูกลงโทษด้วยการพรหมทัณฑ์ หลังพระพุทธเจ้าดับขันธ ภาระทั้งบรรลุมรรคเป็นพระอรหันต์

หลังจากที่พระพุทธรองค์ทรงดับขันธปรินิพพานแล้ว พระภิกษุสงฆ์ทุกองค์ก็ประชุมกัน โดยมีพระอานนท์เป็นประธานในการประชุม^{๙๖} และได้ถ่ายทอดคำสั่งของพระพุทธเจ้าที่มีต่อพระฉันนะให้ทุกคนได้รับรู้ และให้พระทั้งหมดจำนวน ๕๐๐ รูป เดินทางไปที่วัดโฆสิตาราม นครโกสัมพี และเริ่มการลงพรหมทัณฑ์พระฉันนะ โดยการไม่สูงส่ง ไม่ใส่ใจ ไม่ทำสังกรรมด้วย ไม่พูดคุยด้วย ถ้าไม่จำเป็น ไม่คบค้าสมาคม จนกว่าพระฉันนะจะเปลี่ยนพฤติกรรม

จากนั้นเมื่อพระภิกษุทั้งหมดเดินทางไปถึง ได้เรียกพระฉันนะมานั่งท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งเมื่อพระฉันนะอยู่ต่อหน้าที่ประชุมสงฆ์มาก ๆ ก็ไม่กล้าอวดดี ซึ่งเมื่อพระอานนท์กล่าวว่า จะทำการลงพรหมทัณฑ์พระฉันนะ พร้อมอธิบายความหมายให้พระฉันนะได้ฟัง ก็ทำให้พระฉันนะสลดหมดสติสลบกับพื้นถึง ๓ ครั้ง

จากการที่พระฉันนะถูกลงพรหมทัณฑ์ ทำให้พระฉันนะแยกตัวออกจากหมู่สงฆ์และเข้าไปไปทำสมาธิค้นหาตัวเอง ซึ่งระหว่างนั้นทำให้พระฉันนะเกิดนิมิตเห็นภาพตนเองขณะที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนมชีพอยู่ แต่ตนเองก็ไม่ฟังคำตักเตือน

ซึ่งตอนนั้นตนเองก็อายุ ๘๐ ปีแล้ว ที่ผ่านมามีแต่ทำอะไรอยู่ พระฉันนะได้เฝ้าถามตัวเองไปมาจนสามารถคิดได้ เห็นข้อบกพร่อง ผิดพลาดของตัวเองแล้วค่อย ๆ ละทิ้งมานะ จนในที่สุดก็ได้บรรลุถึงอรหัตผลเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา จากนั้นพระฉันนะจึงกลับไปพบพระอานนท์ และขอให้พระอานนท์เลิกลงพรหมทัณฑ์ ซึ่งพระอานนท์ได้ตอบกลับว่า เมื่อพระฉันนะบรรลุถึงอรหัตแล้วการลงพรหมทัณฑ์ก็จะยกเลิกไปเอง

พระพุทธองค์จึงประกาศพุทธสุภาษิต्य ดังนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อข่มบุคคลผู้เก้ออยาก ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจะบังเกิดในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะ อันจักบังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสังฆธรรม ๑ เพื่อถือตามพระวินัย ๑

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลพวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้ ว่าดังนี้

๓.๖.๓ ประวัติพระโมฆราช

พระโมฆราช เกิดในตระกูลพราหมณ์ ชาวเมืองสาวัตถี เมื่อมีอายุพอสมควรแก่การศึกษา ศิลปะวิทยาตามประเพณีพราหมณ์ จึงได้ไปฝากตัวเป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี ผู้เป็นบุโรหิตที่ปรึกษา

^{๙๖} วิ.จุฬ.(ไทย)๗/๔๔๕/๓๘๖.

ของพระเจ้าปเสนทิโกศลต่อมา พราหมณ์พาวรี เพื่อนายชีวิตการครองเรือน จึงได้กราบทูลลาพระเจ้าปเสนทิโกศล ออกบวชเป็นชฎิล บำเพ็ญพรตตามประเพณีพราหมณ์ ตั้งสำนักอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ระหว่างเมืองอัสสกะและเมืองอาฬกะ ตัวเองเป็นเจ้าของสำนักและเป็นอาจารย์ใหญ่ทำหน้าที่ทั้งรับและอบรมสั่งสอนไตรเพทแก่ศิษย์ทั่วไป โมฆราชมาณพ พร้อมกับเพื่อศิษย์อีกหลายคนได้ออกบวชติดตามด้วยพราหมณ์พาวรี^{๙๗} แม้จะบวชเป็นฤๅษีชฎิลเช่นเดียวกับตระกูลกัสสปะ ๓ พี่น้อง แต่คนทั่วไปก็นิยมเรียก “พราหมณ์พาวรี” อยู่เช่นเดิม ไม่นิยมเรียกว่า “ชฎิล” เหมือนตระกูลกัสสปะ ทรงสอบการตรัสรู้ เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะศาณราช ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ เสด็จออกบรรพชาได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เทียบสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ ติดตามพระองค์มากมาย พราหมณ์พาวรีได้ทราบข่าวเป็นลำดับ แต่ก็ยังเคลือบแคลงใจในการตรัสรู้ขององค์พระสัพพัญญูโคดมเจ้า จึงตั้ง ปัญหาขึ้น ๑๖ หมวด แล้วมอบให้ศิษย์ ๑๖ คน นำไปกราบทูลถามพระบรมศาสดา ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่ป่าสาณเจดีย์ แคว้นมคธ และโมฆราชมาณพก็เป็นหนึ่งในจำนวนศิษย์เหล่านั้น อชิตมาณพ ผู้เป็นหัวหน้าได้พา คณะศิษย์อีก ๑๕ คน คือ ๑. ทิสสมเตตยยะ ๒. ปุณณกะ ๓. เมตตคุ ๔. ไรตกะ ๕. อุปลีวะ ๖. นันทกะ ๗. เหมกะ ๘. โตเทยยะ ๙. กัปปะ ๑๐. ชตุกัณณี ๑๑. ภัทราวุธะ ๑๒. อุททะ ๑๓. โปสาละ ๑๔. ปิงคิยะ และ ๑๕. โมฆราช รวมทั้งสิ้นจำนวน ๑๖ คน พวกกันไปเข้าเฝ้า พระบรมศาสดาเพื่อทูลถามปัญหา ณ ป่าสาณเจดีย์แห่งหนึ่ง กราบทูลถามปัญหาเป็นคนที่ ๑๕ ในบรรดามาณพทั้ง ๑๖ คนนั้น

โมฆราชมาณพ นับว่าเป็นผู้มีปัญญาดีกว่ามาณพทั้งหมด จึงคิดที่จะทูลถามปัญหาเป็นคนแรก แต่เห็นว่าอชิตมาณพอยู่ในฐานะเป็นหัวหน้าผู้นำมา จึงเปิดโอกาสให้ถามเป็นคนแรก เมื่ออชิตมาณพทูลถามจบแล้ว โมฆราชมาณพ ประารณาจะถาม เป็นคนที่ ๒ แต่พระพุทธองค์ตรัสห้ามว่า “ดูก่อนโมฆราช ท่านจงรอให้มาณพคนอื่นๆ ถามก่อนเถิด

เมื่อมาณพคนอื่นๆ ถามไปโดยลำดับถึงคนที่ ๘ โมฆราชมาณพ ก็แสดงความประสงค์ จะทูลถามเป็นคนที่ ๙ พระพุทธองค์ก็ตรัสห้ามไว้อีกครั้ง จนถึงลำดับคนที่ ๑๔ ผ่านไปแล้ว ปัญหาของโมฆราชมาณพ

โมฆราชมาณพ จึงได้มีโอกาสทูลถามเป็นคนที่ ๑๕ โดยกราบทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โลกนี้ก็ดี โลกอื่นก็ดี พรหมโลกกับทั้งเทวโลกก็ดี ย่อมไม่ ทราบความเห็นของพระองค์ เหตุ ดังนั้น จึงมีปัญหามาถึงพระองค์ ผู้มีปรีชาญาณเห็นล่องสามัญชนทั้งปวงอย่างนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะพิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราชคือความตายจึงจะไม่แลเห็น คือ จักไม่ตามทัน พระเจ้าข้า

^{๙๗} สุต.ขุท. (ไทย) ๓๐/๑-๑๔๔/๑-๓๔.

พระบรมศาสดา ตรัสพยากรณ์ว่า ตุก่อนโมฆราช ท่านจงมีสติพิจารณาดูโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นที่ว่าตัวของเราเสียทุกเมื่อเกิด ท่านจะข้ามลวงมัจจุราชเสียได้ด้วยอุบายนี้ ท่านพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้แล้ว มัจจุราชคือความตายจักแลไม่เห็น

เมื่อพระบรมศาสดา ตรัสพยากรณ์ปัญหาของโมฆราชมาจนพ จบลงแล้วโมฆราชมาจนพ พร้อมด้วยชฎิลทั้งหมด ได้บรรลุพระอรหัตผลสิ้นอาสวกิเลสทุกคนเว้นแต่ปิงคิยามาณพผู้เดียวเพราะมัวแต่คิดถึงอาจารย์พราหมณ์พาวรีผู้เป็นลุง จึงได้เพียงญาณหยั่งเห็นในธรรมเท่านั้น มาจนพทั้ง ๑๖ คน กราบทูลขออุปสมบท พระพุทธองค์ประทานด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา ได้เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา พร้อมบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยบุญฤทธิ์

ส่วนพระปิงคิยเถระกราบทูลลากลับไปแจ้งข่าวแก่พราหมณ์พาวรี แสดงธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงแก้ปัญหาทั้ง ๑๖ ข้อ ให้ฟังแล้วยังพราหมณ์พาวรี ให้บรรลุธรรมมาพิสมัยขั้นเสขภูมิ พระโมฆราชนั้น เมื่ออุปสมบทแล้วปรากฏว่าท่านเป็นผู้มีกน็อยสันโดษยินดีเฉพาะการ ใช้สอยจีวรที่เศร้าหมอง ๓ ประการ คือ ๑. ผ้าเศร้าหมอง ๒. ด้ายเย็บผ้าเศร้าหมอง ๓. น้ำย้อมผ้า เศร้าหมองด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุ ทั้งหลายในทาง ผู้ยินดีในจีวรเศร้าหมอง เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการช่วยพระพุทธเจ้าเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยนับเนื่องในพระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์สำคัญของพระพุทธศาสนา

บทที่ ๔

พุทธวิธีการละมานะในชีวิตประจำวัน

๔.๑ กรณีศึกษาบุคคลผู้มีมานะในพระพุทธศาสนา

คนที่มีทิฐิเป็นเจ้าเรือนเต็มไปด้วยมานะกระด้างถือตัว ยิ่งผู้ที่มีวุฒิมีการศึกษาสูง มีสถานะ ร่ำรวย มีหน้าที่การงานสูงเวลาแสดงความคิดเห็น ก็ไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ประเภทถูก อยู่คนเดียว เชื่อว่า หลายๆ ท่านคงเอือมระอา ไม่ปรารถนาจะร่วมเสวนาด้วย เพราะรู้ว่า แม้แสดง ความคิดเห็นดีเพียงใด เขาก็ไม่ยอมรับ ผลร้ายหลายประการนี้ ล้วนเกิดจากเจ้าทิฐิมานะนี้ทั้งสิ้นและ ถ้ายิ่งเกิดในตะกอลูกสูงแล้วก็หยิงพะหยงในชาติกำเนิดของตน อย่างเช่นเรื่องของพระติสสะ

๔.๑.๑ เรื่องประกอบพระติสสะผู้หัวดี

พระติสสะ เกี่ยวข้องเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้าคือเป็นพระโอรสแห่งพระปิตุฉาของ พระศาสดา จึงนับเนื่องเป็นเจ้าชายพระองค์หนึ่งแห่งศากยวงศ์ พระติสสะ บวชเมื่อแก่แล้ว ปรากฏว่า เป็นคนมีลาภสักการะมากผู้หนึ่ง ชอบห่มจีวรสีสวย ริดเรียบ และนั่งวางภูมิอยู่ที่โรงฉันซึ่งมีเสนาสนะ สงฆ์ล้อมรอบ

วันหนึ่งภิกษุ อาคันตุกะหลายรูป มาเฝ้าพระศาสดาผ่านมาเห็นพระติสสะ นั่งภูมิจนอยู่ เข้าใจว่าเป็นพระเถระ จึงเข้าไปทำความเคารพ

พระติสสะ ทำเฉยไม่แสดงความเคารพตอบพระผู้ใหญ่ ไม่รู้จักประมาณตน มิได้กระทำสิ่ง ที่ควร เช่น สามิภิกรรม (การแสดงความเคารพอันควรแก่ฐานะ) เป็นต้น จึงถูกพระอาคันตุกะตำหนิ พระติสสะก็เกิดขัดตียมานะขึ้น ถือตนว่าเป็นพระญาติของพระศาสดา

พระศาสดาตรัสตำหนิพระติสสะนานาประการที่ไม่ได้กระทำกิจอันควรแก่อาคันตุกะ เช่น มิได้ลุกขึ้นต้อนรับ มิได้ถามถึงการรับบริวาร มิได้ถามถึงธรรมเนียม, ความต้องการน้ำดื่ม ไม่นำอาสนะ มาให้ มิได้ถามโดยเอื้อถึงการนวดมีอนวดเท้า เป็นต้น

แลแล้ว พระพุทธองค์รับสั่งให้พระติสสะขอโทษพระอาคันตุกะเหล่านั้นเสีย แต่พระติสสะ ไม่ยอมทำ อ้างว่าพระเหล่านั้นด่าท่านก่อน พระพุทธองค์ตรัสว่า "ติสสะ! โทษของเธอมีอยู่ จงขอโทษ พระเหล่านั้นเสีย" ถึงกระนั้นพระติสสะก็หยาบไม่ พระทั้งหลายจึงทูลว่าพระติสสะหัวดี ว่ายากสอน ยาก

พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย! พระติสสะจะเป็นผู้ว่ายากสอนยากแต่ในบัดนี้ก็หาไม่ แม้ในชาติก่อนก็เคยเป็นผู้ว่ายากสอนยากมาแล้วเหมือนกัน

เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลขอร้องให้เล่าเรื่องในอดีต พระศาสดาจึงทรงนำเรื่องในอดีตมาตรัสเล่าว่า

ในอดีตกาล มีดาบสรูปหนึ่ง ชื่อเทวละ อยู่ในเขตหิมวันตประเทศ ๘ เดือนแล้ว เข้ามาสู่เมืองพาราณสีต้องการพักอยู่สัก ๔ เดือน เพื่อได้ลิ้มรสเปรี้ยวและเค็มบ้าง มาขอพักอาศัยอยู่ ณ โรงทำหม้อของช่างหม้อคนหนึ่ง

ในเย็นวันเดียวกันนั้นมีดาบสอีกรูปหนึ่ง ชื่อนารทะมาจากหิมวันตประเทศเหมือนกัน และมาขอพักที่โรงทำหม้อของช่างหม้อคนเดียวกัน

"ท่านผู้มีอายุ!" นารทะกล่าว ถ้าไม่เป็นการหนักใจ ข้าพเจ้าขอพักในโรงทำหม้อของท่านสักคืนหนึ่งเถิด

ช่างหม้อต้องการหลีกเลี่ยงความรำคาญใจ จึงกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ ในโรงทำหม้อของข้าพเจ้ามีดาบสท่านหนึ่งมาพักอยู่แล้ว ก่อนหน้าท่านเพียงเล็กน้อย หากท่านตกลงกับดาบสนั้นได้ก็เชิญท่านตามสบายเถิด

นารทะจึงทำความตกลงกับเทวละๆ ยินยอม บอกว่าท่านเลือกนอนเอาได้ตามปรารถนา เมื่อถึงเวลานอน นารทะได้กำหนดไว้แล้วว่า เทวละนอนตรงนั้นๆ เพื่อตนออกไปธุระเวลากลางคืนจักได้ไม่กระทบกระทั่งกัน แต่พอเวลานอนจริง เทวละกลับไปนอนขวางประตูเสีย

ตอนดึก นารทะออกไป จึงเหยียบเอาชฎา และก้านคอเทวละโกรธมาก แม้นารทะพยายามขอโทษเท่าไรก็ไม่ยอม กล่าวคำสาปว่า เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาให้ศีรษะของนารทะแตกเป็น ๗ เลี่ยง ฝ่ายนารทะก็กล่าวบ้างว่า ใครมีความผิดขอให้ศีรษะของผู้นั้น แตกเป็น ๗ เลี่ยง

ก็นารทะนั้นเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจพมา ระลึกชาติและเหตุการณ์ได้ถึง ๘๐ กัป คือในอดีต ๔๐ กัป ในอนาคต ๔๐ กัป จึงลองใคร่ครวญดูว่า เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมา ศีรษะของใครจักแตก ได้รู้ว่า ศีรษะของเทวละจักแตก เกิดจิตต์เมตตา จึงใช้อำนาจของตนห้ามพระอาทิตย์ไม่ให้ขึ้น

เมื่อพระอาทิตย์ไม่ขึ้น กลางคืนนานเกินไป ประชาชนก็เดือดร้อน จึงพากันเฝ้าพระราชาราชขอให้ทำให้พระอาทิตย์ขึ้น พระราชาทรงสำรวจพระจริยาวัตรทั้งปวงของพระองค์ ก็ไม่ทรงเห็นข้อบกพร่องใดๆ ทรงเฉลียวพระทัย ถึงการวิวาทของพวกนักพรตว่า อาจมีในนครของพระองค์ จึงตรัสถามประชาชนทรงทราบว่ามีนักพรตประเภทดาบสสองท่านมาพักที่บ้านช่างหม้อใกล้เมือง

พระราชาทรงแน่พระทัยว่า การที่พระอาทิตย์ไม่ขึ้นครั้งนี้ คงเนื่องมาจากการทะเลาะของดาบสทั้งสองเป็นแน่อน จึงเสด็จไปพร้อมด้วยข้าราชการบริพารและประชาชนเป็นอันมาก ได้ทรงทราบเรื่องทั้งปวงจากเทวละดาบส ตรัสถามว่า ทำอย่างไรเทวละจึงจะพ้นอันตราย นารทะดาบสถวายพระพรว่า ต้องให้เทวละขอโทษท่าน เมื่อท่านคลายฤทธิ์ พระอาทิตย์ขึ้นมา เทวละก็จะปลอดภัย พระราชา

ทรงขอร้องให้เทวละดาบสขอโทษ แต่เทวละไม่ยอม พระราชาจึงรับสั่งให้จับเทวละดาบสแล้วให้หมอบลงแทบเท้าของนารทะ

นารทะทูลว่า การขอโทษดังนี้ เทวละมิได้ทำด้วยความเต็มใจ หากพ้นโทษไม่ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาศีรษะจะต้องแตกเป็น ๗ เสียง นารทะจึงออกอุบายให้นำเทวละลงไปแช่ในสระน้ำให้เอาดินเหนียวพอกศีรษะไว้ พอท่านคลายฤทธิ์ ให้เทวละดำไปผูกที่อื่นเสีย

เทวละดาบสได้ทำดั่งนั้น นารทะคลายฤทธิ์ พระอาทิตย์ขึ้นมา เทวละดำน้ำลงไปผูกในที่อีกแห่งหนึ่ง ส่วนดินเหนียวได้แตกเป็น ๗ เสียง

พระศาสดาตรัสประชุมชาดกว่า พระราชาในกาลนั้นคือ พระอานนท์ เทวละดาบสเป็นพระตีสสะหัวคือ ส่วนนารทะดาบส คือพระองค์เองแล้วได้ตรัสกับพระตีสสะว่า

"ดูก่อนตีสสะ! เมื่อภิกษุคิดอยู่ว่า ผู้โน้มฆ่าเรา ประหารเรา ชนะเรา ลักสิ่งของๆ เรา เหวของผู้นั้น ย่อมไม่ระงับลงได้ ส่วนผู้ใดไม่คิดดั่งนั้น เหวของเขาย่อมระงับลง

ดั่งนั้นมานะนี้มีผลเสีย มีอยู่ในใจของผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้นกลายเป็นคนหยิ่งจองหอง สำคัญตน ถูกผู้อื่น เพราะกำเนิดชาติตระกูล ใครทำอะไรก็ผิด จึงไม่มีใครอยากร่วมงาน เพราะมานะนั้นเอง ย่อมปิดกั้นคุณความดีที่จะมาสู่ตัวเขา ถ้ากิเลสมานะมีในใจ เขาคอนั้นเป็นคนถือตัว และคนถือตัวนี้ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน เป็นอะไร ก็กล่าวไว้ได้เลยว่า ไม่มีคนชอบ มีแต่คนเกลียดชัง เพราะคนถือตัว คือคนขาดบุคลิกลักษณะอันเป็นเสน่ห์ดึงดูดจิตใจคนให้ยอมรับนับถือได้

๔.๑.๒ เรื่องของสญชัยปริพาชก

อุปติสสะปริพาชกหรือท่านพระสารีบุตร^๑ ได้พบกับพระอัสสชิเถระ ท่านมีกิจริยาน่า จึงสอบถามได้ฟังธรรมว่า"ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตเจ้าตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้ได้บรรลุเป็นโสดาบันแล้วก็ไปบอกแก่โกณฑิยะ หรือ ท่านพระโมคคัลลานะทำให้ท่านบรรลุเป็นโสดาบันด้วย

ก็ธรรมดา พระสารีบุตรเถระนี้ ย่อมเป็นผู้บูชาอาจารย์แม้ในกาลทุกเมื่อเทียว เพราะฉะนั้น จึงกล่าวกะสหายอย่างนี้ว่าสหาย เราจักบอกอมตะที่เราทั้งสองบรรลุแก่สญชัยปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ของเราบ้างท่านรู้ที่อยู่จักแทงตลอดเมื่อไม่แทงตลอดเชื่อพวกเราแล้วจักไปยังสำนักพระศาสดาสดับเทศนาของพุทธบุคคลทั้งหลายแล้ว จักทำการแทงตลอดซึ่งมรรคและผล

ลำดับนั้น ทั้งสองคนก็ได้ไปสู่สำนักของท่านสญชัย สญชัยพอเห็นเขาจึงถามว่า พ่อทั้งสองพวกพ่อได้ใครที่แสดงทางอมตะแล้วหรือ? สหายทั้งสองจึงเรียนว่า ได้แล้วขอรับ ท่านอาจารย์

^๑ชุท.ธ.(ไทย) ๑/หน้าที่ ๑๒๘.

พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลกพระธรรมก็อุบัติขึ้นแล้วพระสงฆ์ก็อุบัติขึ้นแล้วท่านอาจารย์
ประพาศธรรมเปล่า ไร้สาระ เชิญท่านมาเถิด เราทั้งหลายจักไปยังสำนักพระศาสดา

ส. ท่านทั้งสองไปเถิด. ข้าพเจ้าไม่สามารถ

สท. เพราะเหตุไร?

ส. เราเที่ยวเป็นอาจารย์ของมหาชนแล้ว การอยู่เป็นอันเตวาสิกของเรานั้น เช่นกับเกิด
ความไหวแห่งน้ำในตุ่ม, เราไม่สามารถอยู่เป็นอันเตวาสิกได้

สท. อย่าทำอย่างนั้นเลย ท่านอาจารย์

ส. ช่างเถอะ พ่อ พ่อพากันไปเถอะเราจักไม่สามารถ

สท. ท่านอาจารย์ จำเดิมแต่กาลแห่งพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลก มหาชนมีของหอม
ระเปียบดอกไม้เป็นต้นในมือไปบูชาพระองค์ท่านนั้น แม้กระผมทั้งสองก็จักไปในที่นั้นเหมือนกันท่าน
อาจารย์จะอย่างไร ?

ส. พ่อทั้งสอง ในโลกนี้ มีคนเขลามากหรือมีคนฉลาดมากเล่า?

สท. คนเขลามากขอรับ ท่านอาจารย์ อันคนฉลาดมีเพียงเล็กน้อย

ส. พ่อทั้งสอง ถ้ากระนั้น พวกคนฉลาดๆ จักไปสู่สำนักพระสมณโคดมพวกคนเขลาๆ จัก
มาสู่สำนักเรา พ่อไปกันเถิด เราจักไม่ไป

สหายทั้งสองนั้นจึงกล่าวว่า ท่านอาจารย์ ท่านจักปรากฏเอง ดังนี้แล้ว หลีกไป

เมื่อสหายทั้งสองนั้นไปอยู่. บริษัทของสฤชัยแตกกันแล้ว. ขณะนั้นอารามได้ว่างลง สฤชัย
นั้นเห็นอารามว่างแล้ว ก็อาเจียนออกเป็นโลหิตอุุ่น. ในปริพาชก ๕๐๐ คน ซึ่งไปกับสหายทั้งสองนั้น
บริษัทของสฤชัย ๒๕๐ คนกลับแล้ว สหายทั้งสองได้ไปสู่พระเวฬุวัน พร้อมด้วยปริพาชก ๒๕๐ คน ผู้
เป็นอันเตวาสิกของตน

มานะ คือ ความอวดตัว ถือตัว หยิ่ง เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นในขณะที่มีการเปรียบเทียบว่าตน
ดีกว่าผู้อื่น มานะจะเกิดขึ้นได้ง่ายกับคนที่ชอบโอ้อวด เกิดขึ้นได้ยากกับคนที่ชอบถ่อมตน คนที่มี
ชื่อเสียง มีลาภยศ จะมีมานะได้ง่าย คนที่เป็นนาย เป็นหัวหน้า จะมีมานะได้ง่ายกว่าคนที่เป็นลูกน้อง
อย่างสฤชัยปริพาชกเป็นต้น และเป็นที่น่าเสียดายที่สฤชัยไม่ได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าตามคำขอร้อง
ของอุปติสสะและโกสิตตะ จึงไม่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ทำให้เสียโอกาสทั้งชาติ ที่ได้เกิดมาทันยุค
พระพุทธเจ้า จึงเป็นผู้สูญเปล่าไม่ได้อะไร นี้ก็เป็นเพราะกิเลสคือมานะความอวดตัว ถือตัว เย่อหยิ่งใน
ศักดิ์ศรีที่ตนมีอายุแก่กว่า และเป็นเจ้าสำนัก เป็นอาจารย์สอน จะลดตัวไปเป็นศิษย์ใครไม่ได้
คนที่ทำสมาธิจนมีฌานแก่กล้าจะมีมานะได้ง่าย มานะเป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมอย่างมาก บาง
คนปฏิบัติธรรมมาเป็นเวลานาน เมื่อได้สนทนารธรรมกับผู้อื่น ผู้อื่นทักท้วงว่าตนทำผิดวิธีก็เกิดมานะขึ้น
อวดตัวว่าตนเองเป็นผู้รู้ธรรมมากแล้ว จึงถกเถียงไม่สนใจที่จะฟังธรรมที่ถูกต้องจากผู้อื่น ก็เลยต้องทำ

ผิดวิธีอยู่อย่างนั้นต่อไป บางคนกำลังปฏิบัติธรรมได้ผลดีก็เกิดมานะขึ้น อดคิดว่าตนเองได้พบธรรมอันวิเศษ ปรารถนาจะสอนผู้อื่นบ้าง จึงเกิดความฟุ้งซ่าน คิดมาก คิดว่าจะสอนคนนั้นว่าอย่างนั้น จะสอนคนนี้อย่างนี้ ทำให้การปฏิบัติธรรมเสื่อมถอยลงอย่างรวดเร็ว มานะ คือ ความอดตัวนี้สามารถละได้ด้วยการฝึกเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน มีสัมมาคารวะ ถือสันโดษ

๔.๒ กรณีศึกษาการละมานะเบื้องต้นในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๔.๒.๑ เรื่องการปลงอาบัติของพระภิกษุสงฆ์

การปลงอาบัติของพระภิกษุสงฆ์ ก็เป็นวิธีหนึ่งในการลดมานะละทิฐฐิในเบื้องต้นได้ เพราะพระวินัยทำให้หมู่แห่งสงฆ์อยู่อย่างสงบสุข เพื่อให้พระภิกษุมีความเป็นหนึ่งเดียวกัน จะเห็นว่าในพระวินัยปฏิภณมีภิกษุทำสิ่งที่ไม่ควรต่างๆ ซึ่งเป็นเหตุให้ถูกติเตียนจากผู้รู้ ก็จะเป็นเหตุให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าต้องบัญญัติพระวินัยขึ้น เพื่อไม่ให้ภิกษุอื่นทำอย่างนั้นอีก เพราะในสมัยนั้นมีผู้เข้ามาบวชมาจากวรรณะต่างๆ กัน จากวรรณะสูงสุดจนถึงต่ำสุดจึงมีความประพฤติต่างกัน เมื่ออยู่รวมกันจึงต้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อความผาสุกแห่งหมู่สงฆ์ เป็นการทำลายกำแพงของวรรณะทั้ง ๔ ให้หมดไป ในการทำสังฆกรรม ทำสามัคคีธรรม ลูกรับ กราบ ไหว้ ให้ความเคารพนับถือผู้มีพรรษาแก่กว่า พรรษาอ่อนกว่า เมื่อทรงบัญญัติพระวินัยข้อใดแล้วภิกษุทำผิดข้อเดียวกันต้องอาบัติตามแต่ความหนักเบาของข้อนั้นๆ ในปัจจุบันอาจมีปัจจัยที่จะทำให้ผิดวินัยได้ง่าย สมควรที่จะปลงอาบัติทุกวันก่อนทำวัตรสวดมนต์ (อาบัติเล็กน้อย ยกเว้นปาราชิกและสังฆาติเสส) เพื่อจะได้สำรวมต่อไป ก็เป็นการลดมานะละทิฐฐิที่มีในตัวตน เพื่อไม่ให้มีจิตแข็งกระด้างกระเดื่อง เย่อหยิ่ง จองหอง ให้มีความอ่อนน้อมถ่อมตน มีความละเอียดใจ ซึ่งเป็นการขัดเกลากิเลสในเบื้องต้นดังตัวอย่างเช่น

๔.๒.๒ เรื่องการเคารพ ภัณฑ อาวุโส

การเคารพภัณฑ อาวุโส ก็เป็นการลดมานะละทิฐฐิในเบื้องต้นได้ ดังตัวอย่างเช่น อนุรุทธะ^๒ ออกบวชไปหาพระเจ้าภัททิยะและชกชนวนให้ออกบวชด้วยกัน ครั้งแรกพระเจ้าภัททิยะทรงปฏิเสธไม่ยอมออกบวช แต่ทนอ่อนน้อมไม่ได้ ในที่สุดก็ตกลงใจยอมบวชด้วย และเจ้าอนุรุทธะจึงไปชักชวนเจ้าศากยะอื่นๆ ออกบวชด้วยอีก ๓ พระองค์ คือ อานันทะ ภคฺ กิมพิละ และฝ่ายโกถิยวงศ์อีก ๑ พระองค์คือ เทวทัต รวมเป็น ๗ ทั้งอุบาลีซึ่งเป็นภุชามาลา พร้อมใจกันออกบวช เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควรเจ้าศากยะ

^๒วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๑/๑๗๐-๑๗๒.

ทั้งหลายผู้ประทับนั่ง ณที่สมควรแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่าพระพุทธเจ้าข้าพวกหม่อมฉันเป็นเจ้าศากยะยังมีความถือตัวอุปาสีผู้นี้เป็นช่างกัลบกปรับใช้พวกข้าพระ พุทธเจ้ามานานขอพระองค์ทรงโปรดให้เขาบวชก่อน พวกข้าพระพุทธเจ้าจะอภิวัต ลูกต้อนรับทำอัญชลีกรรมสามิจักรมแก่เขาเมื่อเป็นเช่นนี้มานะความถือตัวว่าเป็นศากยะของพวกหม่อมฉันจักบรรเทาไป พระศาสดาก็โปรดให้บวชอุปาสีก่อน แล้วบวชเจ้าศากยะเหล่านั้นในภายหลัง

แต่จุดประสงค์ของพระวินัยคือ การสำรวมระวังกายวาจาให้สงบเรียบร้อยให้สมกับความ เป็นสมณะผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาเพื่อยังบุคคลที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใสเพื่อยังความเลื่อมใสแล้วไม่ให้เสื่อมไป

๔.๒.๓ การปวารณา

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว ปวารณาต่อกันด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ฟัง หรือด้วยนึกสงสัย (ว่าได้ทำความผิดทางกาย ทางวาจา) อันเป็นวิธีที่เหมาะสมเพื่อการว่ากล่าวตักเตือนซึ่งกันและกัน ทั้งเป็นวิธีออกจากอาบัติ และเป็นวิธีเคารพในพระวินัยของภิกษุทั้งหลายสืบมา

ปวารณาคืออะไร ปวารณาแปลว่า ยอมให้ขอ เปิดโอกาสให้ขอหรือ ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือนส่วนคำว่า “ปวารณา” ที่มุ่งหมายในที่นี้ หมายถึง การที่ภิกษุเปิดโอกาสให้ภิกษุอื่นว่ากล่าวตักเตือนตนเองได้ ซึ่งจัดเป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่ง ที่พระภิกษุสงฆ์จะต้องทำร่วมกันในวันสุดท้ายของการอยู่จำพรรษา คือ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ^๓ เดือน ๑๑ หรือในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ (สำหรับผู้เข้าจำพรรษาในพรรษาหลัง)

ผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุ ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไปทำปวารณาด้วยกัน โดยเมื่อถึงวันมหาปวารณา ให้ภิกษุเหล่านั้นมาประชุมกัน แสดงอาบัติต่อกันแล้ว ให้ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศตั้งญัตติ(การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน) ให้สงฆ์ทำปวารณาโดยเริ่มต้นจากภิกษุผู้มีพรรษามาก ไปจนถึงภิกษุผู้มีพรรษาน้อยที่สุดตามลำดับ

ภิกษุผู้เถระมีพรรษามากกว่าทั้งหมดนั่งกระหย่งประนมมือกล่าวปวารณาก่อน ๓ ครั้ง (โดยให้ภิกษุที่มีพรรษาอ่อนกว่าปวารณาทีหลัง) ว่าท่านทั้งหลาย (ท่านผู้เจริญใช้สำหรับภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่ากล่าวกับพระภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า) กระผมขอปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ยินก็ดี ด้วยนึกสงสัย (ว่ากระผมทำผิด) ก็ดี ขอท่านทั้งหลายได้ช่วยอนุเคราะห์ว่ากล่าวตักเตือนกระผม เมื่อกระผมทราบจักได้แก้ไขต่อไป

^๓ดูรายเอียด.ส.ศค.(ไทย)๑๕/๒๑๕/๓๑๓.

จุดมุ่งหมายของการปวารณา คือ

๑. เป็นกรรมวิธีลดหย่อนผ่อนคลายข้อข้องกลางแกลงที่เกิดจากความระแวงสงสัยให้หมดไปในที่สุด

๒. เป็นทางประสานรอยร้าวที่เกิดจากผลกระทบกระทั่งในการอยู่ร่วมกัน ให้มีโอกาสกลับคืนดี ด้วยการให้โอกาสได้ปรับความเข้าใจซึ่งกันและกัน

๓. เป็นทางสร้างเสริมความสามัคคีในหมู่ให้กลมเกลียวอยู่ร่วมกันอย่างสนิทใจ

๔. เป็นแนวปฏิบัติให้เกิดความเสมอภาคกันในการแสดงความสามารถว่ากล่าวตักเตือนได้ โดยไม่กำจัดด้วยยศ ชั้น พรรษา และวัย

๕. ก่อให้เกิดภราดรภาพ คือ ความรู้สึกเป็นมิตรชิดเชื้อปรารถนาดีเอื้อเพื่ออาหารเป็นพื้นฐานนำไปสู่พฤติกรรมอันพึงประสงค์ที่ติงามคล้ายๆ กัน เรียกว่า ศีลสามัญญตา

อานิสงส์ของการปวารณา ได้แก่

๑. ทำให้เกิดความบริสุทธิ์ในเพศบรรพชิต ทั้งทางกาย วาจา และใจ เป็นการคลายความสงสัย ระแวง ให้หมดไปในที่สุด

๒. พระภิกษุทุกรูปจะรู้จักข้อบกพร่องของตนเอง และจะได้ปรับปรุงตนเองให้ดีขึ้น โดยฝึกความอดทนต่อการว่ากล่าวตักเตือนได้ เป็นการเปิดใจยอมรับฟังผู้ชี้มูลทรัพย์ให้

๓. พระภิกษุทุกรูปจะได้ขอขมาซึ่งกันและกัน เพื่อที่จะไม่ถือโทษโกรธเคืองกันในภายหลัง ด้วยความรักและปรารถนาดี และให้อภัยซึ่งกันและกัน จะทำให้อยู่ร่วมกันในหมู่คณะอย่างผาสุก

๔. เป็นการสร้างความสมัครสมานสามัคคีในสังฆมณฑลให้เป็นหนึ่งเดียวกัน โดยการส่งเสริมและสนับสนุนในการทำงานพระพุทธศาสนาเป็นทีม

๕. ทำให้คณะสงฆ์ มีความเป็นปึกแผ่นแน่นเหนียว ยากแก่การถูกทำลายจากผู้ไม่หวังดีต่อพระพุทธศาสนา

การปวารณา จึงเป็นการกระทำเพื่อหวังความเจริญ เพื่อเกิดประโยชน์ทั้งต่อส่วนตัวและส่วนรวม โดยเพื่อนสหธรรมิกด้วยกันเองตักเตือนกันเองได้โดยธรรม

ดังนั้น เมื่อวันมหาปวารณาเวียนมาถึง พวกเราพุทธบริษัทสี่จะได้ถือโอกาสนี้ปฏิบัติตามธรรมเนียมอันดีงามนี้ โดยการปวารณากับบุคคลข้างเคียงให้สามารถว่ากล่าวตักเตือนได้ เพื่อความลดมานะละทิฐฐิที่มีในตน เพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์ในการสร้างบารมีต่อไปในภายภาคหน้า

๔.๒.๔ การประพฤติวุฒฐานวิธีของพระภิกษุสงฆ์

การประพฤติวุฒฐานวิธีของพระภิกษุสงฆ์ ก็เป็นการลดมานะละทิฐิได้ คือ ปรีวาสกรรม สำหรับพระภิกษุสงฆ์นี้ เป็นปรีวาสตามปกติสำหรับภิกษุผู้บวชอยู่แล้วในพระพุทธศาสนา แต่ไปต้อง ครุกาบัติ จึงจำเป็นต้องประพฤติปรีวาสเพื่อนำตนให้พ้นจากอาบัติ ตามเงื่อนไขทางพระวินัยและเงื่อนไขของสงฆ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การประพฤติวุฒฐานวิธี

ภิกษุทุกรูปที่เข้าอยู่ประพฤติปรีวาสนั้น เป็นผู้ตกอยู่ในข้อหาละเมิดสิกขาบท สังฆาติเสส ซึ่งการอยู่ปรีวาสนั้นเปรียบเหมือนกำลังพยายามออกจากสิกขาบทที่ละเมิด ดังนั้น ภิกษุผู้อยู่ประพฤติปรีวาสนั้นแม้จะมีพรรษามากเท่าใดก็ตาม มีสมณศักดิ์สูงเพียงใดก็ตาม ก็จะต้องเคารพและให้เกียรติต่อ คณะสงฆ์อาจารย์กรรม ในเรื่องที่เป็นธรรมเป็นวินัย แม้สงฆ์ท่านนั้นจะเพิ่งบวชใหม่แม้ในวันนั้นทุกรูปก็ตาม จะทำการคลุกคลีด้วยการฉันทร่วม นั่งร่วมในอาสนะเดียวกันเกินขอบเขต ซึ่งทำให้เป็น วัตตเภทบ้าง รัตติเภทบ้างไม่ได้ ซึ่งในส่วนนี้ก็ต้องยอมลดมานะละทิฐิ และสถานะ สมณศักดิ์ลงต่อคณะสงฆ์และอาจารย์กรรม แต่สำหรับพระภิกษุผู้อยู่ ประพฤติปรีวาสด้วยกันแล้วก็ยังคงรักษาพรรษาไว้ และยังคงต้องนั่งตามลำดับพรรษาดังเดิม และพระเถระที่เคยมีอุปฐากอยู่ที่วัด พอมาอยู่ปรีวาสท่านจะมีอุปฐากเช่นนั้นไม่ได้ ซึ่งในข้อนี้มีพระบาลีว่า

สทิวริหาริกาทีนึ สาทิยนตสส ทุกกภูเมวฯ อหิ วนยกมมํ กโรมิ มยหิ วัตตํ มา กโรถ มา มํ คามปปเวสนํ อาปุจณถ, วาริตกาลโต ภูณฺฐาย อนุปตติฯ

ความว่า เป็นอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ยินดีแม่ของสทิวริหาริก เป็นต้น ฟังห้ามเขาว่าเรากำลังทำวินัยกรรมอยู่ พวกท่านอย่าทำวัตรแก่เราเลย อย่าบอกลาเข้าบ้านกะเราเลย, จำเดิมแต่กาลที่ห้ามแล้วไม่เป็นอาบัติ^๕ ยกเว้นแต่ว่าเป็นกรณีพิเศษคือ ท่านอาจจะไหว้วานชั่วคราว เช่น ผากชื่อของเครื่องใช้ที่จำเป็นต้องใช้ในขณะอยู่ประพฤติปรีวาส

๔.๒.๕ ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย

ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่ายก็เป็นการลดมานะละทิฐิได้ เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่สอนให้เราเป็นผู้ที่ว่าง่ายสอนง่ายแล้ว จะมีแต่ผู้ที่รักและเอ็นดู มีความรู้อะไร ก็จะถ่ายทอดให้เราอย่างไม่มีปิดบังอำพราง เมื่อเหยียบย่างไปถึงแห่งหนตำบลใดก็จะเป็นที่รัก เป็นที่สรรเสริญของมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย แล้วเรื่องราวของการเป็นผู้ที่ว่าง่ายของเรา นี้ จะเป็นแบบอย่างที่ดีของนักสร้างบารมีรุ่นหลังๆ สืบต่อไป ตัวอย่างเช่น พระราธเถระ^๕ ก่อนหน้านั้นท่านเป็น

^๕สมนต.๓/๒๘๒.

^๕ส.ข.(ไทย)๔๑/๖๐/๒๘๖.

คนธรรมดาดีแหละ ชีวิตของท่านดำรงอยู่อย่างไม่สุขสบายเท่าไรนัก จนกระทั่งชีวิตก้าวเข้ามาถึงวัยชรา จึงปรารถนาจะออกบวชเพื่อกระทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์

แต่ไปที่ใดก็ตาม ก็ไม่มีใครปรารถนาจะให้บวชในสำนักของตน เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่ชราภาพมาก เพราะยังฝังใจอยู่ว่า คนที่สูงอายุโดยส่วนมากมักเป็นผู้ที่ว่ายากสอนยาก จนกระทั่งเรื่องนี้ไปถึงพระสารีบุตรอัครสาวกผู้เลิศด้วยปัญญา ท่านรับทราบอย่างนั้น ก็รับพระพรหมณ์ผู้เฒ่าให้มาบวชในสำนักของท่าน

เมื่อบวชแล้ว พระสารีบุตรเถระก็อบรมพร่ำสอนข้อวัตรปฏิบัติ และการเจริญสมาธิภาวนา แม้ว่าจะเป็นเรื่องทีละเล็กละน้อย และต้องอาศัยความอดทนมากเพียงไร ด้วยความที่พระราชา ท่านเป็นผู้ที่ว่าง่ายไม่เคยปรีดาบ่น และเคารพเชื่อฟังในคำสั่งสอนของพระสารีบุตร ไม่นานนักท่านก็ได้บรรลุอรหัตตผล บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่เกิดมาเป็นมนุษย์ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่ายนี้ เป็นมงคลสูงสุดข้อหนึ่งในมงคล ๓๘ ประการ

ท่านว่าผู้ว่าง่ายนั้นมีลักษณะที่สังเกตได้ดังนี้คือ

๑. ไม่พูดกลบเกลื่อนเมื่อได้รับการว่ากล่าวตักเตือน คือการรับฟังด้วยดี ไม่ใช่แก้ตัวแล้วปิดประตูความคิดไม่รับฟัง

๒. ไม่นิ่งเฉยเมื่อได้รับการเตือน คือการนำคำตักเตือนนั้นมาพิจารณาและแก้ไขข้อบกพร่องนั้นๆ

๓. ไม่จับผิดผู้ว่ากล่าวสั่งสอน คือการที่ผู้สอนอาจจะมีพลาดพลาด เนื่องจากความประมาท เราควรให้อภัยต่อผู้สอน เพราะการจับผิดทำให้ผู้สอนต้องอับอายขายหน้าได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ดีงาม

๔. เคารพต่อคำสอนและผู้สอน คือการรู้จักสัมมาคารวะต่อผู้ทำให้คำสอน และเคารพในสิ่งที่ผู้สอนได้นำมาแนะนำ

๕. มีความอ่อนน้อมถ่อมตน คือไม่แสดงความเยโส ถือตัวว่าอยู่เหนือผู้อื่นเพราะสิ่งที่เป็นตัวเองเป็นตัวเองมี

๖. มีความยินดีต่อคำสอนนั้น คือยอมรับในคำสอนนั้นๆ ด้วยความยินดีเช่นการไม่แสดงความเบื่อหน่ายเพราะเคยฟังมาแล้ว เป็นต้น

๗. ไม่คือร้อน คือการไม่อวดดี คิดว่าของตัวเองนั้นผิดแต่ก็ยังดันทุรังทำต่อไปเพราะกลัวเสียชื่อ เสียฟอร์ม

๘. ไม่ขัดแย้ง เพราะว่าการว่ากล่าวตักเตือนหรือสั่งสอนนั้นก็คือ สิ่งที่ตรงข้ามกับที่เราทำอยู่แล้ว เราควรต้องเปิดใจให้กว้างไม่ขัดแย้งต่อคำสอน คำวิจารณ์นั้นๆ

๙. ยินดีให้ตกเตือนได้ตลอดเวลา คือการยินดีให้มีการแสดงความคิดเห็น ตกเตือนได้โดยไม่มีข้อยกเว้นเรื่องเวลา

๑๐. มีความอดทนต่อการเป็นผู้ถูกสั่งสอน คือการไม่เอาความขัดแย้งในความเห็นเป็นอารมณ์ แต่ให้เข้าใจเจตนาที่แท้จริงของผู้สอนนั้น

การทำให้เป็นคนว่าง่ายนั้นทำได้ดังนี้

๑. ลดมานะของตัว คือการไม่ถือดี ไม่ถือตัว ความไม่สำคัญตัวเองว่าเป็นอย่างโน้นอย่างนี้ อาทิเช่นถือตัวว่าการศึกษาดีกว่า เป็นต้น

๒. ละอุปาทาน คือการไม่ยึดถือในสิ่งที่มี เราเป็น หรือถือมั่นในอำนาจกิเลสต่างๆ

๓. มีสัมมาทิฐิ คือมีปัญญาที่เห็นชอบ การเห็นถูกเห็นควรตามหลักอริยสัจ ๔ เชื่อเรื่องความไม่เที่ยง เชื่อในเรื่องบุญเรื่องบาป เป็นต้น

๔.๒.๖ ธรรมที่ทำให้เป็นคนว่าง่าย

พระไตรปิฎกมัชฌิมนิกาย^๖ มূলปิณณาสกัอนุมาณสูตรได้กล่าวถึงอุบายธรรมที่ทำให้เป็นคนว่าง่ายและการอนุমানตนเองในการลดมานะละทิฐิไว้ว่าสมัยหนึ่ง ท่านพระมหาโมคคัลลานะ พำนักอยู่ ณ เภสภพาวัน สถานที่ให้อภัยแก่หมู่นี้อ เขตกรุงสูงสูมารคิระ ในแคว้นภคคะ ณ ที่นั่น ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลายภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้กล่าวเรื่องนี้ว่า

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าภิกษุไม่ปรารถนาไว้ว่า ขอท่านจงว่ากล่าวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่ท่านควรว่ากล่าวได้แต่ภิกษุนั้นเป็นผู้ว่าง่าย มีธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย เป็นผู้อดทน ยอมรับคำพร่ำสอนโดยเคารพ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายย่อมเข้าใจภิกษุนั้นว่า เป็นผู้ควรว่ากล่าว ควรพร่ำสอน และควรไว้วางใจธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ไม่มีความปรารถนาที่เป็นบาป ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่มีความปรารถนาที่เป็นบาป ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาปนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย

๒. เป็นผู้ไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่นนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย

^๖สม.ม.(ไทย)๑๒/๑๘๒/๑๘๘.

๓. เป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๔. เป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุนี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๕. เป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ระแวงจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ระแวงจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุนี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๖. เป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่เปล่งวาจาใกล้ความโกรธ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่เปล่งวาจาใกล้ความโกรธนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๗. ถูกใจแล้วไม่ได้เสียดใจทัก แม้ข้อที่ภิกษุถูกใจแล้ว ไม่ได้เสียดใจทัก นี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๘. ถูกใจแล้วไม่รุกรานใจทัก แม้ข้อที่ภิกษุถูกใจแล้ว ไม่รุกรานใจทัก นี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๙. ถูกใจแล้วไม่ปรักปรำใจทัก แม้ข้อที่ภิกษุถูกใจแล้ว ไม่ปรักปรำใจทักนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๐. ถูกใจแล้วไม่พูดกลบเกลื่อน ไม่พูดนอกเรื่อง ไม่แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้ปรากฏ แม้ข้อที่ภิกษุถูกใจแล้ว ไม่พูดกลบเกลื่อน ไม่พูดนอกเรื่อง ไม่แสดงความโกรธความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้ปรากฏนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๑. ถูกใจแล้วยอมอธิบายพฤติกรรม (ของตน) แม้ข้อที่ภิกษุถูกใจแล้วยอมอธิบายพฤติกรรม(ของตน)นี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๒. เป็นผู้ไม่ลบหลู่คุณท่าน ไม่ตีเสมอ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่ลบหลู่คุณท่าน ไม่ตีเสมอนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๓. เป็นผู้ไม่ริษยา ไม่ตระหนี่ แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่ริษยา ไม่ตระหนี่นี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๔. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยานี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๕. เป็นผู้ไม่กระด้าง ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่กระด้างไม่ดูหมิ่นผู้อื่นนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
๑๖. เป็นผู้ไม่ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ ไม่ถือรั้น สลัดได้ง่ายแม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไม่ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ ไม่ถือรั้นสลัดได้ง่ายนี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
- ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย

๔.๒.๗ การอนุมานตนเอง

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ในธรรม ๑๖^๗ ประการนั้น ภิกษุควรอนุมานตนเอง^๘ อย่างนี้ว่า ‘บุคคลผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงมีความปรารถนาที่เป็นบาป ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป เราก็คงไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่น’ ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่เป็นผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป

ภิกษุควรอนุมานตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้ยกตนข่มผู้อื่น ย่อมไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่น’ ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่ยกตน จักไม่ข่มผู้อื่น

ภิกษุควรอนุมานตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่นภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่เป็นผู้มักโกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำ

ภิกษุควรอนุมานตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มักโกรธ ผูกโกรธ เพราะความโกรธเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้มักโกรธผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุ เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่นภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่เป็นผู้มักโกรธ ไม่ผูกโกรธ เพราะความโกรธเป็นเหตุ

ภิกษุควรอนุมานตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มักโกรธ ระวังจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้มักโกรธระวังจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่นภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่เป็นผู้มักโกรธ ไม่ระวังจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ

ภิกษุควรอนุมานตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มักโกรธ เปล่งวาจาใกล้ความโกรธย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้มักโกรธ เปล่งวาจาใกล้ความโกรธ เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่าอื่นภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่เป็นผู้มักโกรธ ไม่เปล่งวาจาใกล้ความโกรธ

^๗ ส.ม.ญ.(ไทย)๑๒/๑๘๓/๑๙๒.

^๘ ควรอนุมานตนเอง หมายถึง ภิกษุควรอนุมาน เปรียบเทียบ พิจารณาตนด้วยตนเองเท่านั้น (ดูรายละเอียด ม.ญ.อ.๑/๑๘๓/๓๙๐).

ภิกษุควรอนุমানตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้กระด้าง ดูหมิ่นผู้อื่น ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้กระด้าง ดูหมิ่นผู้อื่น เราก็คงไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่านี้ ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักเป็นผู้ไม่กระด้างไม่ดูหมิ่นผู้อื่น

ภิกษุควรอนุমানตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ถืออริ้น สลัดได้ยาก ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ ถืออริ้น สลัดได้ยาก เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่านี้ ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ควรคิดว่า เราจักไม่ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ไม่ถืออริ้น จักเป็นผู้สลัดได้ง่าย

๔.๒.๘ การพิจารณาตนเอง

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ในธรรม ๑๖ ประการนั้น^๙ ภิกษุควรพิจารณาตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาปจริง หรือถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาปจริง ภิกษุนั้นควรพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นเสีย แต่ถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่าเรามีใช้ผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป มีใช้ผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาปภิกษุนั้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุควรพิจารณาตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่นจริงหรือถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่นจริงภิกษุนั้นควรพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นเสีย แต่ถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นเลยภิกษุนั้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุควรพิจารณาตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำจริงหรือถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำจริงภิกษุนั้นควรพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นเสีย แต่ถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำภิกษุนั้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุควรพิจารณาตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มักโกรธผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุจริงหรือถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุจริงภิกษุนั้นควรพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นเสีย แต่ถ้าพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้

^๙ สม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๔/๑๙๓-๑๙๗.

อกุศลธรรมเหล่านี้ทั้งหมดซึ่งละได้แล้วในตน ภิกษุณั้้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สตรีหรือบุรุษแรกเริ่มชอบแต่งตัว ส่องดูใบหน้าของตนในกระจกเงา หรือในภาชนะน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์ ถ้าพบไฝหรือฝ้าที่ใบหน้านั้นย่อมพยายามที่จะกำจัดไฝหรือฝานั้นนั้นแล หากไม่พบก็จะพอใจว่า เป็นโชคของเราจริงๆ ใบหน้าของเราหมดจดแม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพิจารณาอยู่ย่อมเห็นชัดบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดที่ยังละไม่ได้ ภิกษุนี้ควรพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดนั้นแล ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมเห็นชัดบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดที่ละได้แล้วในตน ภิกษุณั้้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมภาษิตของท่านพระมหาโมคคัลลานะ ดังนี้แล

๔.๓ การทำความเห็นให้ถูกต้องต่อมานะ

มานะ ในทางความเข้าใจของชาวบ้าน หรือในทางโลกๆ มักใช้คำว่า มานะ ในความหมายที่เกี่ยวกับความเพียรพยายาม เรามักจะได้ยินคนพูดว่า คนนั้นมีมานะดี หมายความว่ามีความพยายามดี หรือผู้ใหญ่สอนเด็กว่า ให้มีมานะ อย่าท้อถอย ก็หมายความว่าให้ขยัน ให้พากเพียรพยายาม ให้ตั้งใจ อย่าถ้อยถอย

แต่ความหมายของคำว่า มานะ ที่จะกล่าวถึงคือ ความหมายทางธรรม มานะเป็นกิเลส เป็นนามธรรม เป็นอกุศลธรรม เป็นอกุศลเจตสิก ซึ่งเมื่อประกอบกับจิต จิตนั้นก็อกุศลมีความยึดมั่นถือมั่น ในตัวตนความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เเด่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขา เทียบเรา

ในพุทธธรรม ป.อ.ปยุตโต ได้อธิบายเรื่องอัตตา กับ มานะ^{๑๐}ไว้ว่า ปัจจุบันนี้ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ ที่มีความหมายเกี่ยวกับเรื่องตัวตน และการยึดถือตัวตน ซึ่งเห็นว่าการจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้คืออัตตา กับ มานะ “อัตตา” เป็นคำบาลีรูปสันสกฤตเป็น “อาตมัน” แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่า ตัวตนหรืออัตตานี้ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อที่บัญญัติขึ้น หรือตั้งขึ้น สำหรับเรียกหน่วยรวมหรือ

^{๑๐} พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

ภาพรวมหนึ่งๆ อัตตานิจะเกิดเป็นปัญหาขึ้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริงๆ หรือเป็นตัวตนจริงๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอัตตานิ พึงทราบ ว่า อัตตานิไม่ใช่เป็นกิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอัตตานิไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอัตตานิที่ใครจะละได้ อัตตานิมีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่มีอัตตานิหรือไม่เป็นอัตตานิ อย่างที่เรียกว่า รู้ ทนสมมติเท่านั้น พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอัตตานิ ละความยึดถือว่าเป็นอัตตานิ หรือถอนความหลงผิดในภาพของอัตตานิ หรือในบัญญัติแห่งอัตตานิเสียเท่านั้น เรื่องอัตตานิและการปฏิบัติต่ออัตตานิในความหมายที่ใช้ทั่วไป มีเพียงเท่านี้อย่างไรก็ดี ในสุดตานิบาทที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้ คำว่า อัตตานิ คู่กับ นิรัตตานิ (หรือ อัตตังคู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของ “อัตตานิ” ในกรณีนี้ออกไปว่า หมายถึงการยึดถือในอัตตานิ หรือการยึดถือว่ามีอัตตานิ และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้คู่ กับ “นิรัตตานิ” ซึ่งหมายถึงการยึดถือว่าไม่มีอัตตานิ หรือการถือว่ามีอัตตานิขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละความหมายของอัตตานิในกรณีนี้เป็นความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์คือ มุ่งเน้นที่ ทิฏฐิอันได้แก่ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัตตานิ ที่เรียกว่า อัตตาทิฏฐิหรือ อัตตานิทิฏฐิซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิตั้งนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทศและจุฬนิเทศ ที่อธิบายสุดตานิบาทตอนที่อ้างนั้น จึงไขความคำ “อัตตานิ” หรือ “อัตตัง” ว่าได้แก่ อัตตาทิฏฐิหรือ สัสสตทิฏฐิในเมื่ออัตตานิในกรณีนี้หมายถึงตัวทิฏฐิซึ่งเป็นกิเลส (คือ ทิฏฐิต่ออัตตานิ หรือทิฏฐิว่ามีอัตตานิ) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสุดตานิบาทนั้น จึงมีข้อความบวกล้ำกล่าวถึงการละอัตตานิว่า “ผู้ละอัตตานิ (อตตณชโห)”^{๑๑} บ้าง ละอัตตานิ (คืออัตตาทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ) ได้แล้ว (อตตปทาย)^{๑๒} บ้างยังมีการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถืออย่างทิฏฐิกล่าวคือ ทิฏฐินั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันทิเป็นนี้ ฉันทิแค่นี้ฉันทิสูงกว่า ฉันทิต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า มานะ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เตน ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิๆ พองๆ ถือตัวอยู่ภายในมานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิฏฐิจึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสียในปัจจุบัน ได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัตตานิ” ในความหมายของมานะอย่างนี้เช่นว่า คนนั้นมีอัตตานิมาก อัตตานิเขาใหญ่ อย่าเอาอัตตานิมาว่ากัน อย่าให้อัตตานิแรงนัก ดังนี้ เป็นต้น

^{๑๑} พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๘ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗).

^{๑๒} พุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๖๔/๑๒๙).

ฟังตระหนักรู้ว่าการใช้ อัตตาในความหมายอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกคำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข็งให้อวด ตลอดจนกดขี่กันหนึ่ง ฟังสังเกตด้วยว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขา ก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถือว่าสูงกว่าเหนือกว่าเขาหรือต่ำกว่าด้อยกว่าเขา เพราะตราบไตที่ยังเป็นการถือตราบนั้นก็ยังเป็นการเทียบตัว และการกดขี่หรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดขี่เบ่งพองจิตจึงยังเป็นภาวะไม่อิสระ ไม่ปลอดโปร่ง ผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการรู้ตามที่เป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่ากันก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่า ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส

ขอสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า “อัตตา” และ “มานะ” เป็นคำศัพท์เกี่ยวกับตัวตน และการยึดถือตัวตน ๒ คำ ที่เข้ามาในภาษาไทยแล้ว มีความหมายเพี้ยนไป และสับสนกัน สันนิษฐานได้ว่า ตอนแรก มานะถูกใช้เพี้ยนไปก่อนคือ มานะ แทนที่จะหมายถึงการถือตัวถือตน คนไทยใช้กันไปมา กลายเป็นหมายถึงความพากเพียร เมื่อมานะมีความหมายเพี้ยนเป็นความเพียรไปเสียแล้ว ต่อมา คนไทยจะพูดถึงความยึดถือตัวตน หรือความถือตัวถือตนนั้นก็ต้องหาคำอื่นมาใช้เห็นคำว่า “อัตตา” มีความหมายใกล้เคียงกัน ก็เลยเอาคำว่าอัตตามาใช้ในความหมายของมานะทำให้ทั้งมานะและอัตตามีความหมายคลาดเคลื่อนไปทั้งสองคำ และแถมยังทำให้สับสนกันเสียอีกด้วยอย่างไรก็ตาม เรื่องของภาษานี้เมื่อคนหมู่มากนิยมใช้กันไปกว้างขวางยาวนานแล้ว ก็แก้ไขได้ยากมักจะต้องปล่อยไป ยอมให้เป็นความหมายที่ออกไปอีกแง่หนึ่ง แต่สำหรับผู้ศึกษา เป็นเรื่องที่จะต้องรู้เท่าทันและใช้ด้วยความระมัดระวังโดยไม่ประมาท เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมาศึกษาธรรม จะให้เข้าใจถึงสภาวะ ก็ต้องรู้ให้ถึงความหมายแท้ที่ถูกต้องชัดเจนใจความของเรื่องนี้อยู่ที่ว่า อัตตา เป็นปัญหาของปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ว่าจริงหรือเท็จ มีจริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสภาวะหรือสภาพความเป็นจริงที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา ถ้ารู้ไม่ถึงสภาวะที่แท้ก็เกิดความเข้าใจผิด เห็นผิดว่ามีตัวตน มีอัตตาจริงๆ ก็เป็นทริภุชชีขึ้นมา จึงว่าเป็นปัญหาของปัญญา คือจะต้องแก้ด้วยปัญญา หน้าที่ของเราก็เพียงแค่ว่ารู้เข้าใจ หรือรู้ความจริง พอเกิดปัญญารู้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงว่า อัตตาไม่มีจริง มีแค่สมมติกัน สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่มีไม่เป็น อัตตา เท่านั้นเรื่องก็จบ

ส่วนมานะ เป็นปัญหาของจิตใจ เป็นเรื่องของความรู้สึก แต่เป็นความรู้สึกที่ไม่ดี(เรียกว่ากิเลส) เป็นอาการของจิตที่มุ่งจะถือให้ตัวสำคัญ จะยกตัวขึ้น จะกดเขาลง มัวหมอง กดดัน หนักเครียด ขัดแย้ง แบ่งแยกเบียดเบียน ให้ตัวปอง ให้ตัวพองโต ไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่เบาสบาย เป็นอาการของจิตที่จะต้องแก้ไขถอน หน้าที่ของเราคือฝึกจิตพัฒนาใจ พยายามเลิกละ กำจัดมันเสีย และหัดเป็นคนสุภาพ อ่อนโยน อ่อนน้อม ถ่อมตน รู้จักให้เกียรติให้โอกาส ให้ความสำคัญแก่ผู้อื่น เป็นต้นพูดให้ง่ายว่า มานะเป็นปัญหาด้านจริยธรรม เพื่อไม่ให้ปล่อยใจไปตามกิเลส ก็สอนว่า ไม่ควรถือตัวถือตน

ส่วนอรรถาเป็นปัญหาด้านศีลธรรม ที่แก้ไขด้วยการที่ปัญญาารู้ความจริงว่า ไม่มีตัวตนที่จะถือแล้วในขั้นสุดท้าย ทั้งสองอย่างนี้ก็มาบรรจบกัน คือ การรู้เข้าใจอนัตตา ทำให้ละมานะไปเอง เมื่อรู้เข้าใจว่าไม่มีอรรถา ไม่ยึดเอาอะไรเป็นอรรถาแล้ว ความยึดถืออรรถาหายไป มานะก็หมดไปเมื่อเกิดปัญญาเข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายไม่เป็นตัวตน มองเห็นความไม่เป็นตัวตน (เห็นอนัตตา) แล้ว ปัญญาที่ปลดปล่อยจิตใจให้หมดความถือตัวถือตน ไม่ทะนงตัว ไม่หยิ่งผยอง ไม่ลำพองตน เลิกสำคัญตนว่าสูงต่ำยิ่งใหญ่เป็นต้น (หมดมานะ) ดังพุทธพจน์ว่า "ผู้หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา จะลู่ถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันทีเดียว"^{๑๓}

๔.๔ วิปัสสนาในการกำหนดรู้มานะ

การที่จะกำหนดมานะได้นั้นก็ต้องมีปัญญา ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ รู้ทั่ว รู้ซึ่งในวงทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ตามจริง กล่าวคือ รู้เหตุรู้ผล รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ถ่องแท้ รู้เข้าใจในสภาวะ รู้พิจารณา รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติ ดังนั้นจึงต้องพัฒนาปัญญาให้เกิดมีขึ้นอยู่เสมอด้วยวิธีพัฒนาปัญญา^{๑๔} ดังนั้น คือ

๑) **สุตมย ปัญญา** หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการสดับตรับฟัง การเล่าเรียนหรือการถ่ายทอดต่อกันมาจากผู้อื่น ปัญญาเกิดจากการได้ยิน หรือเกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากตำรา กล่าวเกิดจากการรู้ข้อมูลจากแหล่งต่างๆ จากการดูตัวอย่างผู้อื่น จากการทำตามผู้อื่นคนที่มีปัญญาประเภทนี้ พหูสูต ผู้ที่จะรู้แจ้งมานะได้ดังนั้นต้องพัฒนาปัญญาขั้นสุดจะอยู่เสมอนั้นคือ ใฝ่รู้ ใฝ่ศึกษาจากแหล่งต่างๆ เช่น ห้องสมุด เป็นต้น

๒) **จินตามย ปัญญา** หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากความคิดการพิจารณาหาเหตุผล วิเคราะห์พิจารณาหาเหตุและผล กล่าวคือเป็นความรอบรู้ที่เกิดจากการคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่เรารับมาจากฟังหรือการอ่าน รวมถึงการตรวจสอบแหล่งข่าว แหล่งข้อมูล หรืออ้างอิง เหล่านี้เป็นกระบวนการของจินตามยปัญญา

๓) **ภาวนามย ปัญญา** หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติจริง ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรงหมายความว่าหลังจากที่ได้วิเคราะห์ พิจารณาหาเหตุผลจนเป็นที่พอใจแล้ว ปัญญาขั้นนี้ เป็นความรู้จากประสบการณ์ตรง ไม่ใช่ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ตรง ไม่ใช่ความรู้ที่ได้จากการฟัง หรือ ใช้เหตุผลมาเทียบเคียงแต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการประพฤติปฏิบัติจริง ลงมือปฏิบัติจริง เป็นประสบการณ์ตรงปฏิบัติเองเห็นเอง เช่น การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

^{๑๓} อก.นวก. ๒๓/๒๐๕/๓๖๕๒๐๗/๓๗๑; พุ.อุ.๒๕/๘๙/๑๒๘.

^{๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๐.

ความรู้แจ้งมานะได้จัดอยู่ชั้นภาวนาปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรมให้เกิดขึ้นอย่างแจ่มแจ้งในใจ จนเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายแล้ววางเฉย มีจิตเป็นอิสระ มีความสุขได้ทุกเมื่อ กล่าวว่ามีมานะมีการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามกฎของธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นการรู้ด้วยความจริง แม้กระทำการก็สมควรทำก็ทำด้วยความไม่ประมาทความรู้นี้เป็นความรู้จากประสบการณ์การตรงได้พบเห็นด้วยตัวเองตามสภาวะที่แท้จริงจัดว่าเป็นความรู้แจ้งมานะอย่างแท้จริง

และความรู้ของปัญญาขึ้นมาถึงขนาดที่เรียกว่า รู้รอบไปหมด ไม่ยกเว้นอะไร ซึ่งถึงถึงสิ่งที่จะควรรู้อย่างยิ่ง คือรู้ความสิ้นราคาของตน รู้ความสิ้นโทษของตน รู้ความสิ้นโมหะของตน เพราะอำนาจของการศึกษาที่ได้ประพฤติปฏิบัติมาเป็นอย่างดี จนรู้วิธีทำให้สิ้นโดยเฉพาอย่างยิ่ง รู้เรื่องกิเลสราคา โทสะ โมหะ เรียกว่าสิ้นกิเลส ปัญญาทั่วที่ควรรู้ รู้รอบ รอบด้านพระพุทธศาสนาท่านเรียกว่า ปริปัญญา^{๑๕} จัดเป็นความเข้าใจอย่างแท้จริง แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ๑) ญาณปริปัญญา ความรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ กล่าวคือรู้จักจำเพราะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เป็นสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์นั่นเอง เป็นต้น ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าเป็นอะไร ๒) ติธปริปัญญา ความรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญลักษณะ กล่าวคือรู้ถึงสิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎธรรมชาติ โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าเป็นอย่างไร ๓) ปหานปริปัญญา ความรู้ถึงขั้นละได้ กล่าวคือ เป็นความรู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่ง เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจและมีท่าทีปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าต้องทำอะไร

การที่จะรู้แจ้งมานะได้อย่างแท้จริงจะต้องเป็นการเรียนรู้อันถึงขั้นที่ ๓ กล่าวคือ เป็นการเรียนรู้อันถึงขั้นละได้ ถอนได้ ดังปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกดังนี้

๑. ชั้นญาณปริปัญญา บุคคลย่อมรู้จักมานะ คือ ย่อมรู้ ย่อมเห็นว่าเป็นมานะความถือตัว กล่าวคือย่อมรู้ว่ามานะเป็นกิเลสที่มีความยึดถือ(อุปาทาน)ว่ามีตัวมีตน เมื่อเกิดความถือตัวก็ให้ความสำคัญมั่นหมายกับตัวเอง ตามความรู้สึกนึกคิดของตนเอง ไปในทางจะเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น แล้วก็เปรียบเทียบตามอำนาจของสัญชาตญาณของตน ทำให้รู้สึกว่าตนดีกว่าบุคคลอื่น บางครั้งก็รู้สึกว่าตนดีพอๆกับบุคคลอื่น บางครั้งก็รู้สึกว่าตนเลวกว่าบุคคลอื่นไม่ว่าจะโดนชาติ มีชาติกษัตริย์เป็นต้น โดยโคตร มีโคตรเป็นต้น โดนวิชาความรู้ โดยสรรณภาพ โดยตระกูลใหญ่ โดยรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยปฏิภาณเกิดขึ้น เป็นต้น ซึ่งเป็นการเห็นรูปนามขั้น ๕ ว่าเป็นเราเป็นเขา เป็นความเห็นผิดด้วยความโง่ เป็นการถือผิด ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง มานะนี้เป็นผลของ

^{๑๕} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๖/๕๗.

สัญชาตญาณแห่งความมีตัวตน แล้วก็จะสงวนตนอวดตน ยกตน ข่มผู้อื่นบ้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นขั้นรู้ว่าอะไรคือมานะความถือตัว นี้ชื่อว่าขั้นญาณปริญา^{๑๖}

๒. ขั้นตรณปริญา บุคคลเมื่อรู้มานะดังกล่าวแล้วย่อมพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความทุกข์ โดยความเป็นอัตตาโดยอุบายเป็นเครื่องสลัดทุกข์ กล่าวคือ มานะจะอาศัยอารมณ์มากระทบจึงจะเกิด พอมีอารมณ์อะไรมากระทบ มันไปรับเอาอารมณ์นั้นๆ ความรู้เห็นมานะตามที่ปรากฏเฉพาะหน้าว่าเป็นสิ่งมีลักษณะไม่เที่ยงแปรเปลี่ยนโดยพิจารณาเห็นชัดมองเห็นถึงการเกิด การดับ การเปลี่ยนแปลงไปทุกขณะสืบต่อกัน ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะของสิ่งนั้นๆ เช่นรู้ว่า ขณะที่ถือตัวในสิ่งใดสิ่งหนึ่งความถือตัวก็ย่อมดับไป ความถือตัวใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้ถือตัวคงเห็นแต่ความถือตัวที่เกิดใหม่ตลอดระยะเวลาที่ดูอยู่ เช่นร่างกายมนุษย์ เซลล์ร่างกายมนุษย์เสื่อมตายไปแล้วเกิดใหม่ตลอดเวลาร่างกายที่เราเห็นจึงเท่ากับร่างกายเกิดจากเซลล์ใหม่ ไม่ใช่ร่างกายเก่า เป็นร่างกายใหม่ วิธีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้ รูปรามณ์คือการเห็นร่างกายนั้น จิตดวงเก่าดับไป ดวงใหม่เกิดขึ้น การเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทน ติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย การรู้เห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลายนี้ เป็นการรู้เห็นในปัจจุบันขณะเท่าทันทุกๆ ขณะกำลังเกิดและกำลังเสื่อม ทั้งรู้ปัจจัยที่ทำให้เกิดและเสื่อม เป็นต้นมานะก็เช่นเดียวกันเมื่อเกิดขึ้นก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้แล้วทำให้พยายามหาอุบายสลัดออกจากมานะเสีย นี้ชื่อว่าขั้นตรณปริญา^{๑๗}

๓. ขั้นปหานปริญา บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นมานะดังกล่าวอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีซึ่งมานะ ความรู้ขั้นนี้เป็นขั้นที่ถอดความไม่ยึดติดละได้เป็นอิสระจากสิ่งทั้งหลายและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องกล่าวคือพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับสลายไปๆ ชัดเจน หมายความว่า เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใครหยิ่งทราบว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น ครั้นแล้วก็ต้องดับไปทำให้เกิดความรู้เห็นว่าสภาวะทั้งหลายล้วนเป็นสิ่งบกพร่อง เป็นโทษ เป็นทุกข์ ก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย ไม่น่าเพลิดเพลินยินดี เมื่อมีความเบื่อหน่ายก็ทำให้หาอุบายอยากจะพ้นจากสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จึงเกิดความรู้หันมาพิจารณาวางใจเป็นกลาง ทำเฉยไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจ ติดในสิ่งเหล่านั้น ทำให้ละความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายหรือสิ้นความสงสัย สิ้นกิเลส ซึ่งเป็นจิตของผู้รู้แจ้งชัดว่า ทุกสรรพสิ่งมีความไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลง บังคับไม่ได้ หลุดพ้นจากอำนาจกิเลสที่เป็นเครื่องทำให้จิตเศร้าหมองได้ ซึ่งจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เรียกว่านิพพาน ความรู้นี้ชื่อว่า ขั้นปหานปริญา^{๑๘}

^{๑๖} ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๒๙/๔๖๔

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน ๒๙/๘๒๙/๔๖๔.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน ๒๙/๘๒๙/๔๖๔.

ดังนั้นความรู้แจ้งมานะนั้น คือ ความรู้ที่จัดอยู่ในชั้นภาวนาปัญญา คือความรู้เกิดจากการฝึกอบรมให้เกิดขึ้นอย่างแจ่มแจ้งในใจ จนเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายแล้ววางเฉยมีจิตเป็นอิสระ ส่วนความรู้ในระดับความบริสุทธิ์แห่งศีล ความบริสุทธิ์แห่งจิต เป็นความรู้ในระดับโลกียะ ไม่สามารถทำให้รู้แจ้งมานะได้ แต่เป็นฐานที่จะทำให้เกิดความรู้แจ้งต่อไป

วิธีการเข้าถึงความรู้แจ้งมานะคือ การปฏิบัติปัสสนากรรมฐานที่อาจกล่าวได้ว่าวิปัสสนากรรมฐานเป็นเอกลักษณ์ที่จำเพาะและเด่นชัดของพระพุทธศาสนา เพราะเป็นทางสายเอกและทางสายเดียวเท่านั้นที่ทำลายรากเหง้าของมานะได้ กล่าวคือ โลภะ โทสะ โมหะ ทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ อย่างน้อยที่สุดในชีวิตประจำวัน การปฏิบัติปัสสนากรรมฐานสอนให้คนเรารู้จักการจัดการกับสิ่งเร้าที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อย่างมีประสิทธิภาพ สามารถดำรงตนอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์ได้ด้วยความสะดวกสบายโดยการใช้สติรู้เท่าทันอารมณ์ในปัจจุบันขณะ

การใช้สติรู้เท่าทันอารมณ์ของจิตเข้ากับกิจกรรมในชีวิตประจำวันด้วยการฝึกสติพิจารณา รู้เท่าทันรู้จิตในจิตเข้ากับความคิดในการทำกิจกรรมในประจำวันตามปกติมีสิ่งสำคัญอยู่ที่การมีสติกำหนดรู้จิตด้วยวิธีคิดแบบรู้เท่าทันมีหลักการคือ การใช้สติแบบรู้เท่าทันคอยกำกับความคิด รวมไปถึงการคอยสังเกตจิตที่อาจมีความโลภ ความโกรธ ความหลง มีตัณหา มานะทิฏฐิ ที่ทำให้จิตนั้นเปลี่ยนแปลงไปต่างๆการใช้สติแบบรู้เท่าทัน รับรู้ถึงความคิดเหล่านั้นด้วยการเห็นความคิดว่าเป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับตนไม่มีตนอยู่ในความคิด สังเกตความรู้สึกของกายใจ ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว จนได้ปัญญาจากการเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของกายและจิต เป็นปัญญาเข้าใจในกฎของพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่แน่นอน ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่อัตถ์ตน การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน คือการพิจารณาเห็นจิตของตน พิจารณาให้เห็นความเกิดและความดับของจิต ที่เป็นเพียงนามที่อาศัยรูปเกิดเท่านั้น การกำหนด ทำให้เห็นจิต ทำให้รู้ว่าจิตกำลังทำอะไร หรือเป็นอย่างไร การกำหนด ทำให้เห็นว่ามียะไรเกิดขึ้นในจิต การกำหนดปฏิบัติธรรมแบบเคร่งครัด เป็นการปลดปล่อยความคิดออก ในขณะที่ปฏิบัติ การกำหนดจิตในชีวิตปกติ เป็นการปลดปล่อยความคิดที่ไม่เกิดประโยชน์ ไม่เป็นสาระออกไป เพื่อได้ความบริสุทธิ์

การฝึกสติรู้เท่าทันตามหลักโยนิโสมนสิการ มีปัญญาเป็นเป้าหมายและมีความสงบเป็นหนทาง ความสงบจะเกิดขึ้นได้ ผู้ปฏิบัติต้องมีสติแบบรู้เท่าทันและอยู่ในปัจจุบันอย่างแท้จริง การกำหนดเป็นวิธีหนึ่ง ที่จะทำให้รู้ได้ว่าจิตกำลังทำอะไร หรือเป็นอย่างไร และหากเราสามารถกำหนดได้ในขณะปฏิบัติแล้ว เราย่อมสามารถกำหนดการดำเนินชีวิตประจำวัน ต้องมองให้เห็นความจริงที่มีอยู่ในสิ่งที่ดูอยู่ กำหนดจิตเมื่อเห็นจิตหุดหู่เชื่อม ชิม จิตมีมานะคือตึง จิตมีการเทียบเคียง จิตกระตือรือร้น

ว่องไว เห็นจิตมีตั้งใจให้มัน หรือไม่มีตั้งใจให้มันนั้น เปรียบเหมือนกับการมองดูปลาทองในอ่าง เมื่อก่อนจะเห็นหรือสนใจแต่ปลา แต่ตอนนี้จะดูให้เห็นถึงน้ำในอ่างด้วย เหมือนกับการดูจิต ต้องให้เห็นสิ่งที่นอนอยู่ในจิตนั้น ด้วยการกำหนด ต้องมีความเป็นกลางวางเฉย ไม่นำตัวตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เห็น การพัฒนาวิธีคิดแบบรู้เท่าทันต้องมีสติรู้เท่าทันอย่างเต็มที่ และต้องยอมรับสิ่งต่างๆ อยู่เสมอเป็นการเห็นจิตในจิตแบบรู้เท่าทันกิเลส ด้วยการมองดูจิตตนเหมือนกันกับการมองหน้าตนเองในกระจก ที่ปราศจากทัศนคติใดๆ ปราศจากการวิพากษ์วิจารณ์ปราศจากการตัดสิน และเปรียบเทียบ ว่าดีหรือเลวถูกหรือผิด

การฝึกสติแบบรู้เท่าทันในเวลาคิดทำให้จิตเร็วและรู้กำลังการมีสติแบบรู้เท่าทันในเวลาคิด เป็นการฝึกสติแบบรู้เท่าทันให้ตามรู้ ตามทันความคิดทำให้สติและสมาธิสมบูรณ์ รู้เท่าทันอารมณ์ต่างๆ มีความเร็วและว่องไวยิ่งขึ้นเปรียบเหมือนแมวที่มีสายตาเร็วเมื่อมันเห็นหนูจึงจับหนูได้อารมณ์รู้ได้เร็วจึงจับความคิดได้ให้ความคิดเป็นสิ่งที่รู้ของจิตเป็นสิ่งที่ระลึกของสติแบบรู้เท่าทันเป็นการพัฒนาวิปัสสนาให้เกิดความรู้เท่าทันอารมณ์เป็นการฝึกความเร็วของสติทำให้เกิดความรู้คือการคิดแบบรู้เท่าทันรู้ได้เร็วเท่าทันหรือเสมอกันกับจิตรู้ทันคือมีสติรู้ทันความคิดแบบรู้เท่าทันรู้ได้เร็วทันจิตและรู้ตามความคิดตนเองรู้ตามจิตได้การฝึกสติแบบรู้เท่าทันให้เร็วทำให้สติรู้เท่าทันมีพลังและยอมทำให้จิตมีพลังมากขึ้นในการเริ่มฝึกเมื่อมีภาพความคิดเกิดขึ้นบริหารจัดการกับความคิดนั้นคือกำหนดรู้ให้มันดับไปอย่างรวดเร็วหากทำไม่ได้ให้กำหนดเพียงการเรียกชื่อความคิดนั้นในใจว่าคิดหนอนึกหนอสงสัยหนอวางแผนหนอ เยอหยิ่งหนอ สำคัญตนหนอ จองหงอหนอหรือไร้สาระหนอเป็นต้นการกำหนดแบบเห็นแล้วให้ชื่อนี้เป็นการกำหนดแบบรู้แล้วละการทำสติแบบรู้เท่าทันตามรู้ทันความคิดเห็นอารมณ์ได้เร็วเปรียบเหมือนแมวที่มีสายตาว่องไวสามารถมองเห็นหนูและจับได้อย่างรวดเร็วเมื่อเอาสติระลึกรู้เท่าทันไปจับความคิดไว้ด้วยการกำหนดรู้เท่าทันรู้ที่จิตแล้วให้คอยจ้องดูต่อไปว่าความคิดอะไรจะเกิดขึ้นอีกการพิจารณาความคิดแบบรู้เท่าทันตามรู้ไปเรื่อยๆนี้จะทำให้ความคิดเป็นเพียงอารมณ์ของจิตเป็นเพียงสิ่งที่ระลึกของสติรู้เท่าทันเท่านั้นดังคำตรัสของพระผู้มีพระภาคความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการกามทั้งหลาย จิตของเธอยอมไม่แล่นไปไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในกามทั้งหลาย แต่เมื่อเธอมนสิการเนกขัมมะ จิตของเธอจึงแล่นไปเลื่อมใส ตั้งอยู่น้อมไปในเนกขัมมะ จิตนั้นของเธอ ชื่อว่า เป็นจิตดำเนินไปดีแล้ว เจริญดี แล้วตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราศออกดีแล้วจากกามทั้งหลาย เธอหลุดพ้นแล้วจากอัสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะกามเป็นปัจจัย เธอยอมไม่เสวยเวทนานั้น นี้เรากล่าวว่าธาตุที่สลัดกามทั้งหลาย

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการพยาบาท จิตของเธอยอมไม่แล่นไปไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในพยาบาท แต่เมื่อเธอมนสิการความไม่พยาบาท จิตของเธอจึงแล่นไปเลื่อมใสตั้งอยู่น้อมไปในความไม่พยาบาทจิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีน้อมไปในสัkkายนิโรธจิตนั้นของเธอชื่อว่า

เป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้วตั้งอยู่ดีแล้วหลุดพ้นดีแล้วพรากออกดีแล้วจากสักรายะเธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักรายะเป็นปัจจัยเธอย่อมไม่เสวยเวทนานั้นนี้เรากล่าวว่าธาตุที่สลัดสักรายะความเพลิตเพลินในกามย่อมไม่เกิดแก่เธอความเพลิตเพลินในพยาบาทก็ไม่เกิดความเพลิตเพลินในวิหิงสาก็ไม่เกิดความเพลิตเพลินในรูปก็ไม่เกิดความเพลิตเพลินในสักรายะก็ไม่เกิดเพราะความเพลิตเพลินในกามไม่เกิดเพราะความเพลิตเพลินในพยาบาทไม่เกิดเพราะความเพลิตเพลินในวิหิงสาไม่เกิดเพราะความเพลิตเพลินในรูปไม่เกิดและเพราะความเพลิตเพลินในสักรายะไม่เกิดแก่เธอภิกษุนี้เราจึงเรียกว่าเป็นผู้ไม่มีอาลัยตัดตัดหาได้แล้วคลายสังโยชน์ได้แล้วทำที่สุดทุกข์ได้แล้วเพราะละมานะได้โดยชอบ^{๑๙}

ข้อมูลที่บริสุทธิ์นี้เอง มีคุณค่าแก่จิตเพราะไม่ได้เสริมให้จิตเกิดความโลภ ความโกรธ หรือความหลง หรือก่อให้เกิดความเศร้าโศกเสียใจใดๆ จิตจึงเป็นปกติ คือ รู้อารมณ์นั้นเฉยๆ

แต่ความเคยชินของมนุษย์ต่างหาก ที่ชอบและติดยึดในการปรุงแต่งอารมณ์ เมื่อใดก็ตามที่จิตรับรู้อารมณ์ก็จะเกิดการปรุงแต่งติดตามมาทันที ก่อให้เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ โลก โกรธ หลง มีตัณหา ทิฎฐิ มานะ ขึ้นมาหลังจากรู้อารมณ์นั้นๆ เป็นการแปลความหมายของอารมณ์ที่ผิดไปจากความเป็นจริงผู้รู้ใน ปัจจุบันขณะ และมี ปัจจุบันอารมณ์ จึงเป็นผู้ไม่มีทุกข์

ฉะนั้น ผู้ใดรู้คุณค่าของ ปัจจุบันขณะ พึงเจริญสติเพื่อกำหนดรู้ในปัจจุบันอารมณ์อยู่เรื่อยๆ เทอญ

๔.๕ วิปัสสนาในการกำจัดมานะ

วิธีการกำจัดมานะ ในพระพุทธศาสนานั้นจะต้องฝึกอบรมจิตให้รู้แจ้งเห็นจริงในมานะซึ่งเป็นการเจริญปัญญา เรียกว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐานหลักสำคัญที่เป็นสาระของวิปัสสนากรรมฐานก็คือศีลกับสมาธิเป็นที่ตั้งที่อาศัยของวิปัสสนา เพราะวิปัสสนา หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งจะเกิดขึ้นมาได้ ก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นมีจิตใจที่มีปีติปราโมทย์ ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเศร้าหมองใจ ข้อนี้ศีลช่วยได้ถึงที่สุด เมื่อมีศีลบริสุทธิ์ก็มีปีติปราโมทย์ ฉะนั้นจึงต้องมีศีลก่อน คำกล่าวนี้มีหลักที่อ้างอิงในพระบาลีโดยตรง ในบาลีมีชฌิมนิกาย ก็ได้มีการกล่าวถึงความบริสุทธิ์สะอาด ของการปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไปตามลำดับ จนครบ ๗ อย่าง ถึงที่สุด คือการบรรลุมรรคผล

^{๑๙} อง.ปญจ. (ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๐-๔๓๒.

ในชั้นแห่งความบริสุทธิ์ ๗ อย่างนั้นท่านก็ยกเอาศีลเป็นข้อแรกเรียกว่า สีลวิสุทธิ คือความหมจดแห่งความประพฤติ สีลวิสุทธิก็ส่งผลให้เกิด จิตตวิสุทธิ คือความหมจดแห่งจิต ความหมจดแห่งจิตก็ส่งผลให้เกิดทวิวิสุทธิ คือความหมจดแห่งความเห็น ความหมจดแห่งทวิวิสุทธิก็ส่งผลให้เกิด กังขาวิตรณวิสุทธิ คือความหมจดแห่งความรู้ที่จะข้ามความสงสัยเสียได้ต่อไปความหมจดแห่งความรู้เป็นเครื่องข้ามความสงสัย ก็ส่งผลให้เกิด มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมจดแห่งความเห็นแจ้งว่าอะไรเป็นหนทางอะไรไม่ใช่หนทาง ความหมจดในความรู้ว่าอะไรเป็นทาง อะไรไม่ใช่ทาง นี้ก็ส่งผลให้เกิด ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือความหมจดแห่งความรู้ความเห็นในตัวปฏิบัตินั้น ๆ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินี้ก็ส่งผลให้เกิด ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นขั้นสุดท้าย คืออริยมรรคซึ่งเป็นคู่กันกับอริยมผล ผลเป็นสิ่งที่เกิดจากมรรคเองอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เพียงแค่อริยมรรคในฐานะเป็นขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติ

เราจะเห็นได้ว่าหลักแห่งการศึกษาวิปัสสนานั้นมีรากฐานที่ตั้ง คือ ศีลสมาธิปัญญาและสิ่งที่พิจารณา คือ พิจารณาส่งทั้งปวง จะเรียกว่าโลกหรือภาวะหรือสังขารหรือขันธห้าก็ได้ เพราะว่าในภาวะทั้งหลายก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าขันธห้า พิจารณาให้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีเติมไปในภาวะทั้งหลายในโลก เช่น เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ๆ จนเห็นว่าเติมไปด้วยความน่ากลัว น่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรที่น่าเอาหน้าเป็น อาการเหล่านี้ คือลักษณะที่จะต้องปรากฏในวิปัสสนา

ส่วนกิจโดยตรงของวิปัสสนา ก็คือ การกำจัดความโง่ เพราะวิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้งผลของวิปัสสนาก็คือเกิดความเห็นแจ่มแจ้ง เกิดความรู้แจ้งแทงตลอดในสิ่งทั้งปวง กำจัดกิเลสให้สูญสิ้นไป เป็นความสะอาด สว่าง สงบ ไม่มีอะไรผูกพันจิตนี้ให้ติดอยู่กับภาวะทั้งหลายในโลก จึงเกิดลักษณะที่เรียกว่า หลุดพ้นออกจากโลก อันเป็นที่อยู่ของหมู่คนผู้ติดกามจิตไม่มีความทุกข์เพราะไม่มีตัณหา หรือความอยากแต่ประการใดอีกต่อไปท่านเรียกอาการเช่นนี้ว่าถึงที่สุดแห่งความทุกข์ทั้งปวงเป็นการบรรลุมรรคผลนิพพานถึงที่สุดแห่งกิจที่จะต้องกระทำในพระพุทธศาสนาได้ด้วยการกระทำอย่างนี้

ทั้งหมดนี้ เป็นการชี้ให้เห็นว่า แนวแห่งปัญญาของเราจะเดินไปอย่างนี้ คือมีลำดับแห่งความบริสุทธิ์สะอาด ๗ลำดับ ซึ่งจะต้องสัมพันธ์กันอย่างนี้ และลักษณะการดำเนินของปัญญาที่จะเจาะแทงโลกทั้งหลายอีก ๔ ลำดับ (วิปัสสนาญาณ ๔) รวมเรียกว่าเรื่องวิปัสสนา ท่านจัดไว้ในลักษณะเป็นระเบียบหรือหลักวิชา

๑) อุทฺยัพพยานุปีสสนาญาณ การรู้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ ๕ อย่างแจ่มแจ้ง

๒) ภัทธานุสัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ความดับของสังขาร คือเมื่อเห็นความเกิดดับ เช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดในส่วนความดับเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด

๓) ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณกำหนดรู้สังขาร โดยความเป็นสิ่งน่ากลัว คือเมื่อพิจารณาเห็นความแตกต่างสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้วสังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔) อาทีนวานุสัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้โทษ ของนามและรูปหรือสังขาร คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขาร ซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงว่าโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่องจะต้องระคมอยู่ด้วยทุกข์

๕) นิพพิทาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความเบื่อหน่ายในนามและรูป คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย ไม่เพเลิดเพเลินติดใจ

๖) มุญจิตุกามยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไปจากนามและรูป คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗) ปฏิสังขานุสัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการทบทวน โดยไตรลักษณ์ กล่าวคือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป

๘) สังขารเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่ามีความเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย ต่อนั้นมองเห็นนิพพานเป็นสัจติบพ ญาณแล่นมุ่งไปยังนิพพานเล็กละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้

๙) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยคล้อยตาม คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาต่อจากนั้นก็เกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป

สำหรับมานะซึ่งเป็นกิเลสที่มีมูลมาจากความยึดมั่นในตัวตนนี้ อริยมรรคญาณในขั้นอรหัตตมรรคเท่านั้นที่จะมีแสงสว่างหรือมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะข้อนี้ได้ เพราะการเห็นในอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาในขั้นอรหัตตมรรคนั้นเป็นไปอย่างแรงกล้า เพราะถึงที่สุดจริงสามารถทำลายเสียได้ซึ่งความรู้สึกว่าตน หรือมีตัวตนชนิดที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ

เมื่อปฏิบัติธรรมวิปัสสนาแล้ว ปัญญาย่อมเกิดขึ้นก็จะเห็นไตรลักษณ์ เช่น พิจารณาเห็นขั้น ๕ ที่เป็นที่ยึดถือแห่งความถือตัว ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อมีความเข้าใจเห็น

แจ้งในพระไตรลักษณ์ชัดแจ้งแล้วก็จะทำให้รู้เท่าทันโลกและชีวิตตามความเป็นจริงเกิดความสว่างไสว สงบ ปลอดภัยผ่อนใสเบาสบาย หายยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย มีจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นสุข อย่างแท้จริง

ดังนั้น การกระทำอันเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นแจ้งรูปนามโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ท่าน เรียกว่าวิปัสสนากรรมฐานส่วนองค์ธรรมของวิปัสสนากรรม ได้แก่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือ ชั้น ๕ ว่าลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน เป็นภาวานามยปัญญาที่ทำให้เข้าถึงอริยสัจ ๔ จนบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังของวิปัสสนาญาณ ฉะนั้นการจะรู้แจ้งมานะ ก็ต้องฝึกตามกระบวนการวิธีนั้น

โดยสรุปก็คือการพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยสติเท่าทันทุกขณะ แยกแยะมองเป็นส่วนๆ ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม แล้วพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงของรูปนาม ขณะเกิดและขณะดับ ของสังขารทั้งหลาย โดยมีสติกำหนดจับรู้เท่าทันในขณะปัจจุบันทุกๆขณะ จนเกิดความรู้ในสิ่งต่างๆ เมื่อรู้ตามสภาวะความจริงก็ไม่เกิดความยึดมั่นว่าบุคคล ตัวตน เราเขา รวมทั้งความรู้ว่ามีอดีตหรือ ตัวตนแห่งความถือตัวก็จะถูกละ ถูกถอน เรียกว่าสิ้นอัสมิมานะ และทำให้เข้าถึงนิพพานซึ่งเป็น จุดหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า

“พึงเจริญอุสุภะเพื่อละราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อละความพยายาม
 พึงเจริญอานาปานสติ เพื่อตัดวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญา
 เพื่อถอนอัสมิมานะ ดูกรมชยะ อนัตตสัญญาเย่อมปรากฏ
 แก่ภิกษุผู้ได้อนิจจสัญญา ผู้ที่ได้อนัตตสัญญาเย่อมปรากฏ
 อันถอนเสียได้ซึ่งอัสมิมานะในปัจจุบันทีเดียว

๔.๖ ลำดับการประหารกิเลสของพระอริยเจ้า

วิปัสสนา เป็นการปฏิบัติทางจิต เพื่อยกให้จิตสูงขึ้น ขนาดที่ความทุกข์ใจครอบงำไม่ได้ จึงพ้นทุกข์ด้วยอำนาจของการรู้แจ้งว่าไม่มีอะไรที่น่ายึดถือ แล้วสิ่งต่าง ๆ ในโลกก็จะไม่มีอิทธิพลทำให้เราให้หลงรักหรือหลงซึ้งอีกต่อไป เรียกว่าจิตอยู่เหนือวิสัยของชาวโลก ขึ้นถึงฐานะอันใหม่ ที่ท่าน เรียกว่า โลกุตตรภูมิการที่จะเข้าใจโลกุตตรภูมิได้ชัดเจน เราจำเป็นต้องรู้เรื่องที่ตรงกันข้าม กล่าวคือ โลกียภูมิด้วยเหมือนกัน

โลกียภูมิ ก็คือระดับของจิตที่สิ่งต่าง ๆ ในโลกมีอิทธิพลเหนือจิตแบ่งโดยสรุปที่สุดออกเป็น ๓พวก กล่าวคือ กามาวจรภูมิ หมายถึงระดับของจิตที่ยังพอใจอยู่ในกามทั้งปวงถัดไปคือ รูปาวจรภูมิ ได้แก่ฐานะของจิตที่ไม่ต่ำ จนถึงกับพอใจในกามคุณ แต่ว่ายังพอใจในความสุขซึ่งเกิดจากสมบัติที่เพ่ง

รูปเป็นอารมณ์ อันไม่เกี่ยวกับกามภูมิที่ถัดไปอีกคือ อรูปาวจรภูมิ นี่คือ สถานะของจิตที่ยังพอใจในความสุขสงบ ที่สูงขึ้นไปกว่านี้อีกชั้นหนึ่ง เกิดความสงบโดยยึดสิ่งซึ่งไม่มีรูปเป็นอารมณ์

โลกิยภูมิ คือสถานะทางใจของสัตว์สามัญทั่ว ๆ ไป แม้จะสมมติเรียกชื่อต่างกัน เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา พรหม สัตว์เดรัจฉาน หรือเป็นสัตว์นรกก็ตาม ก็รวมอยู่ใน ๓ ภูมิ นั้นคนหนึ่ง ๆ ในโลกนี้อาจจะมีจิตใจอยู่ในภูมิใดภูมิหนึ่ง ในเวลาใดเวลาหนึ่งได้ด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีการเหลือวิสัยแต่ส่วนมากจะต้องตกอยู่ในกามาวจรภูมิเป็นธรรมดา คือจิตของมนุษย์เราโดยปกตินั้นตกอยู่ใต้อิทธิพลของความเอร็ดออร่อยทาง รูป เสียงกลิ่นรส สัมผัส

แต่ในบางคราวบางโอกาส อาจจะพ้นออกมาได้จากอิทธิพลของสิ่งยั่ววนเหล่านี้ได้ เพราะอาศัยการทำจิตให้ไปจดจ่ออยู่ที่ความสงบอันเกิดจากการเพ่งที่รูปธรรม หรือรูปธรรมเป็นอารมณ์ แล้วแต่การเพ่ง ฉะนั้น ในบางคราวจิตของมนุษย์เราจึงอยู่ในลักษณะที่เป็นรูปาวจรภูมิ หรืออรูปาวจรภูมิก็มี

ผู้ที่อยู่ในภูมิทั้ง ๓ นี้ ถึงแม้ว่าจะได้รับความสุขความสงบ ชนิดที่เหมือนกับว่าเป็นก้อนหิน ก้อนดินหรือก้อนไม้ไปแล้ว แต่ก็ยังมีความยึดถือตัวตน ยังอาศัยตัณหาต่าง ๆ ชนิด ตลอดจนถึงตัณหาชนิดที่ละเอียดที่สุด เช่น ไม่ชอบภาวะที่ตนอยู่ตนเป็น จนทำให้ต้องแสวงหาภาวะใหม่ มีการประกอบกรรมต่าง ๆ ด้วยอำนาจของความอยากนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่เรียกว่าอยู่เหนือวิสัยโลก ไม่ใช่โลกกุตตรภูมิ จึงจัดไว้เป็นโลกิยภูมิ

ส่วนโลกกุตตรภูมินั้น มีจิตอยู่เหนือวิสัยชาวโลก มองเห็นสภาพของโลกเป็นของไม่มีสาระ ตัวตนที่เป็นแก่นสารใจไม่ต้องการสิ่งใด ๆ ในโลก พวกที่ตั้งอยู่ในโลกกุตตรภูมินี้ ยังแบ่งออกเป็นชั้น ๆ ตามหลักของพระพุทธศาสนา เป็นมรรค เป็นผล ๔ ชั้นด้วยกันคือชั้นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ความเป็นอริยบุคคล ๔ จำพวกนี้ หมายถึงโลกกุตตรภูมิ

คำว่า โลกกุตตร แปลว่า อยู่เหนือโลกหรือ ยิ่งไปกว่าโลกหมายถึงจิตใจ มิได้หมายถึงร่างกายร่างกายนั้นจะอยู่ที่ไหนก็ได้ ขอให้เป็นภาวะที่พอพักอาศัยของผู้ที่มีจิตใจอันตั้งอยู่ในโลกกุตตรภูมิได้ก็แล้วกัน ส่วนโลกที่ต่ำไปกว่านั้น เช่น นรก อบาย หรือที่ทนทุกข์ทรมาน เช่นคุก ตะราง จึงไม่เป็นภพที่สมควรแก่อริยบุคคล

โลกกุตตรภูมิ แบ่งออกเป็น ๔ ชั้น และสิ่งที่ทำให้เกิดความแตกต่างเป็น ๔ ชั้นก็คือกิเลสต่าง ๆ ที่จะพึงละให้ขาดไปกิเลสในหมวดนี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๑๐ อย่าง เรียกว่า สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูกพันอย่างพร้อมพรั่งเครื่องผูกพันทั้ง ๑๐ นี้ ผูกพันคนหรือสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในโลก คนจึงตกอยู่ในวิสัยนี้ และเป็นโลกิยภูมิฉะนั้น ถ้าตัดเครื่องผูกพันเหล่านี้ออกเสียได้ จิตก็จะค่อย ๆ หลุดออกไปจากภาวะวิสัยของชาวโลกตามลำดับเมื่อตัดได้หมดก็ถือว่า จิตหลุดออกไปสู่ความอยู่เหนือโลก เป็นโลกกุตตรภูมิโดยสมบูรณ์

ในกิเลสชั้นละเอียดที่ผูกพันคนเรา ๑๐ ประการนี้ ประการแรกเรียกว่า สักกายทิฏฐิ แปลว่า ความเห็นว่าร่างกายนี้เป็นของตน ได้แก่ความเข้าใจผิดหรือสำคัญด้วยอุปาทานสังโยชน์ข้อที่ ๒ เรียกว่า วิจิกิจฉา หมายถึง ความสงสัยเป็นเหตุให้ลังเลไม่แน่ใจ มูลเหตุของความลังเลก็คือ ความไม่รู้ อันได้แก่อวิชชาประการที่ ๓ คือ สีสัพพตปรามาส แปลว่า การจับฉวยศีลและวัตรผิดจากความมุ่งหมายที่ถูกต้อง กล่าวคือ การติดแน่นยึดมั่นในสิ่งที่ตัวเคยประพฤติปฏิบัติมาด้วยความเข้าใจผิด

กิเลส ๓ อย่างในพวกแรก คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา และสีสัพพตปรามาสนี้ ถ้าละได้ เต็ดขาดลงไปจริง ๆ ก็เรียกว่าได้ตั้งอยู่ในโลกุตตรภูมิอันดับที่หนึ่ง คือ เป็นพระโสดาบัน ไปแล้ว

โลกุตตรภูมิอันดับที่ ๒ นั้น ท่านหมายถึงการละเครื่องผูกพัน ๓ อย่างที่กล่าวสิ้นไปแล้ว และยังสามารถทำ โลกะ โทสะ โมหะบางส่วน ให้จางลงอีกจนถึงกับมีจิตใจสูง มีความผูกพันอยู่ในกามภพแต่เพียงเล็กน้อยที่สุด ถือกันว่าจะเวียนมาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว จึงได้ชื่อว่า พระสัทธาคามิ อันดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลขั้นนี้ นอกจากจะละกิเลสขั้นต้นได้อย่างพระสัทธาคามิแล้ว ยังละสังโยชน์ข้อที่ ๔ ที่ ๕ ได้อีกด้วยสังโยชน์ข้อที่ ๔ คือ กามราคะ ได้แก่ ของรักของใคร่ ที่พระโสดาบันและพระสัทธาคามิละไม่หมด ยังมีความพอใจในของรักของใคร่เหลืออยู่สังโยชน์ข้อที่ ๕ คือ ปฏิฆะ ได้แก่ ความรู้สึกโกรธหรือความขัดเคืองใจ ซึ่งพระสัทธาคามิล้างออกไปได้เป็นบางส่วนมาก เหลืออยู่เป็นเพียงความหงุดหงิดความขัดข้องอยู่ภายใน ส่วนพระอนาคามีนั้นเอาออกได้หมด จึงเรียกว่า ผู้ละกามราคะและปฏิฆะได้

กิเลสทั้ง ๕ ข้อที่กล่าวมาแล้วนี้ท่านจัดไว้ว่าเป็นภาคต่่ากิเลสที่ถัดไปอีกคือ รูปราคะ อันเป็นสังโยชน์ข้อที่ ๖ หมายถึงความรักใคร่ ความพอใจในความสุข ที่เกิดมาจากรูปสมบัติ ที่เป็นแก่พวกโยคีที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์พระอริยเจ้า ๓ ชั้นแรก ยังไม่สามารถละความสุขความพอใจที่เกิดจากรูปภวนได้ แต่จะถอนได้ในเมื่อเลื่อนมาถึงพระอริยเจ้าชั้นสุดท้าย คือ พระอรหันต์

กิเลสอันละเอียดข้อที่ ๗ เรียกว่า อรูปราคะ หมายถึงความพอใจติดใจในความสุขที่เกิดมาแต่รูป-สมบัติ เป็นเรื่องคล้ายกับข้อที่ ๖ ผิดกันแต่ว่าขั้นนี้ละเอียดประณีตขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง เครื่องผูกพันให้ติดอยู่ในโลกข้อที่ ๘ เรียกว่า มานะ ได้แก่ความรู้สึกสำคัญตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นชั้นเป็นเชิงว่า เราเร็วกว่าเขา เราเสมอเขา เราดีหรือสูงกว่าเขา ถ้ารู้สึกว่าตนเล็กน้อยรู้สึกว่าคุณดีก็ทะนงใจ รู้สึกว่าตนเสมอ ๆ กันก็นึกไปในทางที่จะแข่งขัน หรือทำตนให้ก้าวหน้ากว่าเขา ทำนองนี้เป็นต้น

สังโยชน์ข้อที่ ๙ เรียกว่า อุทธัจจะ แปลว่า ความกระเพื่อม ความฟุ้ง หรือความไม่สงบนิ่ง เช่นความรู้สึกกระพือขึ้นในเมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่น่าสนใจผ่านมา เป็นต้นกิเลสข้อที่ ๑๐ อันเป็นข้อสุดท้าย ท่านเรียกว่า อวิชชา เป็นที่รวมความของบรรดากิเลสทั้งหลายคำว่า อวิชชา แปลว่า ภาวะที่ปราศจากความรู้ ความรู้ในที่นี้หมายถึงความรู้จริง ความรู้ถูกต้อง

ในสังโยชน์ข้อที่ ๕-๑๐ นั้น พระอริยเจ้า ๓ประเภทข้างต้น ก็ยังคงมีอยู่ แต่เมื่อเป็นพระอรหันต์จึงจะตัดกิเลส ๕ อย่างทำได้อย่างหมด ซึ่งเป็นการตัดสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ อย่าง แล้วก็กลายเป็นพระอรหันต์ คือเป็นพระอริยเจ้าชั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

พระอริยเจ้าทั้ง ๔ ประเภท กล่าวคือ พระโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์นี้ จัดว่าเป็นผู้ที่อยู่ใน โลกุตตรภูมิตัวธรรมที่ได้บรรลุเรียกว่า “โลกุตตรธรรม” แยกออกเป็น ๔ อย่าง คือ ภาวะของพระโสดาบัน ในขณะที่กำลังตัดกิเลสชั้นเรียกว่า โสดาปัตติมรรค อย่างหนึ่ง เมื่อตัดกิเลสได้แล้วเรียกว่า โสดาปัตติผล อีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นคู่ ๆ คือโสดาปัตติมรรค - โสดาปัตติผล - สกิทาคามี มรรค - สกิทาคามีผล - อนาคามีมรรค - อนาคามีผล - อรหัตตมรรค - อรหัตตผลเป็น ๔ คู่ เติมนิพพานเข้าอีกหนึ่งจึงเป็น ๘ เรียกว่า โลกุตตรธรรม

สรุป การทำความเข้าใจให้ถูกต้องต่อมานะ จะต้องอาศัยการศึกษาทำความเข้าใจ ก่อให้เกิดปัญญา ซึ่งทางเกิดปัญญาตามหลักในทางพระพุทธศาสนา มีบ่อเกิดทางปัญญาอยู่ ๓ ทาง คือ ๑) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการได้ยิน ได้ฟังจากผู้ที่เป็น พุทฺธูตร หรือเกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากตำรา เป็นต้น ๒) จินตามยปัญญาปัญญาความรู้ที่เกิดจากการขบคิด วิเคราะห์พิจารณาหาเหตุผล จากการคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับมาจากการฟังหรือการอ่านเหล่านี้เป็นต้น ๓) ภวานามยปัญญาปัญญาความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติด้วยการเจริญจิตภาวนา ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรง ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง เป็นประสบการณ์ตรงปฏิบัติเองเห็นเอง เช่น การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

การศึกษาการเข้าใจมานะ มีส่วนทำให้เกิดความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต รีบเร่งทำกิจการที่เพื่อชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ระมัดระวังป้องกันความเสื่อมอันจะเกิดขึ้นและสร้างสรรค์ความเจริญ เพราะรู้เท่าทันความจริง ที่สิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลาย เกิดแล้วก็ดับ เพราะรู้เท่าทันความจริงในขณะปัจจุบันอารมณ์ มีความไม่ประมาท มีสติสำรวมในศีลมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความเห็น คือทิวฐิวฐิว มาตามลำดับของวิปัสสนาญาณคือปัญญา ประหารกิเลสสังโยชน์ คือมานะสังโยชน์ได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุทฺเททประหาร

ดังนั้นการกำจัดมานะ ต้องทำปัญญาให้หมดจด (ภวานามยปัญญา) โดยปฏิบัติด้วยวิธีกำจัดมานะ คือ การเจริญปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดวิปัสสนาญาณ ถึงอริยมรรคญาณในชั้นอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงจะมีแสงสว่างมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะได้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่องการศึกษาพุทธวิธีเพื่อละมานะในพระพุทธศาสนาเถรวาทสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

มานะในพระพุทธศาสนามีความหมาย คือความถือตัวมานะนี้เป็นกิเลส โดยองค์ธรรม ได้แก่ มานเจตสิก ที่ประกอบกับโลภมูลจิต มานะนัยที่นี้แปลว่าความถือตัว ความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา มานะเกิดขึ้นได้เพราะการยึดถือขั้น ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอาศัยวัตถุต่างๆ ที่มากระทบกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก คือ ตา เห็นรูป หู ได้ยินเสียง จมูก ได้กลิ่น ลิ้น ลิ้มรส กายสัมผัสผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อย ตึง ใจตรึกคิดนึก ธรรมารมณ์เป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้นๆ จนกลายเป็นประเภทของมานะหลายประเภทด้วยกัน เช่น เกิดเป็นมานะประเภท ๑ เพราะจิตมีความอยากใหญ่ใฝ่สูง

เกิดเป็นมานะประเภท ๒ เพราะยกจิตของตนให้สูงกว่าบุคคลอื่น และข่มบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง เกิดเป็นมานะ ๓ ประเภทเพราะเป็นการยกจิตของตนไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น ได้แก่ ถือตัวตนดีกว่าเขา ตนเสมอเขา ตนเลวกว่าเขา

เกิดเป็นมานะประเภท ๔ เพราะไปยึดถือเอาโลกธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ความมีลาภ มียศ มีสรรเสริญ มีความสุข

เกิดเป็นมานะประเภท ๕ เพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ได้รูปที่ชอบใจ ได้เสียงที่ชอบใจ ได้กลิ่นที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โผฏฐัพพะที่ชอบใจ

เกิดเป็นมานะประเภท ๖ เพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เกิดเป็นมานะประเภท ๗ เพราะเป็นการขยายเอาจิตของตนออกไปเปรียบเทียบกับระหว่างตนกับบุคคลอื่น จนทำให้มีความรู้สึกอย่างนั้นต่อ ๆ ไป เป็นระดับ ๆ คือ เริ่มจากความถือตัว ทำให้เกิดความถือตัวต่อไปเป็นถือตัวจัด เกิดความถือตัวต่อไปอีก เป็นทั้งถือตัวและเยอเหยียง เกิดความถือตัวต่อไปอีก กลายเป็นความเกินกว่าความถือตัว เกิดเป็นความถือตัวไปอีก เป็นความดูหมิ่นตนเอง เกิดเป็นความถือตัวไปอีก กลายเป็นความถือตัวยิ่ง เกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีก กลายเป็นความถือตัวที่ว่าเรามี และเกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีก กลายเป็นความถือตัวผิด

เกิดเป็นมานะประเภท ๘ เพราะเป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลภธรรมทั้งฝ่ายที่ชอบใจ และไม่ชอบใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิดความดูหมิ่น ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ มีสรรเสริญ ย่อมมีนินทา มีสุข ย่อมมีทุกข์

เกิดเป็นมานะประเภท ๙ เพราะเป็นการถือสำคัญ คือถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เช่น ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา

เกิดเป็นมานะประเภท ๑๒ เพราะอาศัยวัตถุต่าง ๆ ได้แก่ อาศัยชาติ อาศัยโคตร อาศัยความแห่งเป็นบุตรสกุล อาศัยรูป อาศัยทรัพย์ อาศัยการเชื่อเชิญ อาศัยหน้าการงาน อาศัยหลักแหล่ง ศิลปะศาสตร์ อาศัยวิทยฐานะ อาศัยการศึกษา อาศัยปฏิภาณ

และเกิดเป็นมานะประเภทโดยความพิสดาร คือความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวภาวะที่ถือตัวความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความห่อเหิมความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเป็นต้น

มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับมนุษย์(ธาตุ ๔ ชั้น ๕) ในฐานะเป็นกิเลส ที่ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดวนอยู่ในวัฏฏสงสารทำให้จิตเศร้าหมอง มี ๓ ระดับ คือ กิเลสชั้นหยาบจะแสดงออกมาทางกายกับทางวาจา เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดประเวณี พุดเท็จ พุดหยาบ พุดส่อเสียด พุดเพื่อเจ้อ ซึ่งเป็นความเศร้าหมอง เป็นสิ่งไม่ดีงามปรากฏออกมาทางกายทางวาจา มีอาการรุนแรงมีโทษแก่ตนและมีอันตรายแก่คนอื่น

กิเลสชั้นกลาง จะแสดงออกมาทางใจ ชุ่นอยู่ในใจ ไม่แสดงออกทางกายวาจา แต่อยู่ในใจเศร้าหมองอยู่ภายในใจ ด้วยความรัก ความโกรธ ความเกียจ ความกลัว ความคิดที่ไม่ดีต่าง ๆ กลุ่มรวมเร่าร้อน กระวนกระวายอยู่ในใจ เช่น นีวรณ แปลว่า เครื่องปิดกั้นทางเจริญของจิต ปิดกั้นความดี ความสงบ และนิพพาน

กิเลสชั้นละเอียด เป็นความเศร้าหมองที่สันดาน หมายความว่าเศร้าหมองที่สติปัญญาที่มีความเห็นผิดมีความเข้าใจผิด ความถือตัวผิด เช่น สิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขารนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา แต่กลับมีความเห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นของน่ารักน่ายึดถือ เป็นตัวตน เป็นของตน เป็นต้น เป็นความเข้าใจผิด ยึดหลักผิด ถือหลักผิด เชื้อผิด ลักษณะอย่างนี้เป็นความเศร้าหมองอยู่สันในดาน คือ ความคิด ความรู้สึก หรือสติปัญญาของบุคคลนั้นหรือเรียกว่า สันดานของผู้นั้น

มานะเป็นกิเลสชั้นละเอียด และกิเลสจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ ตามหน้าที่ดังนี้

๑) กิเลสฝ่ายสร้าง หมายถึงกิเลสที่เป็นแรงผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ กิเลสประเภทนี้ทำให้โลกเจริญด้วยวัตถุ เช่น กามราคะรูปราคะ กามฉันทะ กามุปาทาน กามตัณหา กามตัณหา โลภะ อภิชฌา มัจฉริยะ

๒) กิเลสฝ่ายทำลาย หมายถึง กิเลสฝ่ายกดดันให้ทำลายสิ่งที่ตนหามาได้แล้วหรือสร้างขึ้นแล้ว เช่น ปฏิฆะ อุทธีจจะ กุกกัจจะ โทสะ โภคะ พยาบาท วิหิงสา

๓) กิเลสฝ่ายสนับสนุนให้มีการสร้าง และการทำลาย หมายถึง กิเลสชนิดอ่อน ๆ ไม่มีพลังผลักดันให้สร้าง หรือทำลายโดยตรง ต่ออยู่เบื้องหลังที่คอยสนับสนุนกิเลสทั้งฝ่ายสร้าง และฝ่ายทำลาย เช่น โมหะ มิจฉาทิฎฐิ วิจิกิจฉา ถีนมิทระ อตตวาท สักกายทิฎฐิ กามุอุปาทาน สีลพรามาส มายา สาถะยะ อติมานะ มหะสารัมภะถัมภะ

กิเลสมีหลายชื่อแต่ละชื่อมีความหมายต่างกัน และกิเลสนี้แหละเมื่อเกิดบ่อย ๆ ก็เคยชินเลยสะสมจมตองอยู่ในจิตตสันดาน ครั้นจิตประสบกับอารมณ์ใดด้วยความเคยชินของกิเลสที่หมักหมมจมตองอยู่ ก็ขึ้นมาปรุงแต่งจิตให้โน้มไปตามกิเลสนั้น ๆ อาการที่หมักหมมจมตองอยู่เช่นนี้จึงเรียกว่า อาสวะ เมื่อยังมีอาสวะอยู่ตราบใด ตรานั้นก็ยั่งต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ

และเป็นห่วงน้ำที่ไหลวนมีลักษณะที่ดูสัตว์ให้จมลงสู่ที่ต่ำ กล่าวโดยภูมิ และกล่าวโดยจิต ก็เป็นไปในทำนองเดียวกับอาสวะ จึงเรียกว่าโอคะ กล่าวคือ จมอยู่ในระหว่างอบายถึงพรหม จนกว่าจะว่ายแหวกไปถึงโคตรภูญาณ

กิเลส คือ มานะ เป็นเครื่องประกอบ ทำหน้าที่ประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในสังสารทุกข์ เหมือนตะปูที่ตอกตรึงเครื่องประกอบบ้านเรือนไว้

อีกนัยหนึ่ง คือประกอบสัตว์ให้ติดแน่นในสังสารวัฏฏเหมือนติดไว้ ด้วยกาวยากแก่การที่จะถอนให้หลุดพ้นจากวัฏฏสงสารจึงเรียกว่าโยคะ

มละ แปลว่า เครื่องเศร้าหมอง ความเศร้าหมอง มีความหมายคล้ายกิเลสมีลักษณะเป็นสนิมที่เกาะจับจิต ทำให้จิตเศร้าหมอง หมายความว่ามลทินใจ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ใจคนไม่ดี มีโทษน่าเกลียด อุปมาเหมือนกันกับของโสโครก ที่เกิดจากเปลือกตมเน่า มีกลิ่นเหม็น เป็นของปฏิกลูน่ารังเกียจ ฉันใด มลทินก็ฉันนั้น มละคือมลทินนั้น มี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะก็จัดเป็นมลทิน เพราะตัวเองเป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์ ดุจน้ำมันหยดเครื่อง และดุจเปลือกตมเน่ายังทำให้ผู้อื่นเศร้าหมองสกปรกไปตามตนอีกด้วย

มานะก็จัดเป็นนิรวณนิรวณ หมายถึง เครื่องกีดขวาง ที่คอยขัดขวางมิให้คนบรรลุถึงคุณงามความดี หมายความว่า ถ้านิรวณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกั้นจิตไว้ ไล่กุศลธรรมออกไปไม่ให้เกิด ไม่ให้มี ถ้ามีอยู่แล้วก็เสื่อมไป

มานะเป็นปัญญาธรรม กิเลสเครื่องเนิ่นช้ากิเลสที่เป็นตัวการทำให้คิดปรุงแต่งยึดถือ พิสดาร ทำให้เขวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริง หรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่างถูกต้องตรงไปตรงมา ทำให้สังสารวัฏฏ์ ยาวนานมากขึ้น

มานะเป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิต เครื่องทำให้จิตเกิดความเศร้าหมอง หรือธรรมที่เข้าไปทำให้เศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก ดุจผ้าเปราะเอื้อนสิ่งสกปรก ย้อมไม่ได้ดี เรียกว่าอุปกิเลสเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นจากสิ่งมากระทบทั้งภายในและภายนอก คือร่างกายของเรามีอายตนะ

มานะเป็นกิเลสนอนเนื่องอยู่ในส่วนลึกของสันดาน เรียกโดยอีกชื่อหนึ่งว่า อนุสัย แปลว่า นอนอยู่ข้างใน คือหมายถึงกิเลสที่ละเอียด อยู่ในสันดานโดยไม่รู้สึกรู้ตัว คือความถือตัว เป็นความถือตัว ที่นอนเนื่องในชั้นสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบจึงจะปรากฏ

มานะเป็นสังโยชน์กิเลสเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ เปรียบเหมือนเชือกที่ผูกไว้กับหลัก ให้สัตว์ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร

มานะมีแต่ผลเสีย มีโทษ คือมีโทษต่อตนเอง ทำให้ขาดโอกาสได้รับความรู้จากผู้เป็นพหูสูตร ทำให้ติดวังวนอยู่ในทุกข์ ในวัฏฏสงสาร และมีโทษต่อสังคม คือ มีมานะแล้วจะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะคบก็ลำบากเหมือนกัน เพราะมีมานะคือตั้ง กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ ทำลายมนุษยสัมพันธ์ไม่มีใครคบหาสมาคมเป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจเพราะความเย่อ ยิ่งถือตัว คนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก เช่น การแตกแยกของวาระณะทั้งสี่

มานะเกิดขึ้นได้เพราะการยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อาศัยวัตถุต่างๆ ที่มากระทบกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก คือ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อย ตึง ใจตรึกคิดนึกธรรมารมณ์ กิเลสที่เกิดจากอุปาทาน ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไปดุจสายโซ่ กล่าวคือ เพราะมีวิชาจึงมีสังขาร เพราะมีสังขาร จึงมีวิญญาณ เพราะมีวิญญาณ จึงมีนามรูป เพราะมีนามรูป จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหาเพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชรา มรณะ โสภ พิริทเวหะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เป็นไปตามกฎแห่งปฏิจจสมุปบาท

มานะ มีลักษณะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะมานะนี้เป็นกิเลส เป็นเจตสิก เครื่องปรุงแต่งจิต (กิเลสเป็นสังฆตธรรม เมื่อเป็นสังฆตธรรมก็ย่อมไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่เป็น

เช่นนี้เพราะเป็นไปอย่างนั้น) เป็นหลักธรรมที่มีสภาวะธรรมเป็นสามัญลักษณะ กล่าวคือลักษณะสามัญ ทั่วๆไป เป็นลักษณะตามธรรมดาตามธรรมชาติตามปกติธรรมดาทั้งหลายคือ มานะความถือตัวเมื่อเกิดขึ้น ย่อมตั้งอยู่ได้ไม่นาน ก็ต้องดับเสื่อมสลายไป มีความไม่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาไม่คงที่เป็น อนิจจัง ความถือตัวนี้เป็นการถือตัวที่ยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นบุคคลนี้ ว่าเป็นตัวของเราของเขา นี่เป็นเรา นี่เป็นเขา นี่ของเรา นี่ของเขา (ถือผิด) ซึ่งตามความเป็นจริงไม่ใช่ เป็นแต่เพียงสิ่งประกอบขึ้นเป็นบุคคลเท่านั้นมานะจึงตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

มานะเมื่อเกิดมีขึ้นกับผู้ใดแล้ว ไม่ดีเลย มีแต่จะทำความเดือดร้อนให้ตนเอง และผู้อื่น เพราะความอหังการ กระจ่างกระเดื่อง หัวดีไม่ยอมฟังใคร พระพุทธศาสนาสอนให้เป็นผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา สอนให้เป็นผู้อ่อนน้อม ถ่อมตน ว่าง่ายสอนง่าย เพื่อละอิตตาตัวตน ลดละทิฐฐิมานะลง และเพื่อให้ประพฤติปฏิบัติอยู่ร่วมกับสังคมหมู่คณะ อย่างสงบ

การทำความเห็นให้ถูกต้องต่อมานะ ต้องอาศัยการศึกษาเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้งในมานะ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนามีบ่อเกิดทางปัญญาในการศึกษาอยู่ ๓ ทาง คือ ๑) สุตมยปัญญา ๒) จินตามยปัญญา และ ๓) ภาวนามยปัญญาจนเห็นทุกขโทษของมานะ และนำพุทธวิธีปฏิบัติไปประยุกต์ใช้ในการกำหนดรู้มานะในการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่ออยู่กับสังคมอย่างสงบสุข มีความอ่อนน้อม ถ่อมตน สงบเสถียร ไม่แข็งกระด้าง เคารพในผู้มีคุณวุฒิและไวยวุฒิ รู้จักเหตุ รู้จักผลในการอยู่ร่วมกับสังคม

ในการทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันตามปกติ มีสิ่งสำคัญอยู่ที่การมีสติกำหนดรู้จิต ด้วยวิธีคิดแบบรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันขณะ มีหลักการคือ การใช้สติรู้เท่าทันอารมณ์คอยกำกับความคิด รวมไปถึงการคอยสังเกตจิตที่อาจมีความโลภ ความโกรธ ความหลง มีตัณหา มานะทิฐฐิที่ทำให้จิตนั้นเปลี่ยนไปต่างๆทุกขณะจิตในปัจจุบันอารมณ์ การใช้สติรู้เท่าทัน รับรู้ถึงความคิดเหล่านั้นด้วยการเห็นความคิดว่าเป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับตนไม่มีตนอยู่ในความคิด สังเกตความรู้สึกของกายใจที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทุกขณะจิต จนเกิดความบริสุทธิ์แห่ง ศีล สมาธิ ปัญญา (วิสุทธิ) เกิดเป็นวิปัสสนาญาณญาณ กำหนดรู้กิเลสมานะทั้งหลายทั้งปวง ที่เรียกว่าปริยญา ด้วยการเจริญวิปัสสนาสติปัฏฐาน เจริญ อริยมรรค เจริญโพธิปักขิยธรรม เห็นกิเลสคือมานะเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปตามกฎของไตรลักษณ์ เป็นไปตามกฎแห่งปฏิจจสมุปบาทปะหารกิเลสคือ มานะทั้งหลายทั้งปวง ด้วยอหัตตมรรค อหัตตผล อยู่จบพรหมจรรย์ชาติสิ้นแล้ว ภพสิ้นแล้ว กิจที่ต้องทำได้ทำแล้ว กิจอื่นที่ยิ่งกว่าไม่มีอีกแล้ว ถึงซึ่งบรมสุขตลอดกาลนิรันดร์

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้มุ่งการศึกษาเฉพาะมานะในพระพุทธศาสนา โดยใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าเป็นหลัก ทำให้ค้นพบว่ามานะนั้นเป็นสังขารเจตสิกที่มีการปรุงแต่ง โดยอาศัยความยึดมั่นถือมั่นโดยชาติบ้าง โดยโคตรบ้างโดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูลบ้าง โดยความเป็นผู้มีรูปร่างบ้าง โดยทรัพย์บ้างโดยความเป็นใหญ่บ้าง โดยหน้าที่การงานบ้าง โดยศิลปะบ้างโดยวิทยฐานะบ้าง โดยการศึกษาบ้างหรือโดยปฏิภาณบ้างความตริกโดยอาการต่าง ๆ บ้าง ความดำริผิดที่อาศัยเรื้อนในเพราะความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่นนั้น ๆ บ้าง เกิดการเปรียบเทียบอันก่อให้เกิดมีอัตตาตัวตนขึ้น ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะมีผู้ศึกษาค้นคว้าวิจัยในประเด็นต่อไปนี้อย่างละเอียด

๑) ควรจะมีการศึกษามานะเปรียบเทียบกับอัตตาในทัศนะพระพุทธศาสนา โดยอัตตากับมานะ กินความหมายกว่าขวงลึกซึ่งมากกว่ากันแค่ไหน

๒) ควรจะมีการศึกษามานะเปรียบเทียบกับอัตตาในทัศนะพระพุทธศาสนากับในทัศนะตะวันตก

ตามที่เสนอมานี้ ก็เพื่อให้ผู้ที่ประสงค์จะศึกษามานะในพระพุทธศาสนา จะได้มีความรู้ความเข้าใจในมานะอย่างแท้จริง ไม่ผิดเพี้ยนไปจากพระไตรปิฎกในพระพุทธศาสนาให้มากไปกว่านี้ เพื่อพระพุทธศาสนาจะได้ดำรงอยู่คู่กับสังคมไทยต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยชุด ๔๕ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๒**. โรงพิมพ์กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรมฉบับขยาย**. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๘. โรงพิมพ์ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖. เขตพระนครกรุงเทพมหานคร.

พระเทพญาณมงคล และคณะรวบรวมและเรียบเรียง, **คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติ**: พิมพ์ครั้งที่ ๘, จัดพิมพ์โดย ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) สนง.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร** : พิมพ์ครั้งที่ ๒ , ๒๕๕๕. จัดพิมพ์โดยห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๔๔/๘๐-๘๔ ซอยบุญมงคล ถนนกำนันแมน แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพฯ, ๑๐๑๕๐.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ : **ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๓ และ ๗ หลักสูตรจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, ๒๕๓๘. จัดพิมพ์โดย มูลนิธิพระสัทธัมมโชติกะ, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ เขตพระนครกรุงเทพมหานคร.

พระธรรมธีรราชฆานูณี, (โชดก ญาณสิทธิ.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒** วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์, กรุงเทพมหานคร.

หจกอรุณการพิมพ์ ๒๕๔๒).

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), **แก่นแท้พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓).

(๒) บทความและวารสาร :

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายก, “**ศรัทธา**”, **ธรรมจักร**. ปีที่ ๗๘ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม ๒๕๓๗).

ภุริทัตศรีอร่าม, **อริยสัจ ๔**, (ฉะเชิงเทรา): บริษัทเดอะโมเดิร์นซิสเต็มออฟเซท จำกัด, ๒๕๔๘.

สัมภาษณ์ พระมหาจักรินทร์ธัญญ์ วชิรญาโณ อาจารย์โรงเรียนวิเวกธรรมประสิทธิ์วิทยา ๑๖ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๕.

สัมภาษณ์ พระมหารังสรรค์ ธรรมโรโส รองเจ้าอาวาสวัดโพธิ์โนนทัน ๑๗ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๕.

(๓) วิทยานิพนธ์ :

เจ้าอธิการทองใบ อมโร: “การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนา เถรวาท ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๓.

นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘.

นางสาวภาวนีย์ บุญวรรณ, “การศึกษาอาการวิปลาสที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๕.

นายสาธุม ทัตธนาดุลย์: การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

นางสาวนพรัตน์ สมสวัสดิ์ : การศึกษาวิเคราะห์อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อการหลุดพ้นจากกรรม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

บุญเรือน เทียรทอง, “ทัศนคติและความเข้าใจต่อคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย : ศึกษาเฉพาะกรณีโรงเรียนโพธิสารพิทย

กรเขตตลิ่งชันกรุงเทพมหานคร, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธานุชาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

พระมหาพิสุตน์ จันทวิโส (พะนิรัมย์) การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาทกับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา; (บัณฑิตวิทยาลัย; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช) ๒๕๕๔.

พระสหายัญห์ ธมมธีโร (เศรษฐกิจ), “การศึกษาวิเคราะห์มานะในพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖.

พระมหาสมพงษ์ สุขุมโล (สิงห์สุพรรณ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๘.

พระมหานุกูล มหาวิโร (พรหมจันทร์) “วิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลจิตในพระพุทธานุชาเถรวาท” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

แม่ชีศิริวรรณ จำเนียรบุญ, ศึกษาแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานของ พระอธิการสนอง กตปุณฺโญ วัดสังฆทาน จังหวัด นนทบุรี, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระสายชล กตปุญโญ (ทองคงอ่วม)
- เกิด : ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๘
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๗ ปริญญาตรี คณะพุทธศาสตร์ สาขาวิชาปรัชญา
วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช พิษณุโลกมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรราชวิทยาลัย
- ปี que เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๖ บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช
- ปีที่สำเร็จ : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ประสบการณ์ : ครูสอนพระปริยัติธรรม โรงเรียนบ้านสุขสำราญ ตำบลหนองโสน อำเภอสามง่าม
จังหวัดพิจิตร ๖๖๑๔๐
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๕๒ หมู่ ๒๐ ตำบลหนองโสน อำเภอสามง่าม จังหวัดพิจิตร ๖๖๑๔๐
- โทรศัพท์ : ๐๖๒๙๒๘๖๙๒๙